

UNIVERZITET U NIŠU
FILOZOFSKI FAKULTET

Jelena B. Dinić

**VREDNOSNE ORIJENTACIJE SRPSKE
INTELEKTUALNE DIJASPORE**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Niš, 2017.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena B. Dinić

**VALUE ORIENTATIONS OF SERBIAN
INTELLECTUAL DIASPORA**

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2017

Podaci o doktorskoj disertaciji

Mentor: Dr Danijela Gavrilović, redovni profesor, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet

Naslov: Vrednosne orijentacije srpske intelektualne dijaspore

U savremenom svetu, obeleženom procesima globalizacije, migracije nisu novina. Životne priče koje nisu vezane za granice određene nacionalne države odavno su postale normalna pojava, te je u naučnim krugovima primetno formiranje transnacionalnih socijalnih polja i transnacionalnih identiteta. Što se tiče Srbije, ona je tipično emigraciono područje. Specifične okolnosti na Balkanu poslednjih godina dodatno su doprinele odlasku ljudi iz zemlje, a posebno velikom odlivu visokoobrazovanih.

Glavni predmet ovog rada odnosi se na ispitivanje izraženosti vrednosnih orijentacija srpske intelektualne dijaspore. Intelektualna dijaspora Srbije je populacija retko izučavana, a njen značaj kao nosioca kulturnog kapitala naše zemlje često se zanemaruje. U ovom radu smo se opredelili za proučavanje vrednosnih orijentacija, koje kao svojevrsan fenomen odražavaju potrebe, ciljeve, uverenja, principe ljudi i deluju kao standard ponašanja. Promena mesta života značajno utiče na različite sfere čovekovog života, kao i na njegove vrednosne orijentacije. Zato je i fokus ovog rada bila promena vrednosnih orijentacija s obzirom na dužinu boravka u dijaspori, kao i postojanje razlika u izraženosti vrednosnih orijentacija s obzirom na socio-demografske karakteristike.

Rezime: S obzirom na to da ovakvih studija kod nas do sada nije bilo, naše istraživanje je bilo eksplorativnog i deskriptivnog karaktera. Uzorak je činilo 327 ispitanika, visokoobrazovanih članova naše dijaspore. Vrednosne orijentacije u našem istraživanju smo operacionalizovali standardizovanim instrumentima: Kuzmanovićev test vrednosnih orijentacija (1995), Inghatova skala za merenje postmaterijalističkih vrednosti (2000) i Bogardusova skala socijalne distance (1933) modifikovana u formi koja je korišćena u Evropskom upitniku o vrednostima (EVS, 2008).

Rezultati našeg istraživanja su pokazali da našu intelektualnu dijasporu karakteriše izražena otvorenost ka svetu, izražene sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije. Ovo znači da oni manji akcenat stavljaju na značaj religije, tradicionalnih vrednosti i poštovanje autoriteta, te da ih odlikuje izražena tolerancija prema različitim društvenim grupama i veoma pozitivan odnos prema rodnoj ravnopravnosti.

Ustanovili smo takođe da postoje razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike, region rođenja i region življenja, ali i da na razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija najviše utiču nivo obrazovanja i odluka o povratku. S druge strane, dužina boravka u dijaspori značajno predviđa veću zatvorenost ka svetu, veću religioznost, manju ravnopravnost

polova, izraženije tradicionalne vrednosti i veću socijalnu distancu. Objašnjenje za ove rezultate, našli smo u transnacionalnoj sredini koja obeležava živote migranata. Život u različitim kulturama, različitim političkim i socijalnim sredinama dovodi do razvoja transnacionalnog identiteta koji inkorporira vrednosne obrasce koji proizilaze kako iz zemlje porekla, tako i zemlje prijema.

Naučna
oblast:

Društvene nauke

Naučna
disciplina:

Sociologija

Ključne reči:

visokoobrazovani, emigracija, vrednosne orijentacije,
postmaterijalizam, transnacionalizam

UDK:

316.752:314.74(=163.41)

CERIF
klasifikacija:

S 210

Tip licence
Kreativne
zajednice:

CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor: Dr Danijela Gavrilović, Full Professor, University of Niš, Faculty of Philosophy

Title: Value Orientations of Serbian Intellectual Diaspora

Abstract:

In the contemporary world, marked by the processes of globalization, migration isn't a novelty. Life stories that are not bound by the borders of a nation state have become normal long time ago, and this is recognized in scientific circles as the formation of transnational social fields and transnational identities. As for Serbia, it is a typical emigration area. The specific circumstances in the Balkans in recent years have further contributed to the outflow of people from the country, and particularly the large outflow of highly educated people.

The main subject of this paper are value orientations of the Serbian intellectual diaspora. The intellectual diaspora of Serbia is a population that has rarely been studied and its importance as a bearer of cultural capital of our country has often been neglected. In this paper, we have opted to study the value orientations, which as a phenomenon reflect the needs, goals, beliefs, principles of people and act as standards of behavior. Changing the place of residence significantly influences different areas of one's life, as well as one's value orientations. Therefore, the focus of this study was change in value orientations with respect to the length of stay abroad, as well as differences in the expression of value orientations with respect to sociodemographic characteristics.

Given the fact that these types of study have never been done in our county, our research was exploratory and descriptive. The sample consisted of 327 respondents, highly educated members of our diaspora. The value orientations in our research have been operationalized by standardized instruments: Kuzmanović's Value Orientations Test (1995), Inglehart's Scale for measuring Postmaterialistic values (2000) and Bogardus Social Distance Scale (1933) modified in the form used in the European Value Survey (EVS, 2008).

The results of our study suggest that our intellectual diaspora is characterized by expressed openness to the world, expressed secular-rational and self-expression values. This means that they put less emphasis on the importance of religion, traditional values, and respect for authority, and that they are characterized by a strong tolerance toward different social groups and a very positive attitude towards gender equality.

We have also found that there are differences in the value orientations in regard to sociodemographic characteristics, the region of birth and the region of living, but also that the differences in the value orientations are mostly influenced by the level of education and decision about returning to home country. On the other hand, the length of stay abroad significantly predicts greater closeness to the world,

higher level of religiosity, lower level of gender equality, more pronounced traditional values, and greater social distance. Explanation for these results, we found in a transnational environment that marks the lives of migrants. Life in different cultures, in different political and social environments, leads to the development of a transnational identity that incorporates value patterns that originate from the country of origin, as well as the receiving countries.

Scientific
Field:

Social Sciences

Scientific
Discipline:

Sociology

Key Words:

Highly-educated, Emigration, Value Orientations, Postmaterialism, Transnationalism

UDC:

316.752:314.74(=163.41)

CERIF
Classification:

S 20

Creative
Commons
License Type:

CC BY-NC-ND

Sadržaj

Uvod.....	3
Teorijski okvir.....	5
O migracijama.....	5
Odliv mozgova.....	7
O migratornim kretanjima koja su obeležila Srbiju.....	9
Burne devedesete u Srbiji i migracije stanovništva.....	12
Emigracija visokoobrazovanih iz Srbije.....	15
Dijaspora Srbije u normativno-pravnom okviru i strateškim dokumentima.....	17
O teorijskim pristupima u proučavanju migracija.....	20
Transnacionalizam.....	26
Socijalni i kulturni kapital migranata.....	29
O vrednostima kao spojnom elementu kulture i društva.....	32
Kulturni identitet.....	33
Bikulturalni identitet.....	34
Hibridni identitet.....	35
O vrednostima.....	37
Vrednosti i stavovi.....	44
Vrednosti i životni stil.....	46
O vrednosnim orijentacijama.....	47
Vrste vrednosti i vrednosnih orijentacija i njihovo merenje.....	49
O vrednosnim orijentacijama i životu u drugoj kulturi.....	55
Metodološki okvir.....	61
Predmet i problem istraživanja.....	61
Ciljevi istraživanja.....	62
Varijable i instrumenti istraživanja.....	63
Uzorak ispitanika.....	69
Socio-demografske karakteristike ispitanika.....	70
Tok istraživanja.....	77
Etički principi istraživanja.....	78
Obrada podataka.....	78
Rezultati istraživanja.....	80
Izraženost vrednosnih orijentacija.....	80
Povezanost vrednosnih orijentacija.....	83

Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike	87
Razlike u odnosu na pol	87
Razlike u odnosu na starosno doba	88
Razlike u odnosu na nivo obrazovanja	90
Razlike u odnosu na nivo obrazovanja roditelja	92
Razlike u odnosu na partnerske odnose	95
Razlike u odnosu na roditeljski status	96
Razlike u odnosu na radni status	97
Razlike u odnosu na zadovoljstvo materijalnom situacijom	99
Razlike u odnosu na procenu finasijskog stanja	100
Razlike u odnosu na region rođenja	101
Razlike u odnosu na region života	105
Razlike u odnosu na posećivanje Srbije	110
Razlike u odnosu na odluku opovratku u zemlju	113
Dužina boravka kao prediktor izraženosti određenih vrednosnih orijentacija	120
Diskusija rezultata	124
Izraženost vrednosnih orijentacija	124
Povezanost vrednosnih orijentacija	127
Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika	129
Pol	129
Starosno doba	130
Nivo obrazovanja i nivo obrazovanja roditelja	132
Partnerski odnosi i roditeljski status	135
Radni status, finasijsko stanje i zadovoljstvo materijalnom situacijom	135
Region rođenja i region života	137
Posećivanje Srbije i povratak u maticu	139
Dužina boravka u inostranstvu kao prediktor vrednosnih orijentacija	141
Zaključak	143
Literatura	149
Prilozi	166
Spisak tabela	170
Spisak grafikona	172
Biografija autora	173
Izjave autora	174

„Čovek ne može, a da ne reaguje ... on mora ili da se izopači i propadne ili da stvori uslove koji su mnogo više u skladu sa njegovim potrebama“ (From, 1989).

Uvod

U savremenom svetu, obeleženom procesima globalizacije, migracije nisu novina. Životne priče koje nisu vezane za granice određene nacionalne države odavno su postale normalna pojava. Što se tiče Srbije, ona je tipično emigraciono područje (Nikitović, 2011; Bobić, Babović, 2013). Nezvanične procene kažu da danas oko četiri (pa čak i do šest) miliona ljudi srpskog porekla živi van granica Republike Srbije. Intelektualna emigracija Srba započinje 1970-tih godina, krajem 1980-tih se broj visokoobrazovanih koji odlaze u prekookeanske države i zemlje zapadne i severne Evrope uvećava (Grečić, 1990), dok se za prošlu deceniju može reći da je obeležio veliki zamah „odliva mozgova“, kako muškaraca, tako i žena, koji je intenziviran usled raspada bivše zajedničke države i sloma socijalizma, i koji je, na žalost, još je uvek na snazi (Bolčić, 2002; Bobić, 2009; Pavlov, 2009; Grečić, 2010).

Selidba iz jedne zemlje u drugu, i ponovni povratak u zemlju porekla je društveni fenomen, koji je široko rasporostranjen, zbog čega je neophodno da se posveti veća pažnja migrantskoj perspektivi, specifičnim interesima, uslovima života, kao i dostignućima migranata. Sve veći broj migranata u savremenom svetu vode dvostruke ili trostruke živote, oni često govore dva ili više jezika i prilagođeni su životu u različitim kulturama, različitim političkim i socijalnim sredinama (Predojević-Despić, 2009). Kao posledica kontradiktornih zahteva društvene sredine usled migracionih procesa, odnosno kao posledica drugačijeg životnog stila u novim sredinama, može doći do vrednosne konfuzije i dezorijentacije lokalne etničke zajednice, kao i neuspešnog prilagođavanja novom društvu i modernim normama. S obzirom da na formiranje vrednosti utiču i individualni i društveni činioci, postavlja se značajno pitanje kakav vrednosni sistem imaju ili izgrađuju emigranti u situaciji izuzetno složenog društvenog stanja, koje se ogleda u konfliktnoj i kompleksnoj ponudi društvenih vrednosti.

Istraživanja je o vrednosnim orijentacijama emigranata malo, o srpskoj dijaspori ne postoji niti jedno. To je i bio povod za pokretanje ovog istraživanja. Težina problema, ali i mali

broj socioloških analiza i interpretacija ovog problema, samo po sebi govori o njegovom, kako naučnom tako i društvenom značaju.

Proučavanje vrednosnih orijentacija u kontekstu migranata značajno je iz više razloga. Vrednosti su povezane sa psihičkim osobinama, sposobnostima, navikama, interesovanjima, i utiču na ponašanje, postupke i reakcije ljudi. Vrednosti mogu biti jak motivacioni faktor koji utiče na čovekova osećanja i mišljenja i u određenim okolnostima pojedinac može zbog svojih vrednosti podneti i velike žrtve. S obzirom da se vrednosti usvajaju u procesu socijalizacije, one tokom vremena postaju kulturni standardi, koji značajno utiču na čovekov pogled na svet. Sociologija kao nauka, otkriva realne društvene okvire, u kojima se formiraju pogled na svet, vrednosti, pravila, običaji i značenja, stoga proučavanje vrednosti ima značajnu ulogu i u doprinosu u proučavanju i očuvanju kulturnog identiteta. Identitet zasnovan na kulturi prepoznaje se po vrednosnim sadržajima koji su grupisani oko zajedničke istorije, religije, jezika, folklora, mitologije, prava, običaja, umetnosti.

Jedan od razloga zbog kojih se istraživači interesuju za vrednosti jeste i njihova relativna stabilnost, koja omogućava da se buduće ponašanje ljudi i društvena kretanja predviđaju, čak uspešnije nego na osnovu nekih drugih dispozicija, što ima veliki značaj za različite populacije i grupe, a posebno emigrante (Berry 1997, 2002, 2005, Bugra, Beker, 2005). Naročito ako se zna da se vrednosti i norme, iako duboko ukorenjeni, vremenom mogu menjati (Inglehart, 1971, Hofstede, 1991, Abramson, Inglehart 1992, Inglehart, Welzel, 2005, Rudnev, 2014).

Posebno su značajni naučnoistraživački kadrovi, visokoobrazovani, koji čine središnju tačku napretka i nije potrebno posebno naglašavati da samo oni mogu obezbediti optimalni razvojni trend u budućim vremenima tehnološko-informatičke revolucije. Uz to, među jednim od ciljeva očuvanja i unapređenja odnosa sa dijasporom ističe se umrežavanje i izgradnja održive i funkcionalne mreže svih organizacija u dijaspori, a u novije vreme se sve češće govori u stvaranju mreže intelektualne dijaspore (Brown, 2002, Filipović, 2012). Uspostavljanje i razvoj takve mreže dijaspore, kao i različitih vrsta organizacija u svim delovima sveta gde postoji srpska dijaspora ističe se kao veoma značajna, i trebalo bi da ima veću podršku. Neophodno je organizovati što više Srba širom sveta za uspostavljanje širokog spektra kulturnih, obrazovnih i ekonomskih veze sa domovinom. To se naročito odnosi na intelektualnu dijasporu, jer je znatan broj Srba koji žive u inostranstvu zastupljen u stručnim oblastima istraživanja, kulture, nauke. Proučavanje njihovih stavova, mišljenja, vrednosnih orijentacija doprinosi rasvetljavanju njihovih načina života, potreba, promena koje su usledile, te može doprineti i rasvetljavanju različitih načina za njihovo okupljanje.

Teorijski okvir

O migracijama

Migracija se odnosi na prostornu pokretljivost ili prostornu mobilnost stanovništva. Postoje odavno i stare su koliko i ljudsko društvo. Neki autori ističu da je migracija fenomen koji je uticao na oblikovanje čovečanstva (Canoy, Horvath, Hubert, Lerais, Smith, Sochacki, 2006). Postoje različiti tipovi prostorne pokretljivosti stanovništva. Oblici kretanja su promenljivi i međusobno povezani, te zavise od demografske i socioekonomske strukture samog migranata, karakteristika zemlje matice i zemlje odredišta, društvenih i ekonomskih uslova. Različite forme migracija su, u stvari, različiti prostorni odgovori na iste sile delovanja (Lukić, 2013).

Migratorna kretanja stanovništva mogu se različito klasifikovati. Ona mogu biti dobrovoljna i prinudna (UN, 2010). Sa stanovišta zemlje porekla govorimo o emigraciji, dok sa stanovišta zemlje prijema o imigraciji. Prema kriterijumu državne pripadnosti, migracije mogu biti spoljašnje, koje prevazilaze državne granice ili unutrašnje koje se odnose na kretanja unutar zemlje (DeWind, Holdaway, 2005). Spoljne migracije se dalje mogu deliti na kontinentalne i međukontinentalne, dok bi se unutrašnje migracije mogle klasifikovati na lokalne, regionalne i međuregionalne. Prema tipu naselja migracije se dele na međuseoske, međugradske, migracije grad – selo i obrnuto, migracije selo – grad (Tacoli, McGranahan, Satterthwaite, 2014). Ukoliko se kao kriterijum klasifikacije migracija uzme vreme, možemo razlikovati stalne migracije koje podrazumevaju preseljenje ljudi iz svog dosadašnjeg mesta stalnog boravka u drugo praćeno namerom da se stalno nastane, potom sezonske ili povremene migracije u okviru kojih se ljudi privremeno nastanjuju u drugom mestu, najčešće radi obavljanja nekog sezonskog posla, nakon čega se vraćaju u svoje mesto porekla, te dnevne migracije kao što je na primer svakodnevni odlazak ljudi na posao (Bhugra, Backer, 2005, Salt, 2006).

Migracije se mogu razlikovati i s obzirom na motiv ili interes migranata za pokretljivošću. Motivi ili razlozi mogu biti politički, ekonomski, socijalni, porodični i slično. Često se zato migracije prema uzroku dele na ekonomske i neekonomske (Bobić, 2007). Detaljnije, prema motivu preseljenja, mogu se razlikovati: ekonomske (potraga za poslom, većom zaradom), političke (usled ratova, progona), zdravstvene (potraga za odgovarajućom

sredinom za ozdravljenje), i individualno – psihološke (usled želje i težnje za odgovarajućom životnom sredinom) (Golubović, Kicošev, 2004).

Polazeći od ekonomskog motiva, Grečić (1998) navodi nekoliko tipova međunarodnih migratornih kretanja:

1) migracija radi zapošljavanja ili ugovorna migracija koja u velikoj meri obuhvata nekvalifikovanu i polukvalifikovanu radnu snagu koja se zapošljava u različitim zemljama. I sezonska migracija je posebna vrsta ugovorne migracije;

2) migracija radi obrazovanja – ovaj tip migracije ne obuhvata, strogo govoreći, ekonomski aktivna lica, ali su ona uključena u ovu grupu budući da je njihov motiv ekonomski. Ova vrsta migracije vrši se često među zemljama na približno istom nivou razvijenosti i sa sličnim kulturnim nasleđem;

3) migracija radi usavršavanja – ovaj tip migracije je skroman segment osnovnih međunarodnih migracija, ali ekonomski je vrlo koristan. Učesnici u ovoj vrsti migracije su, po pravilu, pozvani u privatne ili javne ustanove (otvorena preduzeća) razvijenih zemalja da provedu nekoliko meseci ili godina radi sticanja novih ili viših kvalifikacija ili da se upoznaju sa modernom tehnologijom. Ova migracija se odvija kroz poslovne kanale;

4) migracija u profesionalne ili poslovne svrhe – ovaj tip migracije se odnosi na hiljade profesionalnih, tehničkih ili menadžerskih radnika, kao i poslovnih ljudi svih kategorija koji putuju svakodnevno iz jedne u drugu zemlju. Neki ostaju nekoliko meseci ili godina, dok se jedan broj permanentno naseljava. Pored stručnjaka ili poslovnih ljudi koji migriraju svojom voljom, mnogi menadžeri i drugi stručnjaci vršeći specifične zadatke sele se unutar transnacionalnih preduzeća prelazeći granice pojedinih država;

5) migracija radi useljenja u drugu zemlju predstavlja klasičan tip migracije (permanentno useljavanje), karakteristično za Australiju, Kanadu, Novi Zeland i SAD, u koje se svake godine useljava više od milion ljudi. Mnogi među njima su izdržavana lica onih migranata koji su se ranije uselili. Pored njih, stotine hiljada useljenika su radno aktivni, od kojih se veliki broj odnosi na visokokvalifikovane, a samo mali broj su niskokvalifikovana radna snaga. Sa izuzetkom visokostučnih a posebno deficitiranih stručnjaka, kandidati moraju pre nego što uđu u zemlju useljenja da obezbede zaposlenje;

6) migracija preduzetnika – ovaj tip migracije se, u okviru permanentnog useljenja, vrši radi otvaranja novih radnih mesta. Australija, Kanada, Singapur i SAD nastoje da privuku strane preduzetnike koji će, za uzvrat, otpočeti biznis ili uložiti svoj novac u profitabilne investicije radi otvaranja novih radnih mesta, za sebe i za druge radnike i

7) meregularna migracija. Naime, sve prethodhodne kategorije međunarodne ekonomske migracije obuhvataju regularne migracione tokove: pojedinci su ovlašćeni da dođu u imigracionu zemlju i, ako su ekonomski aktivni, da se angažuju u nekoj isplativoj aktivnosti, u skladu sa zakonima i propisima te zemlje. S druge strane, neregularna migracija predstavlja ilegalne ulaske, boravak ili ekonomsku aktivnost stranaca u zemljama prijema. Ilegalni migranti teže da steknu regularni posao, ili da dobiju sezonsko zaposlenje, a zatim da okupe članove svoje porodice.

U savremenom stručnom, ali i javnom diskurzu sve se češće govori o posebnom obliku migracija, odnosno o emigriranju visokoobrazovanih i stručnih kadrova – tzv. „odlivu mozgova“.

Odliv mozgova

Kada se govori o odlasku stručnjaka iz zemlje u inostranstvo radi posla i naučnog usavršavanja može se govoriti o mobilnosti radne snage ili o odlivu mozgova, u zavisnosti od posledica koje takav proces izaziva. Te posledice se mogu posmatrati sa stanovišta zemlje odredišta (prijema) i sa stanovišta zemlje porekla (Avveduto, Brandi, 2004). Naime, zemlje odredišta karakteriše takva politika koja pospešuje dolazak stranih stručnjaka i na taj način koristi (ili se bolje može reći iskorišćava) znanja i talente stručnjaka manje razvijenih zemalja, u čije osposobljavanje nije ulagano, uvećavajući time sopstveno nacionalno bogatstvo. Stoga se, sa stanovišta zemlje prijema, ovakvo kretanje stručnjaka može posmatrati kao mobilnost naučnog i tehničkog kadra i kao prevashodno pozitivna pojava koja se sistematski treba pospešivati. Tako, na primer, Evropska Unija, izdaje dozvolu za boravak i rad – plavu kartu (eng. Blue Card) stručnjacima, naučnicima i istraživačima, i time pospešuje mobilnost stručnjaka.

Zemlja porekla, takođe, može imati koristi od emigracija. Migracije se uglavnom odvijaju iz nerazvijenih i zemalja u razvoju u pravcu razvijenih zemalja, pri čemu radna snaga iz nerazvijenih zemalja vrši uticaj na socijalni sistem razvijene zemlje. Na primer, emigracija može smanjiti pritisak nezaposlenosti, kao i iznos pomoći koja se isplaćuje nezaposlenima. Slanje novca od strane emigranta svojim porodicama utiče na smanjenje pritiska na platni bilans i doprinosi nacionalnoj ekonomiji, jer novac stiže, i ostaje u zemlji. Međutim, kada su u pitanju visokostručni kadrovi i njihov odlazak, verovatnije je da će se oni, zbog mogućnosti profesionalnog usavršavanja, napredovanja u karijeri, rada sa novijim tehnologijama i boljim

sredstvima (pored boljih ekonomskih uslova i životnog standarda), pre odlučiti za trajnu emigraciju u neku razvijeniju zemlju, vodeći sa sobom i svoje porodice.

Ukoliko se odlazak stručnjaka posmatra sa stanovišta zemlje porekla može se na najbolji način napraviti razlika između mobilnosti i odliva mozgova, s obzirom na to da je teško precizno razgraničiti ova dva procesa i utvrditi kada se jedan završava, a drugi počinje. Ukoliko stručnjaci odlaze iz zemlje kako bi dopunili svoje znanje i iskustvo u onim oblastima u kojima njihova zemlja nije dovoljno razvijena ili ne poseduje odgovarajuća tehnička i druga sredstva za sticanje najnovijih i najsavremenijih znanja, pa se potom vrate u zemlju porekla i novostečenim iskustvima i znanjima učestvuju u razvoju zemlje, onda se može govoriti o mobilnosti naučnog kadra i pozitivnoj pojavi za zemlju porekla (eng. *brain gain*¹). Medjutim, ukoliko stručnjaci zauvek napuste zemlju, odluče da ostanu u inostranstvu, pa time svojim sposobnostima doprinose nekoj drugoj zemlji, može se reći da se radi o negativnoj pojavi po zemlju porekla, odnosno o odlivu mozgova (eng. *brain drain*²).

Negativni ishod po zemlju porekla se ogleda u činjenici da su u njihovo obrazovanje uložena ogromna sredstva koja neće biti vraćena, a još više u činjenici da iz zemlje zauvek odlaze najспособniji i najtalentovaniji (Adamović, Mežnarić, 2003). Da *brain gain* ne bi prerastao u *brain drain*, neophodno je da zemlja porekla može da obezbedi i ekonomske i naučne mogućnosti za stručno usavršavanje i napredovanje, kako bi stručnjaci bili zainteresovani za povratak i kako bi im bilo omogućeno da učestvuju u daljem razvitku zemlje.

Odliv mozgova predstavlja emigraciju visokokvalifikovane radne snage, odnosno gubitak neke države usled odlaska kvalifikovanog, odnosno visokoobrazovanog dela populacije uključujući naučnike, istraživače, kulturne radnike, tehničare, studente. Odliv mozgova je pojava koja zaokuplja svetsku javnost još od šezdesetih godina prošlog veka. Ranije su to uglavnom bile jednosmerne migracije i to ka industrijski razvijenim zemljama. Ovaj izaz je prvi put upotrebljen 1963. godine u izveštaju Kraljevskog društva iz Londona da bi se njime opisale velike emigracije britanskih naučnika u Sjedinjene Američke Države (Brandt, 2004). Kasnije, ovaj termin počinje da se upotrebljava u širem kontekstu kako bi se njime označile opšte migracije stručnjaka i naučnika iz nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, u razvijene zemlje. U novije vreme, ovaj termin počinje da se upotrebljava kako bi se

¹ Kovanica *brain gain* u slobodnom prevodu znači dobitak u mozgovima, a misli se na dobitak određene države koji ona ostvaruje zahvaljujući velikom broju i (ili) velikom prilivu visokostručnog kadra.

² *Brain drain* je sintagma koja se koristi da bi se označio gubitak neke zemlje koji se ogleda u trajnom odlasku visokostručnih kadrova.

njime označila i sve učestalija pojava odlaska studenata iz siromašnih zemalja u razvijenije zemlje za vreme studiranja ili nakon završetka studija (Dinić, 2014).

Osnovni razlog za odlazak je taj što najkvalifikovaniji i najtalentovaniji traže odgovarajuću sredinu u kojoj će njihova stručnost biti cenjena i naravno bolje plaćena, zbog čega i odlaze u razvijenije zemlje koje su u stanju da im pruže ono što njihove matične zemlje ne mogu. Stoga se i može reći da je pojava procesa odliva mozgova najbolji pokazatelj stanja zemlje. Procesu odliva mozgova pogoduje i pogodovaće raskorak koji postoji između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, odnosno razlika koja postoji u ekonomskoj strukturi, političkoj stabilnosti i razlika u životnim očekivanjima. U kontekstu teorije razvoja savremenog društva, odliv mozgova može da bude indikator globalne nejednakosti i neravnomernog razvoja različitih društava.

U literaturi koja obrađuje temu odliva mozgova često se spominju dve vrste faktora koji utiču na ovaj proces: spoljašnji i unutrašnji faktori, odnosno privlačeći (eng. pull) i odbijajući (eng. push) faktori (Shumba, Mawere, 2012). Spoljašnji ili privlačeći faktori su oni koji privlače ljude da se usele u određenu zemlju. To su pre svega visoka zarada i bolji uslovi života, zatim veće mogućnosti za napredovanje u karijeri, za afirmaciju, veće mogućnosti za sticanje viših kvalifikacija ili realizovanje ideja. Unutrašnji ili odbijajući faktori su oni koji potstiču, odnosno „odbijaju“ ljude iz zemlje. Najjači odbijajući faktor je besperspektivnost u zemlji u kojoj se živi, niska zarada i nizak životni standard, ali i nemogućnost profesionalne afirmacije i naučnog usavršavanja, nemogućnost sticanja željenog naučnog znanja. Sama nepovoljna ekonomska situacija uglavnom nije primarni faktor koji utiče na odluku o odlasku kada su u pitanju visokoobrazovani. Međutim, kombinacija nepovoljne ekonomske situacije, neefikasne državne uprave i loše organizovanosti privrednog i društvenog života predstavlja u velikoj meri faktor koji utiče na odlazak stručnjaka iz zemlje. Još jedan veoma značajan odbijajući faktor je i raširena korupcija u zemlji, koja ne dozvoljava da se najtalentovaniji istaknu i uspeju zahvaljujući svojim sposobnostima (Dinić, 2014), što ih navodi da takvu priliku potraže u nekoj stranoj zemlji.

O migratornim kretanjima koja su obeležila Srbiju

Srbija je zemlja koja ima veoma brojnu dijasporu. Prema Migracionom profilu iz 2010. procenjuje se da 2 774 500 ljudi poreklom iz Srbije živi u inostranstvu (Bobić, Vesković

Andelković, Kokotović Kanazir, 2015). Međutim, prema podacima diplomatsko - konzularnih predstavništava Republike Srbije u inostranstvu procenjuje se da dijaspora Srbije, uključujući u taj broj i Srbe u regionu, danas broji čak preko 4 miliona ljudi. Po procentu pripadnika dijaspore u odnosu na broj stanovnika u matici, Srbija spada u red zemalja sa veoma brojnom dijasporom. Danas u svetu deluje preko hiljadu najrazličitijih asocijacija koje okupljaju pripadnike srpskog naroda na svim kontinentima, a da ih je najviše u Evropi, Severnoj Americi i Australiji (Veselinović, 2014). U prilog brojčanosti i rasprostranjenosti naše dijaspore govori i činjenica da, kako ističe Veselinović (2009) na takmičenju za pesmu evrovizije „Eurosong“, Srbija nije bez glasova iz gotovo nijedne zemlje, kao i da srpska reprezentacija u bilo kom sportu ili sportista u individualnom takmičenju nisu bez podrške vernih navijača u bilo kom delu sveta. Međutim, do danas, nikada nije izvršen sveobuhvatan popis pripadnika dijaspore i Srba u regionu (Veselinović, 2014).

Srbiju karakteriše i činjenica da je ukupna plodnost stanovništva ispod nivoa neophodnog za prostu zamenu generacija već punih četrdeset godina, zahvaljujući čemu je poslednja dekada 20. veka rezultirala negativnim prirodnim priraštajem po prvi put u istoriji. Negativan prirodni priraštaj (165 000 umrlih više nego rođenih) zajedno sa negativnim migracionim saldonom dovodi do starenja stanovništva i sve manjeg broja ljudi koji živi u Srbiji, što za jednu zemlju može da ima katastrofalne posledice (Nikotović, 2011).

Savremeno doba generalno karakteriše porast broja ekonomskih migracija. Krajem 20. veka ovakve migracije su posebno pojačane, jer ljudi iz nerazvijenih zemalja u potrazi za boljim životom u velikom broju pokušavaju da uđu u razvijene zemlje, legalno ili ilegalno. Posebna karakteristika ovih migracija je odlazak mladih i obrazovanih, ne samo iz Srbije nego i drugih postsocijalističkih zemalja i zemalja u razvoju. Svakako, u savremenom svetu najznačajniji oblik migratornih kretanja su ona koja prelaze nacionalne granice. Grečić (2002) razlikuje 5 etapa spoljašnjih migracija koje su obeležile Srbiju.

Prva etapa spoljnih migracija, je dostigla svoj vrhunac u 19. veku i završila se sa Prvim Svetskim ratom. To su bile ekonomski motivisane emigracije iz Jugoslavije, usmerene u prekookeanske zemlje, prvenstveno u Severnu i Južnu Ameriku i Australiju, dok je kretanje ka Evropi bilo manje izraženo. Petranović (1988) ističe da je u periodu između dva svetska rata u Francuskoj živelo oko 60 000 Jugoslovena. Francuska je bila zemlja otvorenih granica, oskudevala je u radnoj snazi zbog velikih žrtava u Prvom svetskom ratu i privlačila je svojim demokratskim načelima, a najčešće je bila usputna stanica ka prekookeanskim zemljama. Takođe treba spomenuti da su u tom periodu najistaknutiji lekari upućivani u poznate naučnoistraživačke centre u Evropi (u Francusku, Austriju, Čehoslovačku, Nemačku i druge

zemlje). Kadar naučnika poticao je iz reda univerzitetskih nastavnika i mlađih istaknutijih lekara koji su dobijali pomoć radi specijalizacije i usavršavanja od Higijenske sekcije Društva naroda i Rokfelerove fondacije.

Nakon Drugog Svetskog rata započinje druga etapa migracija. Migracije u to vreme su bile više ekonomska nužnost proizašla iz situacije u zemlji. Od oko 200 000 građana bivše Jugoslavije koji su boravili u Zapadnoevropskim zemljama na kraju rata, uglavnom sa izbegličkim statusom, većina se preselila u SAD, Kanadu, Australiju, Argentinu, Brazil i Novi Zeland. Ovaj proces preseljenja se završio krajem 1950-ih godina.

Treća etapa migracija započela je u ranim 1960-im, i tada su glavni pravci migracija počeli značajno da se menjaju. Prekookeanske migracije iz Evrope su se značajno smanjile. Tržišta radne snage u zemljama Severne i Zapadne Evrope doživela su ekonomski procvat i razvila se veća potreba za radnom snagom, zbog čega su se otvorile za strane migrante koji su počeli redovno da stižu iz zemalja Južne Evrope. „U Srbiji (i bivšoj Jugoslaviji) već je krajem 1950-ih bio moguć slobodan izlazak građana iz zemlje, pa je tokom 1960-ih došlo i do masovnih odlazaka ljudi u inostranstvo, prevashodno radi „privremenog rada“ u inostranstvu.“ (Bolčić, 2006). Krajem šezdesetih godina prošlog veka oko 700 000 radnika se nalazilo na radu u inostranstvu (u zemljama kao što su Nemačka, Austrija, Francuska, Belgija, Švedska, Švajcarska i drugo).

Četvrta etapa migracija započela je sredinom 1970-ih. Početkom šezdesetih iz Srbije se godišnje iseljavalo prosečno oko dvesta hiljada lica. Krajem sedamdesetih se broj smanjio na oko sto šezdeset – sto sedamdeset hiljada lica, a osamdesetih broj je porastao na preko sedamsto hiljada ljudi (Bobić, 2007). Kao posledica ekonomske i energetske krize, stagniranja u razvoju, povećanja nezaposlenosti i smanjene potražnje za radnom snagom, evropske zemlje su usvojile restriktivne imigracione politike kako bi zaustavile nova zapošljavanja i organizovale selektivnu integraciju stranih radnika. Tada se broj jugoslovenskih migrantskih radnika smanjio sa 860 000 na 650 000 dok se broj članova porodice povećao, sa 250 000 na 390 000 u periodu od 1973-1979. Povratak u zemlju maticu je tada bio pojačan, a broj povratnika se kretao u proseku oko 30 000 godišnje.

Peta etapa migracija započinje sredinom 1980-ih, kada su razvijene industrijalizovane zemlje ušle u novu fazu tehnološke revolucije. Povećala se nestabilnost i deregulacija tržišta što je dovelo do razvoja veće fleksibilnosti tržišta rada, ali i veće mobilnosti. Kao posledica ovih dešavanja, povećala se potražnja za visokostručnim kadrom, naučnicima i istraživačima. Ovi faktori su uticali na to da mnogi ljudi iz Jugoslavije, uključujući veliki broj mladih i obrazovanih, emigrira iz zemlje. Uprkos opštoj zabrani zapošljavanja stranaca u zemljama

zapadne Evrope, oko 30 000 radnika iz bivše Jugoslavije se prosečno zapošljavalo godišnje u 1980-im.

Najnovija etapa emigracija, posebno visokoobrazovanih ljudi, započela je u poslednjoj deceniji 20. veka, a proizveo ih je jugoslovenski socijalni i ekonomski život. Ovaj talas emigracija iz Federativne Republike Jugoslavije, dostigao je svoj vrhunac 1993. sa 12 500 emigranata u toj godini (samo u prekookeanske zemlje) (Grečić, 2002).

Tomović (2002) ističe da se u periodu od sredine devetnaestog veka do danas, može uočiti šest „talasa” migracija Srba u Kanadu:

- 1) talas pre Prvog svetskog rata;
- 2) talas između dva svetska rata;
- 3) talas političkih emigranata koji su morali da napuste Jugoslaviju odmah nakon Drugog svetskog rata;
- 4) talas porodica političkih emigranata koje su prebegle u Kanadu tokom pedesetih godina prošlog veka;
- 5) talas ekonomskih emigranata koji su otisli iz Jugoslavije nakon 1965. godine i
- 6) talas izbeglica i visokoobrazovanih građana devedesetih godina prošlog veka.

Burne devedesete u Srbiji i migracije stanovništva

Tokom devedesetih, za vreme ekonomske krize, društvenih potresa, ratova, ogroman broj stručnjaka, ljudi sa visokim kvalifikacijama i sposobnostima napustilo je Srbiju. Taj trend se nastavlja i danas, jer je privredno stanje u Srbiji takvo da najkvalifikovanijima i onima sa najvećim potencijalom nije u stanju da pruži adekvatan tretman, iako su upravo oni najpotrebniji da svojim sposobnostima, veštinama i znanjima doprinesu ekonomskom i svakom drugom razvitku zemlje.

Tranziciju u Srbiji karakteriše to što je bila, i još uvek jeste, u znaku usporene ili zamrznute tranzicije. I pored započetih procesa privatizacije, izmene sistemskih zakona, restrukturiranja bankarskog sektora, liberalizacije cena, razvijanja i uspostavljanja tržišnih odnosa, liberalizacije ekonomskih odnosa sa inostranstvom (Dinić, 2014), već početkom devedesetih godina prošlog veka bilo je uočljivo da se u zemlji, kako piše Lazić (2000), odvija „ubrzana degeneracija procesa promena“. Ratna dešavanja koja su obeležila prostore bivše Jugoslavije, sankcije od strane Međunarodne zajednice, inflacija, neadekvatan pravni okvir i nepostojanje sistemskih zakona koji bi adekvatno regulisali odnose između strana u

privatizaciji, uticali su da se u zemlji odvija usporena privatizacija. To je rezultiralo propadanjem privrede, osiromašenjem velikog dela stanovništva, razvijanjem kriminalnog sloja, uspostavljanjem autoritarne oligarhije. Promene u društvu koje su pratile sva ova dešavanja predstavljaju ono što Lazić naziva „razaranje društva“ (Lazić, 2000).

Sankcije uvedene 1992. godine dovele su do velikih poremećaja u društvu, što se posebno odrazilo u promenama na tržištu rada. Sankcije je pratio pad proizvodnje i produktivnosti rada, te sve veća nezaposlenost, koja postaje jedan od najtežih ekonomskih i političkih, jednom rečju, društvenih problema. Sveopšta anomija u društvu obeležena visokom stopom nezaposlenosti, veoma niskim zaradama, veoma lošim ekonomskim i materijalnim stanjem ljudi, društveni potresi i osiromašenje velikog dela stanovništva stvorila je povoljne uslove za razvoj sive i crne ekonomije (Dinić, 2014). Na tržištu rada se promenila struktura nezaposlenih. Ranije su u najvećem procentu nezaposleni bili prvenstveno nekvalifikovani radnici, uglavnom iz ruralnih područja, međutim sa društvenom krizom broj industrijskih radnika u potrazi za poslom se povećavao, dok su na vrhuncu društvenih neprilika to sve više postajali visokoobrazovani, prvenstveno mladi sa univerzitetskim diplomama (Petak, 2005). U 2009. godini, prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje, najveći broj nezaposlenih lica činili su upravo oni sa najvišim obrazovanjem (Stojković, 2003).

Tokom burnih devedesetih usled ratnih i ostalih propratnih zbivanja, broj migranata je višestruko porastao. Devedesetih godina u Srbiji najizrazitiji oblik migracionih kretanja bile su migracija izbeglog stanovništva i emigracija mladog i školovanog stanovništva u inostranstvo, uglavnom u prekookeanske zemlje (Bobić, 2007). Srbija i Crna Gora, od kosovske krize iz 1999. godine, ima najveći broj raseljenih lica u regionu. Kosovska kriza je dovela do raseljavanja preko milion lica u Albaniju, BJR Makedoniju, unutar Kosova i drugih delova Srbije i Crne Gore (Hovy, 2011). Jedan od najpouzdanijih indikatora za prisilne migracije ka industrijalizovanim zemljama je broj podnetih prijava za azil. Prema UNHCR-u, u prvoj polovini 1990-ih u industrijalizovanim (razvijenim) zemljama je bilo ukupno 1 165 000 podnetih prijava za azil lica koja su poreklom iz balkanskih zemalja. Glavna zemlja porekla je bila tadašnja Srbija i Crna Gora sa 530 000 prijava (Bonifazi, 2011).

Velikom broju je dozvoljen ostanak sa izbegličkim statusom ili iz humanitarnih razloga. Nemačka je primila najveći broj azilantata sa Balkana (579 000), zatim slede Švedska (173 000) i Švajcarska (148 000). Najveći broj prijava iz bivše Jugoslavije je zabeležen 1992. godine, kada je blizu 240 000 lica zatražilo azil. S obzirom na malu verovatnoću za povratak u domovinu, ovim azilantima je uglavnom dozvoljavano da ostanu na Zapadu i da se u potpunosti integrišu u novu sredinu. U periodu 1993-1995., 67 000 izbeglica je pronašlo trajno rešenje

kroz odlazak u treće zemlje. Između 1993. i 2004., procenjuje se, a na osnovu podataka iz zemalja prijema, da se 275 400 izbeglica iz bivše Jugoslavije preselilo u treće zemlje. Najveći broj tih izbeglica je poreklom iz Bosne i Hercegovine, a odmah potom iz Srbije i Crne Gore (20%) (Hovy, 2011).

Nemačka, predstavlja glavno odredište izbeglih lica, ali isto tako, značajno odredište azila. Od manjih zemalja, zbog svoje liberalne politike prema azilantima izdvajaju se Švajcarska, Austrija, Irska, Norveška i Švedska. Slično je i sa Belgijom, koja je za izbeglice, ipak, manje cenjena destinacija. Velika Britanija, Kanada i SAD su takođe veoma cenjene. Ekonomski odnosi zemlje destinacije i zemlje porekla, ekonomske pogodnosti koje se nude pri dolasku, postojeće društvene i porodične veze, povoljne mogućnosti za dolazak, politika azila, afiniteti, reputacija, ali, u velikoj meri i faktori sreće i slučajnosti, mogu poslužiti za objašnjenje zašto je određena zemlja postala odredište za migrante (Vandeburie, 2011)

U periodu od 2 godine (1990/1991), 95 000 lica sa područja bivše Jugoslavije su potražila azil. Od ukupnog broja prijava iz te zemlje, na Nemačku se odnosi 60% (316 000). Preostale prijave su pretežno podnete u Švedskoj (95 000), Švajcarskoj (35 000), Holandiji (17 000), Austriji (14 000) i Norveškoj (10 600). Ukupan broj prijavljenih balkanskog porekla se prepolovio u drugom delu poslednje decenije 20. veka. Prijava lica poreklom iz Srbije i Crne Gore je bilo 363 000, pretežno podnetih u Nemačkoj, Švajcarskoj, Velikoj Britaniji, Belgiji i Austriji (Bonifazi, 2011). Između 1993. i 2004. godine, 275 000 izbeglica iz regiona je dobilo odobrenje za preseljenje, prvenstveno u SAD, Australiju i Kanadu (Hovy, 2011).

Najveći broj preseljenja je ostvaren tokom 1999. godine. Oko 46 700 izbeglica iz regiona, uključujući članove njihovih porodica, nastanili su se u SAD-u. Australija je na drugom mestu kao zemlja destinacija za izbeglice iz bivše Jugoslavije (44 000), a zatim sledi Kanada (41 800). Preostalih 22 400 izbeglica su se nastanile u Švedskoj, Danskoj, Norveškoj, Irskoj, Novom Zelandu, Holandiji, Finskoj i Islandu. Kako se tokom 2004. godine manje od 1 000 izbeglica preselilo u neku treću zemlju, može se reći da je za izbeglice sa prostora bivše Jugoslavije taj proces praktično i završen (Hovy, 2011). U apsolutnom broju, najveći broj migranata u regionu su imale Srbija i Crna Gora sa 626 000 lica u 2000. godini, od kojih su tri četvrtine bile izbeglice. Prema podacima Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), Srbija i Crna Gora imaju najveći broj emigranata koji žive u zemljama Zapadne Evrope i to preko milion stanovnika (Bonifazi, 2011).

Emigracija visokoobrazovanih iz Srbije

Najveći odliv mozgova je obeležio Srbiju početkom tranzicije. To nije ni iznenađujuće s obzirom na to da su u tom periodu u najtežoj situaciji bili visokoobrazovani kadrovi (Stojković, Kostić, Spasić, 2003). Bolčić (2006) ističe da su društvene neprilike koje su obeležile Srbiju 1990-ih, uzrokovale realno nisku „društvenu tražnju“ za visokom obrazovanošću i za profesionalnom ekspertizom, a da je upravo ta niska „društvena potražnja“ za znanjima koje se stiču u visokoškolskim institucijama dovela do velikog broja nezaposlenih stručnjaka i velikog odliva mozgova u godinama post-socijalističke transformacije Srbije. Mnogi su stručnjaci otišli da drugim zemljama doprinesu rastu nacionalnog blagostanja, ponevši sa sobom ne samo milione uloženog novca u njihovo obrazovanje već i svoje talente (Stojković, 2003).

Dok su u migracijama ka Zapadnoj Evropi šezdesetih godina prošlog veka pretežno učestvovalе osobe nižeg obrazovanja i kvalifikacija, u savremenom društvu primat imaju migracije mladih visokoobrazovanih stručnjaka. Bolčić ističe da su devedesete u celom svetu, a posebno u Evropi, okarakterisale „nove“ migracije koje su specifične po tome što su „sve češće vid mobilnosti radne snage, a ne iseljavanje – useljavanje stanovništva“, jer podrazumevaju prelaženje državnih granica, sa ciljem unapređenja kvaliteta života i socio-ekonomskog statusa, ali ne podrazumevaju i trajno preseljenje; one su često „klateće“ i karakterišu ih višestruki odlasci i dolasci (Bolčić, 2002).

Prošlu deceniju je karakterisao veliki zamah tzv „odliva mozgova“ (odlazak iz zemlje mladih, visokoobrazovanih stručnjaka na Zapad, kako muškaraca, tako sve više i žena), koji je intenziviran usled raspada bivše zajedničke države i sloma socijalizma, koji se, na žalost, nije zaustavio i još je uvek na snazi (Bobić, 2009). U periodu od 1990-2000. od građana koji su emigrirali iz Srbije i Crne Gore u prekookeanske zemlje (oko 730 000), 17 000 bilo sa univerzitetskom diplomom. Ako se uzme u obzir i Evropa zajedno sa ostalim delovima sveta, egzodus građana sa univerzitetskim obrazovanjem je bio verovatno oko 30 000 ljudi (Grečić, 2002). Broj Srba koji je emigrirao u Kanadu tokom poslednjih 20 godina kreće između 10000 i 20000 ljudi. Oni su za razliku od needukovanog, zanatlijskog migracionog talasa tokom prethodnih godina, uglavnom visoko obrazovani inženjeri, kompjuterski eksperti, doktori, stomatolozi i slično. Kanadske vlasti su tokom devedesetih godina prošlog veka realizovale različite programe i edukacije organizovanih, što je omogućilo ovoj kategoriji emigranata odgovarajuće zaposlenje (Kostić, 2012).

Prema kriterijumu neiskorišćenih talenata Srbija se od 133 zemlje, nalazi na 86. mestu, dok se po procentu odliva mozgova na godišnjem nivou nalazi na samom vrhu. Iznad Srbije se nalazi jedino Gvajana (World Economic Forum, 2009). U prilog tome govore i podaci ambasade SRJ koji pokazuju da od ukupnog broja iseljenika oko 5% čine visokoobrazovani stručnjaci, a prema podacima Ekonomske komisije EU za Evropu, od oko milion ljudi koji su emigrirali iz zemalja nekadašnje Jugoslavije u periodu od 1991-1993. godine procenjuje se da je 2% bilo visokoobrazovano (Jarić, 2001). Grečić (2009) navodi podatak da je samo u 1993. godini u SAD je imigriralo 422 stručnjaka iz bivše Jugoslavije, a od oko 7 000 ljudi koji su imigrirali u Kanadu, čak četvrtinu su činili ljudi sa univerzitetskom diplomom. U periodu od 1992-2007. godine, na osnovu podataka o broju izdatih useljeničkih viza, u SAD se uselilo preko 60 hiljada ljudi, u Kanadu preko 30 hiljada, u Australiju oko 29 hiljada ljudi iz Srbije i Crne Gore. Među njima je bilo više od 10% visokoobrazovanih. Sjedinjene Države su u tom periodu izdale 790 viza po osnovu studentske razmene i 1 535 viza za studente koji su odlučili da studiraju u toj zemlji.

Naizgled se čini da je procenat visokoobrazovanih koji su otišli zanemarljiv. Međutim, procenat ljudi sa visokim obrazovanjem u čitavoj Srbiji je takođe relativno mali. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Srbiji samo oko 4-5% ukupne populacije ima visoko obrazovanje. Takođe, odliv stručnjaka je izuzetno značajan iz zbog činjenice da je količina obrazovanja najobimnija, te i njihova vrednost za razvoj društva, može se slobodno reći, najveća (Dinić, 2014).

Mnogo je podataka koji govore u prilog velikog odliva mozgova iz Srbije. Australijska statistika o toku profesionalaca (o toku tzv. *skill* struje) kojom su obuhvaćene 52 zemlje porekla imigranata u Australiji uključujući i SFRJ (a od 1998. godine i SRJ) pokazuje da je u periodu od 1986-2000. prosečno godišnje, od ukupnog broja odobrenih viza, 35.2% bilo odobreno stručnjacima, a u periodu od 1999-2000. godine čak 45.7%. Preciznije, u tom periodu 1602 stručnjaka je emigriralo u Australiju, a priliv stručnjaka iz SRJ u Australiju se značajno povećao od 1990. godine (Jarić, 2001). A kako Bobić (2007) ističe „Srbija za sve to vreme prolazi kroz usporenu ekonomsku transformaciju, praćenu padom ekonomske aktivnosti i osiromašenjem velikih delova populacije. Svi ovi dramatični i brojni društveni događaji i procesi proizveli su i intenzivna preseljavanja stanovništva“, i u značajnoj meri doprineli masovnijem egzodusu stručnjaka (Dinić, 2014).

Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije i Institut za međunarodnu politiku i privredu su sprovedli istraživanje u periodu od 1993-1995. godine i došli do podatka da je u periodu od 1979-1994. godine skoro 1 300 istraživača zaposlenih u naučnoistraživačkim

ustanovama otišlo u inostranstvo. Ti istraživači su u najvećem broju bili visokoobrazovani i doktori nauka, starosnog doba do 40 godina. Prema podacima iz 2005., tadašnja država Srbija i Crna Gora je imala 149 065 iseljenih stručnjaka čime je zauzela 24. mesto na listi zemalja sa najvećim brojem iseljenih visokoobrazovanih kadrova (Docquier, Rapoport 2005, prema: Pavlov, 2009). Trend odliva mozgova se nastavlja i danas. Filipović (2012) pravi sopstvenu bazu podataka o srpskoj visokoobrazovanoj dijaspori, a baza je do danas je porasla na preko 9000 članova.

Značaj odlaska visokoobrazovanih se ogleda između ostalog i u činjenici da su u njihovo obrazovanje uložena ogromna sredstva (oko 300 000 američkih dolara po osobi), a s obzirom da njihova profesionalna ekspertiza se nije materijalizovala u zemlji, cena odlaska obrazovanih kadrova za poslednju deceniju 20. veka, ako se uzme 30 000 profesionalaca koji su emigrirali iz Srbije i Crne Gore, je oko 9 milijardi dolara (Grečić, 2002).

Među visokoobrazovanima koji su otišli iz bivše Jugoslavije, puno ljudi nije dobilo odgovarajuća zaposlenja, u skladu sa svojim znanjima i veštinama (eng. brain waste) i oni popunjavaju lokalna tržišta rada, obavljajući deficitarna zanimanja. Pored ove teške okolnosti, postmoderni doba obeleženo procesima globalizacije, brzih komunikacija, prostorne i socijalne mobilnosti, što utiče na to da mnogi pojedinci pate od osećanja usamljenosti, socijalne izolacije, gubitka identiteta. Svako od nas ne može biti samo osoba za sebe, individualac, nego mora biti i povezan sa drugima, biti deo kolektiva ili grupe, kao što je porodica, rodbina, prijatelji, kolege, komšije, nacija, etnička grupa, religija, kultura ili civilizacija. Kolektivni identitet dalje, kako ističe Bobić (2009) reflektuje generacijski kontinuitet, zajednička osećanja, misli i sećanja na etničku, odnosno nacionalnu prošlost.

Dijaspora Srbije u normativno-pravnom okviru i strateškim dokumentima

Srbija odnosima sa dijasporom i Srbima u regionu, barem normativno, pridaje zavidan značaj (Veselinović, 2014) o čemu svedoči Deklaracija Vlade Republike Srbije o proglašenju odnosa između otadžbine i rasejanja odnosom od najvećeg državnog i nacionalnog interesa (Službeni glasnik RS, br. 86/06). U Ustavu Republike Srbije je istaknuto da "Republika Srbija štiti prava i interese svojih državljana u inostranstvu", te razvija i unapređuje odnose Srba koji žive u inostranstvu sa matičnom državom (Službeni glasnik RS, br. 48/94 i 11/98). Republika Srbija je kroz istoriju nakon 1990. godine imala različite modele institucionalne brige o dijaspori (Veselinović, 2014), preko posebnog ministarstva (1992. formirano je Ministarstvo

za Srbe izvan Srbije radi saradnje sa dijasporom i Srbima u zemljama okruženja), zatim Ministarstva za ekonomsku saradnju sa inostranstvom, Agencije za dijasporu, potom zajedničkog ministarstva sa ministarstvom vera, preko Skupštine dijaspore, Kancelarije za dijasporu i Srbe u regionu, pa sve do Uprave za dijasporu i Srbe u regionu, kao organa uprave u sastavu Ministarstva spoljnih poslova definisane u Zakonu o ministarstvima iz 2014. godine (Službeni glasnik RS, br. 44/14).

U okviru Zakona o dijaspori i Srbima u regionu (Službeni glasnik RS, br.88/09) ističe se da se pod izrazom „dijaspore” podrazumevaju: „državljeni Republike Srbije koji žive u inostranstvu i pripadnici srpskog naroda, iseljenici sa teritorije Republike Srbije i iz regiona i njihovi potomci. Pod pojmom „Srbi u regionu“, u skladu sa navedenim zakonom, podrazumevaju se pripadnici srpskog naroda koji žive u Republici Sloveniji, Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Republici Makedoniji, Rumuniji, Republici Albaniji i Republici Mađarskoj”. Ovim Zakonom je predviđeno da se očuvanje, jačanje i ostvarivanje veza matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regionu ostvaruje između ostalog poboljšanjem položaja i zaštitom prava pripadnika dijaspore i Srba u regionu zaključivanjem dvostranih i višestranih međunarodnih sporazuma, upotrebom, čuvanjem i negovanjem srpskog jezika i ćirilskog pisma i srpskog kulturnog, etničkog, jezičkog i verskog identiteta i unapređivanjem ekonomske saradnje matične države i dijaspore. Takođe, januara 2011. godine, Vlada Republike Srbije je usvojila Strategiju očuvanja i jačanja veza matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regionu (Službeni glasnik RS, br. 4/11 i 14/11).

U okviru Strategije (2011) ističe se da su pripadnici srpske dijaspore uglavnom su dobro integrisani u društva zemalja prijema, te zauzimaju značajne pozicije u privrednom, kulturnom, obrazovnom i drugim segmentima života i rada. Međutim, tu poziciju ne prati i političko predstavljanje u političkim institucijama. Srpska dijaspora je najbolje organizovana u okviru crkveno-školskih opština. Od početka raseljavanja, pa do danas, Srpska pravoslavna crkva je držala ljude na okupu. Ona ima svoje parohije u svim većim sredinama gde žive Srbi, širom sveta, te je u mnogome oblikovala nacionalni identitet među ljudima u dijaspori. Tokom 20. veka ona je bila praktično jedina integrativna ustanova i most između matične države i dijaspore. Crkva je čuvala, pored vere, nacionalnu kulturu i jezik Republike Srbije.

Glavni cilj postavljen od strane Strategije očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore matične države i Srba u regionu (2011) je pozicioniranje Srbije kao matične države svih njenih državljana i njihovih potomaka koji žive u regionu i inostranstvu, posredstvom:

- vraćanja poverenja dijaspore u matičnu državu;

- poboljšanja položaja dijaspore i Srba u regionu, i u stranim zemljama u kojima žive;
- jačanja svesti u domaćoj javnosti o značaju dijaspore i Srba u regionu;
- umrežavanja (izgrađivanjem održive i funkcionalne mreže svih organizacija u dijaspori, počevši od parohija SPC).

Pored Strategije, u zemlji su lansirani programi namenjeni potencijalnim migrantima, dijaspori i povratnicima, te se može činiti da je normativno-institucionani okvir za praćenje i upravljanje migracijama kompletan. Međutim, čini se da u realnosti još uvek nema celovitog, uređenog sistema organizovanog upravljanja migratornim tokovima, nedostaje adekvatno statističko i empirijsko praćenje spoljnih i unutrašnjih kretanja, nema jasno određenog političkog stava i odnosa društva prema migracijama i migrantima u Srbiji što se ogleda i u neadekvatnom razvojnom korišćenju migracija i humanog kapitala migranata (Bobić i sar, 2015).

Jedan od najvećih problema u Srbiji danas jeste, kao što je napomenuto ranije, migracija visokoobrazovanih ljudi. Taj problem je prepoznat i u Strategiji (2011), te se ističe potreba stvaranja baze podataka o visoko - obrazovanim licima koja su se odselila. Glavni razlog njihovog odlaska su veoma male mogućnosti zapošljavanja, dok su s druge strane, uslovi za rad i napredovanje daleko ispod uslova u razvijenim zemljama Zapada. Za Srbiju uloga dijaspore je od izuzetno velikog značaja. Ekonomske i kulturne veze pripadnika dijaspore, njihova znanja i iskustva rada i življenja u zapadnim zemljama mogu da daju veliki doprinos bržem razvoju Srbije.

Srbiji nedostaje razvijen institucionalni okvir za priliv mozgova u Srbiju, s naglaskom na razvijanju saradnje sa naučnom i stručnom dijasporom i stvaranju podsticajnih uslova u zemlji za prenos njihovog znanja i iskustva – za tzv. „priliv mozgova“ (eng. brain gain) i „cirkulaciju mozgova“ (eng. circulation). U Srbiji je priznavanje stranih visokoškolskih isprava komplikovan, dug i skup proces. Ne postoje jasni kriterijumi za vrednovanje kvalifikacija, a postupak priznavanja diploma se uglavnom odvija kao proces nostrifikacije (Blagdan, Maksimović, 2012)

Kako Bobić i saradnici (2015) ističu, od izuzetne je važnosti upravljanje ili kontrola mobilnosti ljudi, posebno mladih, s obzirom na to da oni predstavljaju osnovni humani resurs zemlje. Adekvatna kontrola i usmeravanje migracija uticale bi kako na harmonizaciju migracija i socioekonomskog i kulturnog razvoja, smanjenje siromaštva, otvaranje novih radnih mesta,

tako i na privlačenje onih koji su se odselili, pa i stranaca, ne samo kroz definitivni povratak niti imigraciju, već i kroz razne oblike povezivanja i umrežavanja.

O teorijskim pristupima u proučavanju migracija

Migracije su proizvod društva, te predstavljaju socijalni fenomen, ali ujedno i veoma složen proces. Od početka ovog procesa, pa do njegovog kraja na njega utiče čitav niz faktora. Proučavanje migracionih procesa nije lako jer je teško napraviti jasnu razliku između spoljašnjih, objektivnih faktora i unutrašnjih, subjektivnih odluka migranata (Dinić, 2016).

Prvi pokušaji analize ovog fenomena krenuli su upravo sa mikro nivoa, stavljanjem u središte analize pojedinca, kao glavne determinante migracionog procesa. Prema ovom stanovištu, pojedinac donosi odluku o potencijalnoj migraciji tek pošto sagleda i izanalizira pozitivne i negativne strane mogućeg preseljenja iz jedne lokacije u drugu. Iz ovakvog pristupa razvila se ideja o privlačećim (eng. pull) i odbijajućim (eng. push) faktorima. Ovu koncepciju je razvio Li (Lee, 1966) koji je istakao da push ili odbijajući faktori su vezani za zemlju ili mesto emigracije. Ovi faktori potiskuju, odnosno odbijaju potencijalnog migranta iz zemlje u kojoj živi. Najčešći odbijajući faktori su ekonomske prirode, pre svega loši uslovi za rad, niska primanja, smanjenje zaposlenosti ili smanjena potražnja za određenim tipom rada, sveukupna loša ekonomska situacija u zemlji u kojoj žive. Osim ekonomskih, ovi faktori mogu biti i politički, kulturni, ekološki i drugi. Privlačni ili pull faktori su prema Lijuvazani za zemlju ili mesto imigracije, a odnose se na dobrobiti koje bi potencijalni migrant mogao imati u zemlji destinacije. Najčešće su u pitanju bolje ekonomske mogućnosti, bolja zarada, bolji uslovi rada i specijalizacije, mogućnost pronalaženja posla u struci, ali i prijatna okolina za život, bogata i raznovrsna kulturna i intelektualna ponuda nove okoline. Prema ovom stavnovištu, dakle, ukoliko prevagnu faktori moguće dobiti u zemlji destinacije, potencijalni migrant će doneti odluku da migrira (Dinić, 2016).

Međutim ovakav pristup nije dovoljan da se objasni i u celini sagleda tako složen proces kao što je migracija, niti se sama lista privlačećih i odbijajućih faktora može predstaviti kao teorija migracija. Uvidevši to, Li (1966) je nadogradio svoj osnovni *pull-push* model uvođenjem interventnih prepreka (fizičke prepreke, državni imigracioni zakoni i sl.) i ličnih faktora koji utiču na odluke pojedinačnih migranata, kao dodatne dve grupe faktora koji utiču

na odluku o migriranju. Prema njegovom mišljenju, migracioni proces sagledan u okviru ove četiri grupe faktora takođe pokazuje da se migracije uglavnom odvijaju u obliku jasno definisanih struja, od specifičnih mesta porekla ka specifičnim mestima destinacije, ne samo zato što su mogućnosti same migracije često vrlo lokalizovane, već i zato što povratni tok informacija, vezanih upravo za odbijajuće i pre svega privlačće faktore, omogućava lakši prolaz za kasnije imigrante.

Oteiza (Oteiza, 1965, prema: Predojević-Despić, 2010) je na tragu Lijevo rada, analizirajući migracije visokoobrazovanih i stručnjaka, ovaj pristup dodatno produbio, te ukazao da postoje četiri značajne razlike između zemlje slanja i zemlje prijema, a to su: 1) razlike u prihodima, 2) razlike u radnim i profesionalnim uslovima za obavljanje određenog posla, 3) razlike između prosečnih primanja svih radnika i prosečnih primanja stručnjaka (što uključuje i razlike u društvenom prestižu zanimanja) i 4) ostale razlike koje se odnose na širi društveni kontekst, te upravo ove razlike po Oteizu imaju determinišuću ulogu u procesu donošenja odluke o emigraciji stručnjaka.

Push-pull model je često izučavan kao veoma popularan migracioni model, međutim, mnogi kritičari smatraju da je njegova primenljivost u analizi ograničena i da se ne može smatrati teorijom, već pre deskriptivnim modelom, te se ističe da faktori koji su obuhvaćeni ovim modelom imaju samo određenu ulogu u procesu donošenja odluke o migriranju, ali ne i isključivu (de Haas, 2008). S obzirom na složenost migracionih procesa, da bi se njihova priroda i njihovi efekti što bolje razumeli, važno je ustanoviti koji su osnovni uzroci migracionih kretanja na jednom širem nivou. Neoklasična teorija migracija je nastala kao pokušaj da se radne migracije objasne i definišu i na mikro, ali i na makro nivou (Dinić, 2016).

Prema neoklasičnoj teoriji migracija, glavni uzrok međunarodnih migracija, na makro nivou leži u razlikama u visini nadnica, i u ponudi i potražnji radne snage između zemalja, pri čemu tržište rada predstavlja glavni mehanizam koji utiče na migracioni proces. Početna stanovišta ove teorije su isticala da sa otklanjanjem razlika u visini nadnica, migraciona kretanja prestaju. Međutim, Haris i Todaro (Harris, Todaro 1970) su, u težnji da objasne prisutnost velike migracije radne snage iz ruralnih u urbana područja, čak i kada nema potražnje za radnom snagom, proširili ovaj model, te premestili težište analize sa makro na mikro nivo, fokusirajući se na pojedinca (de Haas, 2010). U svojim istraživanjima oni su ustanovili da je za ljude koji žive u područjima u kojima je prisutna nezaposlenost, sama mogućnost pronalaska dobro plaćenog posla, značajan motiv za preseljenjem. Polazeći od tih nalaza oni uvode „očekivanu nadnicu“ kao glavnu determinantu migracije radne snage (Peković, 2009). Prema ovoj teoriji, potencijalni migrant upoređuje očekivani prihod u zemlji destinacije sa očekivanim

prihodom u zemlji u kojoj živi, te na osnovu razlike ove dve vrednosti odlučuje da li će migrirati.

Mikroekonomski model neoklasične teorije polazi od individualnog izbora pojedinca, a migrante gleda kao na racionalne učesnike koji donose odluku o migriranju analizirajući potencijalne troškove i koristi (Dinić, 2016). Novina u ovom pristupu je što u svoju analizu uvodi i pojam ljudskog kapitala. Naime, kada pojedinac donosi odluku o migraciji, on ne razmatra samo potencijalne prihode kao što su razlike u visini nadnice i moguća buduća zarada, ili pak povoljne klimatske uslove, već u obzir uzima i rizik koji mora preuzeti i potencijalne troškove kojima se izlaže kao što su troškovi putovanja, stanovanja, neostvarena zarada u periodu traženja posla, ali i psihološka cena migracije kao što je odvajanje od porodice, prilagođavanje novoj sredini, učenje drugog jezika i slično. Na osnovu znanja, sposobnosti i veština koje poseduje, pojedinac procenjuje mogući doprinos ulaganja ljudskog kapitala i u zemlji destinacije iz zemlji u kojoj živi, pa utvrđivanjem razlike između potencijalnih troškova i potencijalnih prihoda, izračunava mogući doprinos uloženog ljudskog kapitala (Bodvarsson, Van den Berg, 2009, Peković, 2009). S obzirom na to da se migranti međusobno razlikuju prema svojim individualnim sposobnostima, obrazovanju, starosti, polu i drugim karakteristikama, specifična potražnja radne snage u zemljama prijema uticaće na selekciju migranata prema svojoj potražnji za određenim znanjima, veštinama i karakteristikama, pa se ovim teorijskim pristupom objašnjava i selektivnost migracija (Predojević-Despić, 2010).

Iz mikroekonomskih modela neoklasične teorije migracija razvijaju se modeli koji se više orijentišu ka makro nivou analize (Dinić, 2016). Primer takvog pristupa je teorija dualnog ili segmentiranog tržišta rada. Prema ovom stanovištu migracioni procesi su primarno određeni karakteristikama potražnje radne snage na tržištu rada zemlje prijema, tako da uzroci međunarodnih migracija radne snage leže u stalnoj potražnji ekonomski razvijenih zemalja za radnicima iz inostranstva (King, 2012, Predojević-Despić, 2010, Dinić, 2016). Osnovna ideja ove teorije jeste da je tržište rada segmentirano, odnosno podeljeno na poslove koji su na višem i poslove koji su na nižem novou hijerarhije zanimanja, što znači da postoji razlika između primarnog i sekundarnog tržišta rada. Primarno tržište je vezano za važne, strateške, visokoobrazovane i kadrove posebnih kvaliteta. Društveni položaj zaposlenih na ovom tržištu je relativno zaštićen i njihova primanja su relativno stabilna. Sekundarno tržište zapošljava ljude bez posebnih kvalifikacija ili one sa niskim kvalifikacijama, pripadnike marginalnih grupe, strance, a njihov društveni status je nizak, nezaštićen i nesiguran (Bolčić, 2003). Poslovi ovog sektora su slabo plaćeni, nesigurni i pružaju malo mogućnosti za napredak. To su tzv. 3D poslovi (eng. dirty, dangerous, difficult), prljavi, opasni i teški (Peković, 2009). S obzirom na

to da su sektor rada i nadnice nositelji socijalnog statusa i prestiža koji se pripisuje svakom poslu ili radnom mestu, institucionalizacija dualnog tržišta rada dovodi do otežanog regrutovanja domaćeg stanovništva za rad u ovom sektoru, pa se poslodavci okreću stranim radnicima koji prihvataju date niske nadnice i nepovoljnije uslove za rad.

Razvoj savremenog društva, globalizacija i širenje kapitalizma uticali su na migracione procese, pa samim tim i na teorijske pristupe koji se njima bave. Naime, u savremenom kapitalističkom društvu radnik je, u potrazi za nadnicom, primoran pratiti kapital gde god postoji tok kapitala. Razlike u nadnicama usmeravaju kretanja radnika prema potrebama kapitala, a slobodna prostorna mobilnost radne snage postaje neophodan uslov za akumulaciju kapitala. U ovakvoj situaciji, migranti se javljaju kao faktor proizvodnje, čija je sudbina određena kapitalističkom podelom rada (Pellegrino, 2002).

Volerstinova teorija svetskog sistema orijentiše se na asimetrične odnose i nejednaku raspodelu političke i ekonomske moći koji nastaju pod uticajem globalne kapitalističke ekonomije. U tom smislu, Volerstin (2005) razlikuje zemlje prema stepenu razvijenosti i zavisnosti, te govori o zemljama „centra“, „polu-periferije“ i „periferije“. Sa stanovišta ove teorije migracija nastaje kao neminovna posledica kapitalističkog razvitka, koji stvara potrebu za pronalaženjem alternativnih načina zarade koji se ostvaruju putem emigracija iz ekonomski nerazvijenih ka ekonomski razvijenijim područjima (Mitrović, 2003). Međunarodne radne migracije su u tom smislu odgovor na nejednakosti i geografsku segmentaciju kapitalističkog načina proizvodnje koji je stvorio zemlje centra i zemlje periferije. Prema Frankovoj teoriji (Frank, 1966, prema: Predojević-Despić, 2010) zavisnosti, međunarodne migracije su jedan od glavnih faktora nerazvijenosti zavisnih društva.

Za razliku od prethodno spomenutih koncepata, teorija svetskog sistema u analizi migracionih procesa polazi od strukture svetske ekonomije, ali u jednom širem kontekstu, obuhvatajući pored ekonomskih i niz socijalnih faktora, ističući značaj istorijskih i kulturnih razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja (Peković, 2009). Međutim, ovo stanovište na pojedince gleda kao na pasivne učesnike koji su u potpunosti determinisani spoljašnjim uticajem, te zanemaruje uticaj individualnog odlučivanja (Dinić, 2016).

Savremenu svetsku privredu karakteriše internacionalizacija tokova kapitala, tržišta rada, robe, informacija, sirovina, upravljanja. Svi ovi segmenti i elementi postaju suštinski međusobno povezani na području čitave planete. Ovakvo „mrežno povezivanje“ (Castells, 2000) dobija svoj prostorni izraz u konceptu mreže svetskih gradova (Petrović, 2004). Sassen (Sassen, 2000) smatra da je na delu formiranje transnacionalnog urbanog sistema, u kojem vodeću ulogu imaju globalni gradovi. Razvija se sve veći stepen međuzavisnosti gradova u

raznim delovima sveta, gde takođe deluju principi nejednakosti u skladu sa suštinom kapitalističke privrede. Naime, prema autorkinom shvatanju, razvijene zemlje centra ulaze u postindustrijsku ekonomsku fazu, a njihove privrede postaju sve više uslužno orijentisane. Usled ubrzanih i velikih promena u privrednom sistemu razvijene zemlje nisu u mogućnosti da osposobe dovoljan broj radnika za te poslove, kao ni za poslove koji zahtevaju veliku stručnost, što dovodi do povećane potražnje za radnom snagom iz zemalja koje ne pripadaju svetskom centru. Posebno značajna je, kako ona ističe, razmena visokoobrazovanih kadrova, jer ukoliko bi se usporio ili prekinuo njihov priliv, opstanak razvijenih zemalja bi verovatno bio doveden u pitanje. Model globalnih gradova daje bliži uvid u međunarodne migracije visokoobrazovanih struktura stanovništva i može da pomogne boljem razumevanju velike potražnje za lekarima-migrantima i medicinskim osobljem na primer, ili za IT stručnjacima koja je trenutno u ekspanziji, posebno ako se uzmu u obzir i pravne mere koje su donete da bi se ovakvi imigracioni procesi visokoobrazovanih stručnjaka ubrzali (Predojević-Despić, 2010).

Kao što je napomenuto ranije, savremeno doba obeleženo je procesom globalizacije. Reč je o ekonomskoj integraciji i saradnji svetskih razmera, i odnosi se na ukidanje prepreka koje su stajale na putu trgovini roba, usluga, kretanju kapitala, migracijama ljudi, odnosno radne snage (Dinić, 2016). Razmišljanje o uticaju globalizacije na migraciju iskristalisalo je još jedan pravac u proučavanju migracija – model migracionih sistema. Osnivač ove teorije je Mabogunje (Mabogunie, 1970) koji se bavio proučavanjem migracija u Africi iz ruralnih u urbana područja. Migracione mreže je shvatao kao skup različitih mesta povezanih tokovima dobara, informacija i ljudi. Širi razvoj ovog modela započeo je sa Mesijem (Massey, 1990), koji je polazeći od teorije svetskog sistema, razvio model kumulativne kauzalnosti kojim je nastojao da objasni način na koji dolazi do stvaranja novog, nezavisnog kruga migracija (Predojević-Despić, 2010). Naime, on ističe da razlozi koji utiču na nastanak i pokretanje migracija, mogu biti potpuno drugačiji od onih koji kasnije dovode do njihovog ustaljivanja. Faktori koji izazivaju privlačenje radne snage vremenom postaju manje važna determinanta migracija, pre svega, pod uticajem naučno-tehnološkog napretka i globalizacije kapitalizma, koji svojim širenjem stvara saobraćajne, komunikacione, političke i kulturne veze sa perifernim regionima, što olakšava kretanje roba, usluga i kapitala, te promoviše kretanja stanovništva (Poleti, 2013). Jednom kada započne, migracija postaje sistem koji gradi sam sebe, a pionirske grupe migranata daju primer koji se nadalje razvija u tok. U tom smislu, primarni faktori koji su izazvali i pokrenuli migracije, vremenom gube na značaju, a sam migracioni proces postaje potpuno nezavistan i neuslovljen od njih. „Kauzalnost je kumulativna jer svaki pojedinačni čin migracije dovodi do menjanja društvenog konteksta na osnovu kojeg se donose nove odluke o

migriranju“ (Predojević-Despić, 2010). Dolazi do razvoja i jačanja migracionih mreža koje umanjuju financijske i psihičke troškove migracija, što olakšava budućim potencijalnim migrantima da se presele i snađu. Migracione mreže predstavljaju splet interpersonalnih veza koje povezuju migrante, bivše migrante i nemigrante kroz rodbinske veze, prijateljstvo i deljenje zajednice porekla (Poleti, 2013). Dakle, prema ovom stanovištu, socijalni kapital, odnosno socijalne i simboličke veze, vremenom postaju glavna determinanta koja utiče na odluku o migriranju. Socijalni kapital teško može izazvati mobilnost preko granica, ali njegova aktivnost pomaže stvaranju migrantskih mreža. Naime, socijalni kapital predstavlja lokalni resurs, a prednosti i koristi koje se izvlače iz njega proizilaze iz čitavog sadržaja veza i resursa u društvenim odnosima kao što su resursi drugih ljudi, odnosno ljudski kapital, informacije, obaveze i solidarnost (Massey, Aysa, 2005). Pored međuljudskih veza, socijalni kapital dolazi i od brojnih migracionih institucija, raznih posredničkih privatnih ili humanitarnih agencija koje svojom delovanjem doprinose institucionalizaciji migracionih tokova.

Kao logičan nastavak ovakvog konceptualizovanja migracija razvila se teorija migrantskih mreža. U okviru ovog pristupa težište analize se pomera ka mezo analitičkom nivou, pri čemu se u centar analize stavlja porodica, odnosno domaćinstvo, koje se vidi kao glavni nosioc odluke o migriranju, ali i kao „osnovna migraciona jedinica“. Porodica, osim što kao nosilac socijalizacije prenosi kulturne vrednosti i norme, ujedno doprinosi i stvaranju jakih rođaćkih veza koje potencijalnim migrantima obezbeđuju potrebne informacije i pomoć, čime direktno utiču na odluku o migriranju, pa samim tim i na čitave migracione procese (Predojević-Despić, 2009).

Prema modelu migrantskih mreža zemlje porekla i zemlje prijema su međusobno povezane migracionim tokovima i tako tvore migracioni sistem. Ovo stanovište akcenat stavlja na oba kraja migracionog toka, pri čemu se migracija posmatra kao dinamički proces, za razliku od ranijih statičkih pristupa koji su bili prvenstveno orijentisani na strukturne ili individualne faktore kao determinante migracija (Predojević-Despić, 2010, Dinić, 2016). Majer (Meyer, 2012) ističe izuzetno veliki značaj mreža, odnosno ljudskog posredovanja u migracionom procesu ukazujući da samim širenjem informacija o mogućnostima migriranja, mreže čine ljude migrantima. U svojim istraživanjima je takođe ustanovio da se među različitim socio-ekonomskim slojevima formiraju različiti tipovi migrantskih mreža. Uočio je da se među nekvalifikovanom i niskokvalifikovanom radnom snagom uglavnom formiraju migrantske mreže počivaju na porodičnim, rođaćkim, tzv. „jakim vezama“ (eng. strong ties), dok se visokoobrazovani i stručnjaci uglavnom oslanjaju na tzv. „slabe veze“ (eng. weak ties), koje čine kolege, prijatelji, poznanici ili sponzori angažovani da pomognu pri nalaženju posla u

zemljama destinacije. Jake veze su posebno značajne kada su u pitanju nelegalne migracije, dok se slabe veze češće razvijaju u širu migrantsku mrežu često raznovrsnih kontakata i na taj način utiču ne samo na odluku o migriranju, već pomažu i u drugim fazama migracionog procesa, kao što je pronalaženje posla, privikavanje na novu sredinu i slično (Liu, 2013). Prednost slabih veza se ogleda u njihovoj raznovrsnosti i širini, u čemu se ogleda i njihova značajnost i važnost (Predojević-Despić, 2009).

Onda kada socijalni kapital prestane da funkcionše samo kao lokalni resurs, kada se prenese na međunarodni nivo i počne da funkcionše kao transnacionalni resurs, počinju da se razvijaju lančane i masovne migracije, a adaptacija u zemlji destinacije ili readaptacija u zemlji emigracije počinje da se događa na novom nivou – u transnacionalnim socijalnim prostorima. Kao pokušaj da se migracioni tokovi sagledaju iz ovog ugla, poslednjih decenija razvija se transnacionalistički pristup, i sve više postaje jedan od glavnih teorijskih okvira za razumevanje savremenih međunarodnih migracija. Ovaj koncept naglašava raznovrsne mreže i veze koje postoje između dve ili više lokacija (Pavlov, Predojević-Despić, Milutinović, 2013). Transnacionalizam, naime, predstavlja proces kojim transmigranti svojim aktivnostima i delovanjem, povezujući i održavajući različite odnose sa društvom porekla i društvom prijema, stvaraju veliko transnacionalno društveno polje koje pr vazilazi granice nacionalnih država. (Predojević-Despić, 2009).

Transnacionalistički pristup u sebi sintetiše dosadašnje pristupe u proučavanju migratornih procesa i nastoji da pruži dublji uvid i bolje razumevanje načina na koji savremeni migranti žive u transnacionalnim zajednicama (Predojević-Despić, 2009), zato ćemo mu posvetiti malo više pažnje u narednom odeljku.

Transnacionalizam

Najznačajnije karakteristike današnjeg „doba migracija“ (Castles, de Haas, Miller, 2014) su globalizacija migracija jer je sve više zemalja zahvaćeno migratornim kretanjima, zatim ubrzavanje migracija i sve veći obim međunarodnih kretanja ljudi, te promena migratornih pravaca. Naime, klasična migracija, kao jednosmerno kretanje, zamenjena je složenijim brojem novih oblika migratornih kretanja koja uključuju sezonsko, kružno, povratno, kao i neprekidno kretanje. Migrantska odredišta su sve brojnija, migranti se više ne koncentrišu na samo nekoliko centara, a sve su i brojnije zemlje porekla emigranata (Marinović Golubić, 2015). Sve je veća diferencijacija migracija. Naime, dok je ranije jednu zemlju

karakterisao jedan tip migranata, kao što su radnici ili izbeglice, danas postoji čitava lepeza različitih tipova migranata odjednom. Neki autori ističu da se o migrantima više ne može govoriti jednostavno kao i ranije. Vertovec (2009) u tom smislu ističe da migrante više ne možemo posmatrati samo u smislu etničke pripadnosti, već je potrebno uzeti u obzir i pol, godine, različite imigracijske statuse, različita iskustva na tržištu rada, različita iskustva u odnosu na lokalno stanovništvo i slično. Treba pomenuti i feminizaciju migracija, sve veću politizaciju i pojavu migracijske tranzicije. U savremenom svetu stara podela na zemlje porekla i zemlje prijema više nije isključiva, te mnoge zemlje u isto vreme doživljavaju i emigraciju i imigraciju, dok su neke preuzele ulogu tranzitnih zona za migrante (Marinović Golubić, 2015).

Sa sve većom globalizacijom sveta, među autorima se javlja ideja da bi odnos između migracija i razvoja trebalo da sadrži drugačije postavljen i definisan pojam prostora, jer savremene međunarodne migracije prelaze granice nacionalnih država i stvaraju nadsacionalne tzv. transnacionalne mreže (Faist 2010, Bobić, Babović, 2013, Predojević Despić, Pavlov, Milutinović, 2015, Bobić i sar, 2015)

Većina ranijih istraživanja bila je fokusirana na načine adaptiranja imigranata u zemljama prijema, a ne na to kako nastavljaju da održavaju veze u mestima porekla. Novu prizmu promatranja migratornih kretanja u savremenom društvu omogućio je transnacionalni preokret. To je novi koncept koji se javlja ranih devedesetih godina 20. veka. Naime, uočeno je da postoji sve brojnija populacija transnacionalnih migranata čija svakodnevica zavisi od višestrukih i konstantnih veza koje prevazilaze granice nacionalnih država i čiji se identitet stvara upravo u odnosu prema nekoliko različitih zemalja. Koncept transnacionalne analize migracija stavlja naglasak na migrante kao sve značajnije aktere u globalnoj preraspodeli aktivnosti (Raghuram, 2009, Faist, 2010, Pavlov, Predojević Despić, Milutinović, 2013).

Za razliku od tradicionalnog, transnacionalni pristup gleda na migracije kao na kontinuirani proces pa stoga veliku pažnju pridaje transnacionalnoj mobilnosti migranta kao posebnog aktera i njegovom mestu u samom procesu migriranja (Gustafson, 2005). Primena transnacionalnog pristupa u proučavanju migracija najpre je započela u antropologiji. Ubrzo su kao adekvatan termin za analizu migratornih kretanja, koncept transnacionalizam prihvatile i razne druge discipline (sociologija, etnologija) što je potom dovelo do njegove široke upotrebe (Mesarić Žabčić, Perić Kaselj, Vrbanec, 2010).

Antropološkinje Glik Šiler, Baš i Suzanton-Blank (Glick Schiller, Basch, Szanton Blanc, 1995) su istakle da se u okviru transnacionalnih socijalnih polja grade, razvijaju i deluju jake mreže koje nisu pod dominantnim uticajem ni zemlje porekla, niti zemlje prijema, te se transnacionalizam odnosi upravo na proces formiranja tih mreža kojima migranti povezuju

svoje zemlje porekla i prijema kroz svoje svakodnevne životne aktivnosti stvarajući socijalna polja koja prelaze nacionalne granice (Waldinger, 2013). S obzirom na to da svakodnevni život transmigranata zavisi od višestrukih i konstantnih povezanosti izvan međunarodnih granica, njihov se identitet stvara u odnosu prema nekoliko nacionalnih država (Glick Schiller, 2010, Pavlov, Jelačić, Jovanović, Milutinović, Predojević Despić, 2013). Na taj način se uspostavljaju i održavaju prekogranični odnosi i veze s osobama, društvima i organizacijama brojnih država (Faist, 2010). Transnacionalizam je “stanje bivstvovanja”³ transmigranata povezanih u kompleksan, ali fundamentalno zatvoren set odnosa (Waldinger, 2008).

Dakle, glavni fokus u okviru koncepta transnacionalizma su veze koje spajaju migrante, bivše migrante i neimigrante u okviru i između zemalja prekla i zemalja prijema (Marinović Golubić, 2015). Transnacionalizam se odnosi na aktivnosti neinstitucionalnih aktera koje prevazilaze granice pojedinačnih država, te stvaraju nove i koriste stare oblike lojalnosti i pripadnosti izvan ograničavajućih okvira koji se ogledaju u granicama nacionalnih država (Portes, 2001). Transmigranti su aktivne osobe koje razvijaju i održavaju porodične, ekonomske, političke, religijske, društvene veze, koje su globalne i prekogranične u svojoj naravi, te stvaraju posebne transmigrantske društvene prostore (Faist, 2010, Marinović Golubić, 2015).

Sve većoj dinamici razvoja transnacionalnih mreža osim globalizacije posebno doprinose novi, trenutni oblici komunikacije i brz transport, koji čine da odnos sa zemljom porekla ne bude samo nostalgичno sećanje, već svakodnevna veza koja postoji bilo u virtuelnom ili realnom prostoru. Ovakvi uslovi čine da se razvijaju izrazito elastični i fluidni transmigrantski identiteti, neprekidno oblikovani i preoblikovani mnoštvom uticaja različitih društava (Pajvančić – Cizelj, 2015). Neki se migranti više identifikuju sa sistemom zemlje iz koje potiču, neki sa zemljom prijema. Dok neki autori (Portes, 2003) ističu da ne žive svi migranti transnacionalne živote, prema nekim istraživanjima (Pries, 1996, Faist, 1999, prema: Mesarić Žabčić, Perić Kaselj, Vrbanec, 2010) uspostavljanjem i intenziviranjem transnacionalnih veza i mreža, migranti se sve manje integrišu i asimiluju u društva zemlje prijema te većina njih istovremeno zadržava višestruke identitete. Naime, sve veći broj migranata vode dvostruke ili trostruke živote, često govore dva ili više jezika i prilagođeni su životu u različitim kulturama, različitim političkim i socijalnim sredinama, a kroz transnacionalne mreže i veze se formira, razvija i prenosi kolektivni identitet (Predojević-Despić, 2009).

³Prevod J.D.

Tokom devedestih i dvehiljaditih godina u upotrebu u međunarodnoj stručnoj i naučnoj literaturi je uveden pojam „transmigrant“ kojim se nastoji da se ukaže na promenjeno shvatanje pojma „migrant“, migrantske kulture i identiteta, pod uticajem procesa koji su zahvatili savremeni svet poput globalizacije, unapređenih saobraćajnih i telekomunikacionih veza, te sve veće socijalne mobilnosti. Pojam „transmigranti“ se odnosi na osobe koje karakteriše „dvostruka ukorenjenost“ i zadržavanje sopstvene kulture u iseljeništvu (Krstić, 2011, Kovačević, Krstić 2011), te razvijen socijalni i kulturni kapital.

Socijalni i kulturni kapital migranata

O značaju socijalnog i kulturnog kapitala migranata govore brojne mere koje teže da iskoriste upravo socijalni i kulturni kapital dijaspore za razvoj zemlje matice. Međunarodna organizacija za migracije (eng. International Organization for Migration - IOM) razvila je programe povratka stručnjaka (eng. brain regain), cirkulacije (eng. brain circulation) privremenih radnih ugovora, letnjih kampova, profesionalne podrške, konsultacija. Takođe su poznati i brojni programi razmene studenata, univerzitetskih nastavnika i stručnjaka, kojim se direktno podstiče cirkulacija umesto trajne migracije, a koju ustanovljava država, strane agencije i nevladine organizacije (Bobić, 2009).

I socijalni i kulturni i svi ostali kapitali su deo mnogo šire celine – kulture, a kultura je „sve što ljudi poseduju, misle i rade kao članovi svog društva⁴“ (Ferraro 1994). Pojam kulture se odnosi na širok dijapazon vrednosti, ideja, predmeta i drugih značajnih simbola koji omogućavaju pojedincima da komuniciraju, razumeju, procenjuju i delaju, kao pripadnici određenog društva. Kultura podrazumeva i materijalne i apstraktne elemente. Materijalni elementi obuhvataju predmete kao što su oruđa, zgrade, spomenici, knjige i slično, dok apstraktne elemente čine vrednosti, stavovi, ideje, stereotipi, religija. Kultura je dinamična sila koja proizvodi i određuje interakciju između pojedinaca i društva, kao i među samim pojedincima. Uopšteno govoreći, kultura se uči, deli, prenosi sa jedne generacije na drugu putem socijalnih institucija kao što su porodica, religija i škola. Kultura pruža pojedincima osećaj identiteta i omogućava razumevanje i prihvatanje poželjnog ponašanja u društvu (Cheng, 2000).

⁴Prevod J.D.

Proces kroz koji se kultura reprodukuje preko generacija putem socijalizacije i kroz uticaj glavnih institucija predstavlja kulturnu reprodukciju. Da bi se razumeo proces kulturne reprodukcije neophodna je analiza društvene strukture, strukture institucija koje šire kulturu, kao i analiza nasleđa i tradicije. Stoga ne iznenađuje da se u mnogim savremenim istraživanjima sve češće koriste pojmovi socijalnog i kulturnog kapitala. Mnogi sociolozi, ali i ekonomisti, nisu zadovoljni zbog sve šire upotrebe izraza „društveni kapital“. Socijalni kapital predstavlja meru socijalne kohezije, kooperativnost u društvenim odnosima kao i norme poštenja, merenje ukupnih kohezivnih i kooperativnih odnosa. S druge strane, kulturni kapital je pogodno analitičko sredstvo za izražavanje specifičnih društvenih struktura i predstavlja korisno sredstvo za otkrivanje načina na koje pojedinci grupe i društva proizvode, posreduju i upotrebljavaju neekonomske resurse. (Koković, 2006). U tom smislu treba spomenuti da su Burdijeova (Bourdieu, 1986, prema: Tomanović, 2006) istraživanja socijalnog i kulturnog kapitala koja „su potvrdila da su glavni izvori društvene moći ekonomski, kulturni i simbolički kapital; i najzad, stavovi svih aktera u društvenom procesu, njihov habitus, uglavnom su proizvod interiorizacije struktura društvenog sveta.“ (Koković, 2006). Naime, odnos između značajnih karakteristika socijalnog i drugih oblika kapitala postaje vidljiv tek konstituisanjem habitusa, pomoću kojeg se mogu objasniti različite prakse i stilovi života, na osnovu tih razlika. Burdije govori o habitusu koji definiše kao „okvir u kojem se konstruiše predstavljeni društveni svet“ (Burdije, 2004). On predstavlja „sistem trajnih dispozicija“ koje proizvodi jedno društveno okruženje kao „princip nastanka i strukturisanja praksi i predstava“ , kao „mentalni zakon“ koji svaki akter dobija preko osnovnog vaspitanja i u sebi nosi kao dispozicije koje označavaju društveni položaj. U tom smislu, habitus je subjektivan, ali ne kao pojedinačni sistem internalizovanih struktura, već kao „viđenje sveta jedne grupe/klase“, budući da je zajednički svim članovima iste grupe. Sa habitusom u tom smislu, Burdije povezuje stilove života i načine ponašanja (Golubović, 2006).

Odnos društvene strukture i članova društva, odnosno istovremenu relativnu trajnost i relativnu promenljivost kulturnih oblika Burdije objašnjava procesom u kome objektivni elementi u sistemu utiču na stvaranje trajnih elemenata kod subjekata, koji zatim na određeni način utiču na njihovo mišljenje, delovanje i ponašanje. U tom smislu, proces upisivanja habitusa nije ništa drugo nego proces socijalizacije, u najširem smislu. Dakle, socijalni kapital je po mišljenju Burdijea svojstvo inividua, a ne zajednice i društva. Tako on smatra da se socijalni kapital sastoji od društvenih mreža i veza: „kontakata grupnog pripadanja koji, putem akumulacije razmene, obaveza i deljenih identiteta, pružaju aktuelni ili potencijalni pristup vrednim resursima“ (Bourdieu, 1993, prema: Baćević, 2006), kao i društvenosti – odnosa preko

kojih se mreže održavaju. Pripadnost grupi, kao i mreže odnosa, nisu ni prirodno niti društveno dati, konstituisani jednom za svagda, već su „proizvod strategija investiranja, individualnih ili kolektivnih, svesno ili nesvesno usmerenih na ustanovljavanje ili reprodukciju društvenih odnosa koji su direktno upotrebljivi kratkoročno ili dugoročno“ (Bourdieu, 1986, prema: Tomanović, 2006). Količina resursa koji su na raspolaganju ljudima zavisi od veličine njihovih mreža, od veličine i kvaliteta kapitala koje poseduju te veze, od očekivanja da se ispoštuje reciprocitet, i od njihovog statusa unutar grupe.

Članstvo u grupi koje omogućava svakom od članova podršku kolektivnog kapitala koje se može konvertovati u različite vrste kapitala (Cvetičanin, 2011, prema: Gavrilović, 2013).

Fukujama (Fukuyama, 1998) i Putnam (Putnam, 1993) socijalni kapital određuju kao interiorizovane socijalne mreže i norme zajedničke za članove jednog društva. Članovi jedne grupe usvajaju pravila i običaje, pa stoga imaju uzajamno poverenje u ostale članove da će poštovati ista pravila ponašanja. „Socijalni kapital je snaga koja pomaže članovima zajednice da radeći zajedno postižu kolektivne ciljeve“. Može se zaključiti da „socijalni kapital oličen u tradicionalnim mrežama saradnje predstavlja zamenu za državne institucije koje su slabe (ili ne funkcionišu) pa tako predstavljaju njihov funkcionalni ekvivalent“ (Gavrilović, 2013), čime pojam socijalnog kapitala, posmatrano sa transnacionalističkog stanovišta dobija na značaju kada su u pitanju migranti.

Bobić (2009) pored ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala koji migranti poseduju pominje i lokalni i afektivni kapital. Afektivni kapital čine sentiment, osećanja pojedinaca, težnja da se pomogne svojoj zemlji, na osnovu osećanja odgovornosti ili nekada i na osnovu osećanju krivice. Instrumentalizacija ovakvih osećanja dolazi do izražaja u pokretanju „nostalgične“ trgovine, kao što su, na primer, etno-biznisi, do lokalni kapital utiče na kreiranje „lanaca migracije“. Naime, mnogi migranti koji potiču iz istih krajeva se naseljavaju u istim delovima stranih država. Neko mesto ili oblast naseljavaju novi migranti, koji zatim povlače dolazak novih talasa iz zemlje porekla (članova porodice, prijatelja, rođaka, suseda, sunarodnika). Ekonomski kapital se uliva u maticu najviše u vidu deviznih doznaka. S druge strane, migranti poseduju različite nivoe humanog ili kulturnog kapitala u smislu dostignutog nivoa obrazovanja, veština, raznih praktičnih znanja (eng. know-how). U tom smislu posebno su značajni pripadnici elite, tzv. „odliv mozgova“ s obzirom da njihov odlazak predstavlja veliki gubitak za zemlju porekla, koji se pre svega ogleda u značajnim finansijskim investicijama uloženu u njihovo obrazovanje (Grečić, 2003, 2010). Međutim, gubitak se ne ogleda samo u direktnim investicijama u njihovo dugotrajno obrazovanje, već i preko izgubljenih dobitaka u privredi i društvu na osnovu njihovog potencijalnog rada, ali, možda i

najznačajnije u vidu izgubljenog pokretača modernizacije, odnosno elite kao predvodnika društvenih promena.

Pod socijalnim kapitalom podrazumevaju se neformalne veze i mreže, koje se razvijaju na osnovu poverenja, zajedničkih vrednosti i reciprociteta. Ove mreže se, kao što je ranije napomenuto, uspostavljaju unutar krugova: porodice, srodnika, prijatelja, kolega, suseda, dobrovoljnih udruženja, građanskih inicijativa. Drugi autori (Gitell, Vidal, 1998, Szreter, Woolcock, 2001, Putnam, 2000, prema: Hawkins, Maurer, 2010, Bobić, 2009) dalje ističu da se socijalni kapital kod migranata ispoljava u tri vida:

- „vezujući” (eng. bonding) koji se odnosi na veze između sličnih osoba u sličnim situacijama (članovi najuže porodice, bliski prijatelji i susedi),
- „premošćujući” (eng. bridging) koji se odnosi na uzajamne odnose među sličnim, ali udaljenijim osobama (drugarstva i profesionalni kontakti, kolege) i,
- „povezujući” (eng. linking) kojim se povezuju resursi različitih ljudi u različitim situacijama, odnosno povezivanje šireg spektra resursa u odnosu na onaj koji je na raspolaganju u užem krugu pojedinca i grupe. Ovo ukazuje da socijalni kapital predstavlja nezaobilazan element u pristupu problemima integracije migranata i formiranja (novog) identiteta u zemljama prijema.

O vrednostima kao spojnom elementu kulture i društva

Savremeno društvo zahvaćeno je brojnim promenama. Globalizacija se najopštije odnosi na ekonomsko, političko i kulturno povezivanje sveta, process koji je omogućen brzim razvojem na poljima transporta i komunikacija, a koji je često vođen željom velikih korporacija za osvajanjem novih tržišta. Kulturna globalizacija u tom smislu predstavlja susret različitih svetskih kultura i običaja. Navike, običaji i kultura dolaze sa protokom robe, kapitala i ljudi preko državnih garnica. Ovakvi procesi izazivaju različite reakcije, neki to vide kao pozitivan razvoj, jer obogaćuje već postojeću kulturu, a neki u novoj kulturi vide pretnju već utvrđenim vrednostima (Gavrilović, 2008).

Kulturu jednog društva čini skup verovanja i vrednosti koje dele pripadnici jedne zajednice, a koji bitno određuju njihovo razumevanje sveta kao i ponašanje u njemu. „Vrednosti su spojni element kulture i društva, obrasci koje je potrebno održati” (Gavrilović,

2008). U tom smislu „kulturni identitet je proces u kojem se direktno sučeljavaju potrebe za univerzalizacijom pojedinih kultura i neminovnost poštovanja svih posebnosti. Tim procesom utemeljuju se ključne kulturne vrednosti i istovremeno poriče njihova hijerarhizacija. Traženje kulturnog identiteta postaje funkcija kulture, pri čemu potvrđivanje osobenog identiteta zahteva međusobnu komunikaciju“ (Koković, 2005).

Kulturni identitet

Kulturni identitet jedan je od pojmova koji „sa sobom nosi auru pozitivne neodređenosti, kao što je slučaj sa idejama slobode, progresa, demokratije“ (Kostić, 2011). Ključni element kulturnog identiteta je odnos prema drugome, jer se tek u odnosu na druge može razviti svest o samome sebi. Ova činjenica posebno dolazi do izražaja u slučajevima nastojanja očuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta dijaspore.

Iako proces identifikacije polazi najpre od pojedinca, od građenja predstave o sebi, on se na tome ne zaustavlja, već se dalje pretače u kolektivni identitet, kulturni identitet. Jasna podela na individualni i kolektivni identitet moguća samo u teorijskom smislu, međutim, u praksi se individualni identiteti stapaju sa kolektivnim i obostrano se proizvode (Ristivojević, 2011). „Kulturni identitet predstavlja kulturnu svest o sebi, tj. o pripadnosti nekoj ljudskoj grupi, formiranoj na osnovu bilo čega, praktično – od nacionalnog i verskog opredeljenja do muzike u kojoj se uživa – i uvek izražava neku aktuelnu kulturnu misao o sadržaju kulture koja ga je iznedrila, kao i ideju ljudskog pozicioniranja unutar te kulture i eventualno u odnosu na druge kulture“ (Žikić, 2011).

Identiteti su konstruisani i nastaju kao rezultat kulturnih i društvenih prilika, što znači da pojedinci te identitete mogu upotrebljavati i kreirati na različite načine. Ovo čini pojedinca aktivnog činioca, a ne pasivnog konzumenta lokalne kulture (Ristivojević, 2011). „Identitet nekog pojedinca ili društvene grupe je biosociološki kvalitet, nezavisan od volje tog pojedinca ili grupe, koji dobija značenje samo ako se izražava u odnosu na druge pojedince ili druge ljudske grupe“. On se identifikuje i razlikuje u odnosu na druge pojedince. Identitet nije nepromenljiv upravo zbog toga što su i biološke i socijalne činjenice koje ga određuju promenljive. „Ne postoje dva bića koja bi bila istovremeno potpuno identična ili potpuno različita, jer je uvek kod svakog od njih moguće naći odlike koje ih razlikuju, odnosno koje ih čine identičnim. Tako je identitet ma kog bića u stvari relativan, čak prigodan, budući da njegovo određenje zavisi od više ili manje strogog izbora odgovarajućih odlika bića koje je u

pitanju” (Cabral 1972, prema: Kostić, 2011). „Identitet je istovremeno proces i sistem, budući da je po svojoj prirodi dinamičan, ali istovremeno teži uravnoteženosti. Proces nastajanja identiteta je paradoksalan, jer je utemeljen na sposobnosti predstavljanja sebe, a to predstavljanje je usmereno i prilagođeno drugima. To dalje znači da identitet ne samo da menja svoje sastavne delove, već i to da opstaje samo zahvaljujući toj sposobnosti” (Stojković, 1993, prema: Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, 2009).

Na osnovu ovih definicija, može se zaključiti da je za razumevanje identiteta neophodno razumevanje društveno-kulturnog konteksta kao okvira u kome se odvijaju identifikacija i formiraju identiteti članova određenog društva. U tom smislu je nužno da se sagleda „kulturni referentni okvir koji čine norme, vrednosti, znanja i drugo” (Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, 2009). Kulturni identitet predstavlja svest pripadnika jedne grupe u odnosima sa drugim društvenim grupama (Stojković, 2008). On se definiše kao „saznanje individue da pripada određenoj društvenoj grupi uz emocionalni i vrednosni značaj takve pripadnosti. Drugim rečima, to je koncepcija jedinice kao člana grupe” (Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, 2009).

Bikulturalni identitet

S obzirom na veliki značaj kulturnog identiteta, pogotovo kada se govori o migrantima i pripadnicima dijaspora, pojedincima koji menjaju kulturne i socijalne sredine, pa se istovremeno nalaze pod uticajem dveju (ili više) kultura, posebnu pažnju zavređuje koncept bikulturalnog identiteta (Kostić, 2011). U naučnim krugovima velikog broja humanističkih disciplina, bilo je puno pokušaja razumevanja odnosa pojedinaca i društvene i kulturne sredine, pojedinaca i odnosa „drugačije” društvene i kulturne sredine, te procesa akulturacije. U ranijim radovima asimilacija je pominjana kao podrazumevani korak u procesu akulturacije. Kasnije se dodaje nova dimenzija – bikulturalna interakcija u nastojanju da se objasni razvoj bikulturalnog identiteta (Chau, 2008).

Beri (Berry 1997, 2002, 2005) je razvio dvodimenzionalni model akulturacije, ukazujući na tendenciju očuvanja kulturnog nasleđa u slučajevima kada pojedinci žive u drugačijoj kulturnoj sredini od svoje uz istovremeno usvajanje elemenata te druge sredine. Četri načina na koji se pojedinci prilagođavaju životu u drugoj sredini po njemu su: odvajanje – zadržavanje svog kulturnog nasleđa bez prihvatanja elemenata iz druge kulture, asimilacija – odbacivanje starog kulturnog nasleđa i prihvatanje novog kulturnog identiteta,

marginalizacija – odvajanje i odbacivanje elemenata od obe kulture i integracija – usvajanje elemenata obe kulture i razvijanje novog kulturnog identiteta.

Nakon toga bilo je i više pokušaja razvijanja instrumenta kojim bi se istražilo razvijanje različitih oblika identiteta kao posledice života u različitim kulturama. Tako je nastao Bikulturalni model integracije koji su razvili Benet-Martinez i Haritatos (Bennet-Martinez, Haritatos 2005). Glavni cilj ovog modela je da se ustanovi da li je matični kulturni identitet kompatibilan i sklon integraciji, ili je nekompatibilan i nemoguće ga je integrisati (Chau, 2008). Naime, individue čiji je nivo integracije bikulturnog identiteta visok, i koji razvijaju tvz. kompatibilni kulturni identitet, lako integrišu obe kulture kojima pripadaju u svakodnevni život, što znači da smatraju da ove kulture nisu u međusobnom konfliktu. Međutim, pojedinci sa slabim nivoom integracije bikulturnog identiteta veoma su osetljivi na razlike između dve kulture i uglavnom ovu nekompatibilnost tumače kao rezultat internog konflikta između kultura, zbog čega su često uvereni da se treba opredeliti za jednu opciju, ali nikako obe istovremeno (Bennet Martinez, Haritatos 2005, Kostić 2011).

Za pojedince koji su u stalnom kontaktu sa pripadnicima drugih kultura, poznavanje osnovnih karakteristika drugih kultura i interkulturalna senzitivnost su veoma razvijeni. Međutim, interkulturalna senzitivnost nije urođena osobina, već da bi se razvila, neophodno je da pojedinac provede određeni vremenski period u drugoj kulturi, radi razumevanja drugačijeg, radi prilagođavanja i prihvatanja različitih običaja. Prema Benetu, postoji obrazac reagovanja na kulturne razlike. Polazeći od tog stanovišta, razvio je Razvojni model interkulturalne senzitivnosti (eng. Developmental Model of Intercultural Sensitivity). Ovaj model objašnjava proces prilagođavanja i prihvatanja druge kulture, kroz sledeće etape: negiranje, odbrana, minimizacija, prihvatanje, adaptacije i integracija (Bennett, 2004, Kostić, 2011). U novije vreme se razvijaju novi pristupi, kao što je Eksperimentalni konstruktivistički pristup (eng. Experimental Constructivist Approach) u okviru kojih se nastoji otkriti sama dinamika promena identiteta i uloge u određenom društvu (Chau, 2008).

Hibridni identitet

Identitet se razvija na osnovu prepoznavanja zajedničkog porekla ili zajedničke osobine s drugom osobom ili grupom, ili s idealom, i u skladu sa solidarnošću i odanošću koje počivaju na prirodno uspostavljenim temeljima. Hol (Hall, 2001) ističe da pojam identiteta ne govori o stabilnom jezgru postojanja koje se razvija od početka do kraja kroz vreme bez ikakvih

promena. Identiteti u kasnom modernom dobu postaju sve više fragmentirani i razlomljeni. Oni nisu jedinstveni, a u modernom dobu se sve više umnožavaju, gradeći se preko različitih, suprotnih diskurza, praksi i pozicija koji se često međusobno presecaju.

Pored termina „bikulturalni identitet” u relevantnoj savremenoj literaturi se sve češće sreće pojam „hibridni identitet”. Hibridni identiteti formiraju se na svim nivoima kulturne tranzicije, a to je proces koji se može dovesti u vezu sa savremenim društvom. Pojam hibridizacija u sociološkim naukama se izvorno odnosio odnos između zapadnih i lokalnih kultura u kome ne dolazi do nestajanja starosedelačkih kultura već se ove dve kulture prilagođavaju jedna drugoj i spajaju. Dakle, hibridnost se odnosi na kulturnu difuziju. U tom smislu, hibridni identitet se može shvatiti kao taloženje različitih kultura u jedinstvenom prostoru koji se zamišlja kao pogranična oblast, kao mesto mešanja i sukoba. To su vanprostorni identiteti, odnosno identiteti koji su stalno u pokretu. Naime, identitet zavisi od referentne tačke, a ukoliko se ta tačka kreće, kreću se i konture identiteta. Dakle, reč je o promenljivoj prirodi identiteta i potrebi prihvatanja taloženja različitih kultura, koje se u savremenom dobu najčešće stiču migracijom (Gavrić, 2012).

Izraz „hibridni identitet, je ušao u upotrebu kroz postkolonijalni i multikulturalni diskurs. Hibridni identitet, za razliku od hegemonih identiteta, svojim nosiocima omogućava šire i raznovrsnije viđenje kulturnih, rasnih, etničkih i socijalnih odnosa. S obzirom na to da pojedinac, nosilac hibridnog identiteta, svoja saznanja i shvatanja crpi istovremeno iz dve ili više kultura, može biti koristan u razumevanju različitih kulturnih perspektiva i tradicija (Antonijević, 2012).

Nastanak i razvoj transnacionalističkog pristupa, te nova viđenja i poimanja transnacionalnog prostora doprineli su razvijanju ideje o kulturnoj hibridizaciji ili hibridizaciji identiteta. Apaduraj (Appadurai, 2003) u tom smislu ističe da globalni kulturni tokovi poništavaju tradicionalno shvatanje prostora i otvaraju nove pristupe u poimanju prostora koje naziva „etno-prizori“, „medija-prizori“ ili „tehnoprizori“. Ovi novi prostori obuhvataju ljude kao što su turisti, migranti i izbeglice koji su neprestano u pokretu i koji koristeći trenutne komunikacije, svoje identitete izdižu iz lokalnog i nacionalnog konteksta i smeštaju u globalni kontekst. Etno-prizori u tom smislu predstavljaju deteritorijalizovane kulturne identitete u kojima se prepliću tradicija i autentičnost kultura sa univerzalnim i homogenim kulturnim sadržajima, što dovodi do stvaranja kulturnih hibrida i hibridnih identiteta (Pajvančić-Cizelj, 2015). Transnacionalni, deteritorijalizovani, kulturni prostor je mentalna i teorijska konstrukcija, zamišljena zajednica, a proces identifikacije sa njegovim elementima se uvek realizuje u okviru društvene interakcije. Kroz takav vid interakcije nacionalni identiteti gube

svoj primarni značaj, a transnacionalni postepeno dobijaju na važnosti. Oslobođanje pojedinaca od unapred zadatih, grupnih i teritorijalno definisanih identifikacija, otvara prostor za individualnu izgradnju identiteta u najširem društvenom okviru – globalnom, kosmopolitskom, transnacionalnom. Međutim, deterritorijalizacija nosi sa sobom i drugu posledicu, krizu identiteta koja proizilazi iz gubitka tradicionalnog i sigurnog izvora identiteta ukorenjenog u grupi ili zajednici (Hodžić, 2010).

Dvostruka ili višestruka (ne)ukorenjenost, kao i osećanja „ni tamo ni ovde“ ili „stranac ovde stranac tamo“ karakteriše, po pravilu, većinu transmigranata. Međutim, ima autora koji ističu da svest o „dvostrukoj ili višestrukoj pripadnosti“ koja utiče na izgradnju hibridnog identiteta nije trajno stanje već se u zavisnosti od potreba, interesa i situacije pojavljuje ili povlači (Antonijević, 2011).

Gmelč (Gmelch, 1980) je istražujući fenomen „povratnih migracija“ u različitim zemljama, opisao fenomen „povratnog kulturnog šoka“ koji se odnosi na razočarenje sa kojim se povratnik sretne kada shvati da je život u matici tekao i bez njega, te da se udaljio od ličnih, emotivnih veza i vrednosnog sistema svoje matice. Sve ovo čini teškom resocijalizaciju povratnika u maticu, zbog čega se oni često nikada potpuno ne vraćaju u svoju zemlju, već ceo život putuju, postajući deo transnacionalnog miljea (Gomez, Rothe 2004). Vrednosti i vrednosne orijentacije predstavljaju centralne elemente identiteta, ali i nosioce društvenih i kulturnih tokova. To su suštinske osnove identiteta i promena, a istovremeno, mogu da postoje nezavisno od društvenih i kulturnih promena (Đurić, 2007).

O vrednostima

Vrednosti predstavljaju jedan od osnovnih činioca strukture ličnosti i jednu od specifičnih ljudskih karakteristika. One su svojevrsan kako psihološki, tako i društveni fenomen zbog čega su oduvek privlačile pažnju teoretičara i istraživača. Veći interes za njihovo proučavanje javio se u društvenim naukama u drugoj polovini 20. veka. Vrednosti i vrednosne orijentacije nalaze se među pojmovima koji su najšire shvatani i razmatrani u društvenim naukama. Pojam vrednosti, kao jedan od centralnih pojmova, koristi se u mnogim naukama (filozofiji, ekonomiji, matematici, socijalnoj psihologiji, politikologiji i drugima), ali mu se pripisuju različita značenja.

Vrednosti su apstraktna kategorija preuzeta iz filozofije (aksiologije). Vrednost je hipotetički konstrukt, ona ne postoji kao takva u stvarnosti, već ima subjektivni karakter. Naime, određena vrednost se pripisuje pojedinim objektima ili načinima ponašanja. Kao apstraktna kategorija vrednosti u društvenim naukama dobijaju različita značenja – vrednosne orijentacije, vrednosni stavovi, poželjni ciljevi, dispozicione dimenzije i slično. Pominju se u svim aspektima i segmentima društva i odnose se na sve aspekte postojanja pojedinaca, društvenih grupa i društva u celini (uključujući javni život, obrazovanje, politiku, vlast, kulturu, sport i drugo). Vrednost kao termin upotrebljava se u svakodnevnom životu. Ovaj pojam se vrlo često koristi bez nekog posebnog prethodnog poznavanja njihovog sadržaja i obima. U svakodnevnom govoru često srećemo ili primenjujemo, kao što i u medijima često čitamo i slušamo o „temeljnim porodičnim vrednostima“, „sistemu vrednosti koje društvo prihvata i menja“, „pravim vrednostima“, „nestajanju tradicionalnih društvenih vrednosti“, „vremenu novih vrednosti“, „vraćanju tradicionalnim vrednostima“.

Nesumnjivo je da gotovo svako od nas zna ili barem razume šta su to „vrednosti“ (Alargić, 2012). U tom smislu, postoje vrednosti koje preferira svaki pojedinac: porodične vrednosti, tradicionalne vrednosti, „prave“ vrednosti, odnosno vrednosti koje se promovišu i prihvataju u društvu – društvene vrednosti. Osim što odražavaju trenutne i trajne potrebe, vrednosti predstavljaju i svojevrstna internalizovana viđenja poželjnog, koja su u skladu sa opštim društvenim stremljenjima i u tom smislu deluju kao svojevrstan standard ponašanja pri čemu utiču na način razrešavanja konflikata ili način donošenja odluka, pa se može reći da imaju motivišuću i regulatornu funkciju.

Dakle, u naučnom smislu termin vrednost je teško definisati. Pojmom vrednosti bavili su se mnogi strani i domći autori. Analiza relevantne filozofske, sociološke, psihološke i pedagoške literature pokazuje da postoji preko četrdeset definicija vrednosti i čak osamnaest kriterijuma sa kojima se autori suočavaju pokušavajući da odrede sadržaj ovog pojma (Pantić, 2005, Mikanović, 2013). Različiti autori se služe različitim terminima – vrednosti, vrednosne orijentacije, životni stilovi, i slično, pri čemu pripisuju vrednostima različit konceptualni status (stav, bazični stavovi, bazične dimenzije socijalnog ponašanja, ali i crte ličnosti, motivi i slično (Havelka, Kuzmanović, Popadić, 1996/7). Vrednosti se nekad određuju vrlo široko, kao željeni ciljevi i/ili oblici aktivnosti, a nekada prilično restriktivno, samo kao ideja o poželjnom. Prema „Rečniku psihologije“ (Trebješanin, 2004) vrednosti se određuju kao najopštije verovanje o tome šta je i koliko nešto dobro, poželjno, korisno i šta bi trebalo da bude cilj ljudskih napora (pozitivna vrednost), odnosno o tome šta je nepoželjno i nedopustivo (negativna vrednost). U Pedagoškom leksikonu (1996) se navodi, na primer, da „vrednost označava čovekove ciljeve,

regularne principe, težnje ili ostvarenja, oznaka za kvalitet ili svojstvo stvari, pojave ili osobe koje je cenjeno, poželjno ili korisno". I u sociologiji i socijalnoj psihologiji vrednosti su prvobitno interpretirane kao „uverenja” o onome što je „poželjno” (Bešić,2014).

Prema Mikanoviću (2013) vrednosti u suštini iskazuju odnos subjekta prema određenom objektu, te se najčešće pojam vrednost koristi s namerom da se njime iskaže kvalitet nečega ili nekoga, ili da se ospori postojanje određene vrednosti kod nekoga ili u nečemu. Polazeći od toga, on ističe da su osnovna određenja termina vrednosti:

- vrednost objekta za subjekat,
- ideali – najviši standardi, savršenost, potpunost, maksimalna vrednost,
- sistem uverenja – uverenja o sebi, uverenja o drugim ljudima, uverenja o svetu,
- zadovoljavanje ljudskih potreba – potreba za samoprevazilaženjem, potrebe za sigurnošću, potrebe za pripadanjem i ljubavlju, potrebe za (samo)poštovanjem, potreba za samoaktualizacijom i
- ciljevi i težnje za stvaralaštvom.

Cvetković i Kasagić (1999) definišu vrednosti kao subjektivni osećaj „cene koju pridajemo nekoj stvari, koja ne mora da se poklapa sa grubim, društvenim značenjem trgovačke vrednosti nekog proizvoda ili usluge”, te ističu da „i oni stilovi života koje osoba smatra poželjnim, pozitivnim i vrednim, takođe mogu da budu obuhvaćeni ovim pojmom”. Kod samog poimanja vrednosti, pored snažnog uverenja, javljaju se i emocije, ali ne mora uvek da postoji snažna motivacija za realizaciju tog privlačnog cilja. To zavisi od stepena usklađenosti ovih komponenti i vrednosti, odnosno vrednosnog stava. Vrednosti nastaju tako što se određeni broj stavova organizuje u stav višeg nivoa opštosti, koji obuhvata sadržaj svakog od integrisanih stavova. Tako formirana vrednost zauzima određeno mesto u sistemu vrednosti, koji opet igra odgovarajuću ulogu u strukturi ličnosti (Alargić, 2012).

Zagorka Golubović definiše vrednosti kao „trajnije standarde“ na osnovu kojih procenjujemo vrednost i važnost određenih pojava ili ideja, te na osnovu njih upoređujemo različite alternative i opredeljujemo se za one koje smo, uglavnom pod uticajem svoje kulture, skloni da prihvatimo kao poželjnije i vrednije. Osim što se shvataju kao društveni standardi ponašanja, vrednosti „pružaju i izvesne orijentacije, tj. predstavu o svetu i shvatanju sveta“ (Golubović, 1981, prema: Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, 2009).

Pantić (1990) vrednosti definiše kao „relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog

tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“, dok Kuzmanović (1995a) vrednosti definiše kao „shvatanja (sistem uverenja) o lično ili društveno poželjnim opštim načinima ponašanja, vrstama aktivnosti i relativno trajnim stanjima u prirodi, društvu“. Po njemu, vrednosti nužno uključuju kognitivnu dimenziju, što znači da je neophodno da postoji makar delimično razvijena misao o poželjnom da bi se moglo govoriti o vrednostima. Vrednosni odnos u tom smislu podrazumeva doživljaj izbora, zahvaljujući čemu se prema Kuzmanoviću preko vrednosti neposredno izražava i može proučavati motivacija pojedinca.

Za Klakhona (Kluckhohn, 1951, prema: Alargić, 2012) vrednosti predstavljaju eksplicitno ili implicitno shvatanje nečega kao poželjnog, a što je specifično za pojedinca i određenu društvenu grupu, što dalje utiče na izbor adekvatnih načina delovanja, upotrebu sredstava i izbora ciljeva akcije. Za Rokiča (Rokeach, 1973, prema: Stjepanović-Zaharijevski, Gavrilović, 2009) vrednosti predstavljaju „konceptije poželjnosti „i isticanje onoga što je lično i socijalno važno. Vrednosti, prema njegovom shvatanju, izražavaju poželjnost određenih objekata, situacija ili ponašanja, ili doživljavanje ispravnog i neispravnog, dobrog i lošeg, poželjnog i nepoželjnog. To su trajna verovanja da su određeni načini ponašanja ili krajnja stanja postojanja, lično ili društveno poželjnija od suprotnih ili drugačijih načina ponašanja ili stanja. Rokič je sačinio podelu vrednosti. Po njemu postoje dve grupe osnovnih vrednosti: terminalne – koje predstavljaju ciljeve ljudske egzistencije i dele se na personalne (orijentisane na sopstveno Ja) i socijalne (fokusrane na društvo). Drugu grupu vrednosti predstavljaju instrumentalne vrednosti, koje se dalje dele na moralne vrednosti i na vrednosti kompetencije. Odnos između terminalnih i instrumentalnih vrednosti je funkcionalni odnos zavisnosti – jer su instrumentalne vrednosti sredstva za postignuće terminalnih vrednosti. Na individualnom nivou, vrednosti se odnose na kriterijume ili standarde koje ljudi koriste u procenjivanju sopstvenih aktivnosti i aktivnosti drugih ljudi. Na socijalnom nivou, vrednosti odgovaraju principima kojima se definišu prava i obaveze među građanima (Petrović, Zotović, 2012).

Manhajm (Mannheim, 1952 [1927/28]) smatra da su vrednosti relativno stabilne dispozicije koje se formiraju u određenim fazama života pojedinca. Vremenom dolazi do smene generacija i svaka nova generacija živi u promenjenim životnim uslovima, a kao posledicu toga unosi novine u društveni život. Naime, pod dejstvom promenjenih društvenih uslova menjaju se percepcije nove generacije, pa tako pojedinci koji pripadaju novoj generaciji imaju drugačije poglede na svet i drugačije prioritete u odnosu na prethodnu. Smena generacija, dakle, je najznačajniji mehanizam promena u kulturi. Time Manhajm ističe da su vrednosti zapravo proizvod društva, ali samo u okviru određene generacije. „Generacije su, prema tome,

oblikovane ključnim socijalnim, kulturnim, ekonomskim i političkim događajima koji oblikuju pojedince u ključnom periodu njihovog razvoja. Ako su pripadnici jedne generacije u ovom formativnom periodu izloženi ratovima, ekonomskoj krizi, nacionalnim katastrofama, ova iskustva će bitno uticati na njihov vrednosni sistem” (Bešić, 2014). Prema ovom viđenju, nakon što se oblikuju, vrednosti postaju trajne i relativno stabilne determinante ponašanja pojedinaca do kraja života.

Ajzenk (Eysenck, 1975) shvata vrednosti kao viši nivo stava, odnosno kao sistema verovanja koji odražava svojevrsan životni stil, opšti pogled na život i svet. Polazeći od ovog stanovišta on je razvio model hijerarhijske strukture stavova. Stavovi su u tom smislu međusobno čvrsto povezani u određene strukture i određuju čitav niz ponašanja pojedinca. Prema Ajzenku, postoje četiri nivoa te strukture: prvi nivo čine nezavisna mišljenja, koja se menjaju zavisno od okolnosti, nisu karakteristika ličnosti i nedostaje im doslednost. Potom, pouzdana i stabilna mišljenja, koja su stalan deo nečijeg mišljenja. Ova mišljenja mogu izgledati kao da izražavaju stav, ali nisu stav. Na trećem nivou je pojam stava, koji se formira pomoću kombinacije većeg broja mišljenja od onog na drugom nivou i koji se odnosi na šire područje. Na ovom nivou radi se o trajnim oblicima ponašanja s određenim nivoom opštosti. Na najvišem, četvrtom nivou, prema Ajzenku nalazi se ideologija, koja predstavlja strukturiran sistem povezanih stavova koji čini opšti sistem vrednosti pojedinca (Alargić, 2012).

Olport, Vernon i Lindzi (Allport, Vernon, Lindzey, 1970, prema: Oles, Hermas, 2010) vrednosti shvataju kao centralna područja interesovanja, odnosno dominantne životne ciljeve i interesne orijentacije. Olport definiše vrednosti kao krajnje ciljeve ljudske motivacije, koji se mogu direktno pripisati ili proizlaze iz pojedinčevih osnovnih potreba ili instinkata, a obezbeđuju pojedincu dominantni životni cilj, interesnu orijentaciju ili svrhu koja njegov život čini smislenim.

Švarc (Schwartz, 1992) definiše vrednosti kao poželjne ciljeve različite važnosti, koji deluju kao usmeravajuća načela u čovekovom životu. Njegovo stanovište se koncipira na razlikovanju sedam tipova vrednosnih orijentacija: harmonija, ukorenjenost, hijerahija, veština, emocionalna autonomija, intelektualna autonomija i egalitarizam. On smatra da ovih sedam dimenzija vrednosnih orijentacija predstavljaju načine na koji društva i kulture reaguju na ponašanja aktera.

Inglehart (Inglehart, 1971, 1987, 1990, 1997, prema: Bešić, 2014) je verovatno svetskoj naučnoj javnosti najprepoznatljiviji autor koji se bavio vrednostima. Njegova ključna teza, nazvana „tihom revolucijom”, počiva na ideji da pod dejstvom i pod uticajem društvenih promena dolazi do slabljenja i erozije materijalističkih vrednosti s jedne, i do jačanja

postmaterijalističkih vrednosti s druge strane. Kao ključne indikatore materijalizma uzimao je podršku zakonima i socijalnom poretku, dok su glavni indikatori postmaterijalističke vrednosne orijentacije samoaktualizacija, demokratija i tolerancija. Inglehartov pristup počiva na teoriji modernizacije i ideji progresa i ekonomskog determinizama. Prema njegovom shvatanju, društvene promene, koje se pre svega ogledaju u ekonomskim promenama, u stvari oblikuju vrednosti u društvu. Svoju tvrdnju on gradi na ideji da unapređenje ekonomije i materijalnog stanja unapređuje uslove u kojima pojedinci žive, zbog čega dolazi do promena potreba društva i pojedinca. Promene u ekonomiji dakle, izazivaju promene vrednosti, odnosno kretanje od materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima (Inglehart, Baker 2000).

Osnovna ideja ugrađena u ovakvu interpretaciju vrednosti je ideja socijalizacije. Prema ovom stanovištu, strukturni faktori u jednom društvu ključni za proces socijalizacije koji se dešava na generacijskoj ravni, tako da razlike među generacijama su suštinske za razumevanje tih promena (Alargić, 2012).

Hofstede (1991) smatra da su vrednosti jezgro same kulture i definiše ih kao „software of the mind” i u tom smislu smatra da su vrednosti kulturno i nacionalno konzistentne. On je osmislio model sa pet ključnih vrednosnih dimenzija:

- udaljenost snaga (eng. power distance) – stepen u kojem je nejednaka raspodela moći očekivana i kao takva prihvaćena;
- izbegavanje neizvesnosti (eng. uncertainty avoidance) – stepen u kojem su pojedinci ugroženi od nepoznatih situacija;
- individualizam (eng. individualism) – dimenzija u kojoj se gubi povezanost između pojedinca i društva;
- muževnost (eng. masculinity) – dimenzija koja se odnosi na razlikovanje rodni uloga;
- dugoročna orijentacija (eng. long-term orientation) – koja se odnosi na favorizovanje vrlina koje su orijentisane na budućnost.

Tokom svojih istraživanja vrednosti, Hofstede je zaključio da su vrednosti relativno stabilne kroz vreme, te da postoje izražene kulturne, odnosno nacionalne razlike, na osnovu čega je zaključio da su nacionalne kulture relativno stabilne odrednice za razumevanje razlika u vrednostima. Po njegovom mišljenju, savremeni društveni procesi, pre svega globalizacija i modernizacija, utiču na vrednosti, ali razlike između samih kultura ostaju trajne.

Interesovanje za vrednosti u sociologiji poraslo je kao posledica njihovog povezivanja sa društvenim ponašanjem. Krenulo se od stanovišta da je ponašanje aktera u društvu prvenstveno motivisano struktuiranim vrednosnim sistemom kojim pojedinac raspolaže, u

smislu da isti (vrednosni sistem) ograničava njegovo ponašanje, ili pak dolazi do određenog procesa prilagođavanja i/ili racionalizacije samog ponašanja na osnovu vrednosnog sistema (Bešić, 2014). Društvena dimenzija vrednosti se ogleda upravo u činjenici da se vrednosti formiraju na individualnom nivou, a da je taj proces formiranja rezultat delovanja društvene strukture i/ili kulture kroz proces socijalizacije (Pantić, 1990). Neki autori ističu da su vrednosti, kao moralna uverenja, najvažniji element društvenog života, pa je u tom smislu društvena reprodukcija moguća samo ukoliko su vrednosti stabilne kroz vreme i ukoliko društvo ima efikasne mehanizme reprodukcije zajedničkog vrednosnog sistema (Bešić, 2014).

Socijalno-psihološki orijentisani teoretičari smatraju da su vrednosti u osnovi „dispozicije” (Bešić, 2014). Kao takve, one se usvajaju u najranijim fazama života pojedinca pa su teško podložne kasnijem uticaju društvenih činilaca, čak i u situacijama koje karakterišu dramatičnije društvene promene. Kao relativno stabilna dispozicija, vrednosti zauzimaju centralno mesto u strukturi ličnosti, te je snažno i trajno pokreću na određene aktivnosti (Rot, 2003). U tom smislu, donošenje životnih odluka, određivanje ciljeva i sredstava za njihovo ostvarivanje, stavovi, ideologije, procenjivanje, moralno suđenje, pa i društveno ponašanje – velikim delom determinisani su vrednostima. Čovek teži mnogim ciljevima u raznim sferama života, i to je ono što ga čini autentičnim, živim i duhovnim bićem, pa su zato putevi ka tim ciljevima ono što nas određuje kao ličnost (Alargić, 2012). Vrednosti koje čine individualni vrednosni sistem usvajaju se „kroz proces socijalizacije, pri čemu najvažniju ulogu u prenosu vrednosti ima porodica, a potom vršnjaci, škola, te društveno-istorijske okolnosti u kojima pojedinac živi“ (Ferić, 2009). Procese bazirane na vrednostima može pokrenuti pojedinac, ali se oni mogu uspostaviti i u socijalnom okruženju (Mikanović, 2013). Rot ističe da vrednosti mogu služiti i za upoznavanje određene ličnosti. Vrednosti koje preferira pojedinac povezane su sa njegovim aktivnostima, ali i obrnuto, vrste aktivnosti odražavaju i vrednosti koje ta ličnost preferira (Rot, 2008).

Dakle, vrednosti se ne nasleđuju. One se formiraju kao proizvodi interakcije čoveka i društva u kome pojedinac živi, što govori u prilog da one nisu potpuno stabilne karakteristike, već su pod određenim uslovima podložne promenama. S obzirom da je jedna od osnovnih karakteristika vrednosti njihova relativna stabilnost, njihovo proučavanje omogućava bolje predviđanje ponašanja nego neke druge dispozicije ličnosti (Pantić, 2003). Tako je Rokič je tvrdio da vrednosti imaju primat u razumevanju ponašanja ljudi u poređenju sa drugim dispozicijama ličnosti, uključujući sposobnosti kao što je na primer inteligencija. On je takođe ukazao da stabilnost vrednosti nije apsolutna, jer društveni i lični razvoj ne bi bio moguć da su

vrednosti nepromenljive, ali da „ni lični integritet ni identitet, kao ni društvena stabilnost, ne bi bili održivi da su vrednosti lako podložne menjanju“ (Rokeach, 1973, prema: Alargić, 2012).

Iz izloženog je jasno da se vrednosti, kako Pantić (1990) ističe, mogu posmatrati kao bitne komponente kulture, ali i kao bitne komponente ličnosti, njene mentalne strukture. One predstavljaju integrativan pojam i doprinose celovitijem sagledavanju složenih društvenih i psihičkih pojava, uključujući i najopštije kao što su kultura, društvo, ličnost, ali i da jasno i precizno određenja pojma „vrednosti“ sa naučnog stanovišta nije jednostavno. „Gotovo svaki autor prilagođava definiciju vrednosti potrebama svog istraživanja. Tako se u literaturi, unutar različitih područja nauke, mogu pronaći vrednosti definisane kao stavovi, norme, motivi, ciljevi, uopšteni oblici ponašanja, iskustveno usmeravani običaji ili tradicije, te veze i odnosi među pojedincima, grupama, predmetima ili događajima“⁵ (Kluckhohn, 1962, prema: Hills, 2002).

Vrednosti i stavovi

Prvobitni pristupi su određivali vrednosti kao „potrebe“ ili „interese“. Prema ovim shvatanjima, pojedinac u društvenom životu najviše vrednuje stvari koje zadovoljavaju njegove potrebe u datim društvenim uslovima, što znači da su same potrebe društveno uslovljene, pa su time i same individualne vrednosti u suštini socijalnog karaktera. Ovakav način definisanja vrednosti proizveo je potrebu da se vrednosti razdele od stavova (Bešić, 2014).

Prvu skalu za merenje stavova konstruisao je Terston (Thurstone, 1928), a ubrzo potom je svoju konstruisao i Likert (Likert, 1932). Nakon toga ispitivanje i istraživanje stavova je postalo gotovo masovno. Izrađen je ogroman broj skala i ispitivan veliki broj stavova, jer svaki pojedinac i u svakoj kulturi formira stavove prema velikom broju objekata. Od samog početka naraslo je interesovanje i za strukture stavova, odnosno za pitanje da li se mnogi specifični stavovi mogu svesti na manji broj osnovnih, opštih stavova - koji se mogu shvatiti kao izvor ostalih stavova. Tako je već neku godinu kasnije Ferguson (Ferguson, 1944), uz pomoć 10 Terstonovih skala i faktorske analize, izolovao tri faktora, koje je nazvao bazičnim stavovima: religioznost, humanitarnost i nacionalizam. Ta tri osnovna stava predstavljaju izvor specifičnih

⁵Prevod J.D.

stavova kao što je na primer stav prema smrtnoj kazni, crkvi, kontroli rađanja, komunizmu i slično (Kuzmanović, Petrović, 2007).

Gilford (Guilford, 1968, prema: Alargić, 2012) je na osnovu faktorske analize svojih i istraživanja drugih autora došao do zaključka da se svi socijalni stavovi mogu svesti na pet bipolarnih dimenzija:

- liberalizam – konzervativnost,
- religioznost – areligioznost,
- humanitarizam – nehumanitarizam,
- nacionalizam – internacionalizam,
- evolucionizam – revolucionarnost.

Opšti stavovima do kojih su došli Ferguson i Gilford, a u raznim varijacijama i drugi autori, danas se češće upotrebljavaju u značenju ideologije ili kao vrednosne orijentacije. Rani teoretičari vrednosti su se prvenstveno bavili proučavanjem ličnosti. Rokič je bio nezadovoljan dotadašnjim načinom merenja stavova, za koji je smatrao da zapravo više liče na merenje temperamenta i crta ličnosti. Smatrao je ključnim pitanje redefinisavanja pojma društvenog stava i njegovo proučavanje unutar šireg konteksta uticaja koji deluju na njegovo formiranje. U nastojanju da što jasnije definiše razliku između pojma „stav“ i pojma „vrednosti“ nastala je i prva sveobuhvatna teorija vrednosti, nov pristup merenju vrednosti i novi merni instrument. Za Rokiča vrednosti su „postojano verovanje da su izvesni specifični načini ponašanja ili stanja postojanja lično ili društveno poželjniji od suprotnog ili obrnutog načina ponašanja ili postojanja“ (Rokeach, 1973, prema: Alargić, 2012). Ovakav koncept omogućava razlikovanje „načina ponašanja“ od „stanja postojanja“, na osnovu čega se vrši podela vrednosti na instrumentalne - koje se odnose na moralnost, i terminalne vrednosti - koje izražavaju unutrašnja, interpersonalna stanja. Rokič je smatrao da vrednosti imaju mnogo značajniju i dinamičniju ulogu od stavova (Gomez, Rothe, 2004).

Kuzmanović (1998) je, takođe, jedan od autora koji se bavio pitanjem razlika između vrednosti i stavova. Prema njegovom shvatanju, vrednosti izražavaju čovekov subjektivan odnos prema svetu, ali predstavljaju opšte koncepcije o poželjnom, o poželjnim ciljevima i sredstvima za njihovo ostvarenje. S druge strane, stavovi se odnose na odnos prema konkretnim i jasno prepoznatljivim objektima, bilo da su u pitanju institucije, grupe ili pojedinci. Upravo zbog toga, vrednosti su često izvor stavova, te utiču na zauzimanje novih ili nadgradnju već formiranih stavova. Međutim, iako postoji međupovezanost, stavovi nisu uvek prost izraz vrednosti nego i aktuelnih potreba, doživljaja određene socijalne situacije, prilagođavanja

određenim društvenim grupama i slično, zbog čega su često stavovi i manje stabilni od vrednosti.

Dakle, stav kao i vrednost, predstavlja „dispoziciju“ koja ima kognitivnu, afektivnu i motivacionu komponentu. Međutim, za razliku od stava, vrednosti su opštije i trajnije dispozicije, pa se u tom smislu, za jednu vrednost vezuje više srodnih stavova, a ujedno i širi opseg delovanja, odnosno ponašanja. Zbog toga brojni autori i istraživači najčešće polaze od pretpostavke da vrednosti imaju neka svojstva koja pogoduju razumevanju određenih društvenih stavova i ponašanja. Kao opšti standardi, vrednosti prema Švarcu (Schwartz, 1992) podrazumevaju „kriterijume koje ljudi koriste da odaberu i opravdaju akcije i da evaluiraju druge ljude (i sebe) kao i događaje“. Ovaj autor ukazuje na još jednu razliku između vrednosti i stavova, te ističe da vrednosti pored toga što su opšte, uvek su pozitivne, a stavovi mogu biti pozitivni i negativni.

Može se zaključiti da se vrednosti izražavaju i preko stavova, ali se ne iscrpljuju u njima. Veza između stavova i vrednosti nije jednostavna i jednoznačna (Kuzmanović, Petrović, 2007). Vrednosti predstavljaju osnovu za stvaranje stavova prema novim objektima, ali su i nedovoljne da objasne „svu kompleksnost mnoštva stavova“ (Kuzmanović, 1995a). „Iz vrednosti može da proizilazi određeni broj konkretnih stavova. Pošto su stavovi višestruko determinisani, to znači da u društvenoj krizi mogu biti više pod uticajem nekih drugih faktora (npr. aktuelnih interesa) nego vrednosti“. Stavovi prethode vrednostima, a njihovo struktuiranje proizvodi „vrednosne orijentacije kao entitete višeg reda“ (Bešić, 2014).

Vrednosti i životni stil

U savremenim sociološkim teorijama ukazuje se na sve veću individualizaciju i pluralizaciju životnih stilova, zbog čega koncept životnog stila dobija na značaju. Što se tiče odnosa termina životni stil i vrednosna orijentacija, može se reći da je osnovna razlika u tome što vrednosna orijentacija predstavlja opšti cilj, a životni stil način ostvarivanja tog cilja (Kuzmanović, 1990). Neki autori smatraju da je jedan od mogućih načina operacionalizacije vrednosti upravo opis pojedinih stilova života, na osnovu čega se zaključuje o vrednosnim orijentacijama jer se pretpostavlja da one leže u osnovi određenog stila života (Joksimović, Maksić 2006),

Pojam životni stil se određuje preko načina provođenja slobodnog vremena, načina zadovoljenja potreba, načina potrošnje, karakterističnih interpersonalnih i društvenih odnosa

koje pojedinac uspostavlja i u koje ulazi. Odnosno, osoba prihvata određeni obrazac ponašanja i življenja kao ciljeve koje je sa njenog ličnog stanovišta vredno ostvariti i kojima treba težiti. Eventualna razlika između preferiranog načina života i vrednosnih orijentacija može se napraviti ako se pod vrednosnim orijentacijama podrazumevaju opštiji ciljevi, a pod stilom života način ostvarivanja tih ciljeva. Olport, Vernon i Lindzi (1970, prema: Oles, Hermas, 2010) su izradili skalu za merenje vrednosti. Olport–Vernon–Lindzijeva skala vrednosti (eng. Allport–Vernon–Lindzey Study of Values - SOV) meri intenzitet preferencija deset životnih stilova na petostepenoj skali: utilitarni stil, porodično–sentimentalni stil, egoistička orijentacija, orijentacija na popularnost, hedonistička orijentacija, orijentacija na moć, prometejski aktivizam, altruistička orijentacija, saznanji stil i religijsko–tradicionalni stil. Kasnije su autori u svojim istraživanjima uvodili izmene u konceptualizaciji i načinu merenja.

O vrednosnim orijentacijama

Kao što je u ranijem izlaganju napomenuto, vrlo često se pojmovi kao što su vrednosti, vrednosni sistem, vrednosne orijentacije, i životni stil upotrebljavaju kao sinonimi. Pojam vrednosti se u naučnoj literaturi često izjednačava sa značenjem vrednosnih orijentacija. Mada ima autora koji prave bitniju razliku između tih pojmova (Rot, Havelka, 1973).

U socijalno–psihološkoj literaturi se ponekad pravi distinkcija između pojma vrednosti i pojma vrednosne orijentacije, pa se pod vrednostima podrazumevaju odnosi prema relativno opštim i apstraktnim objektima, odnosno prema osnovnim društvenim idejama i normama, dok se pod vrednosnim orijentacijama podrazumevaju opšti načini delovanja i ponašanja pojedinaca u različitim situacijama (Rot, Havelka, 1973). „Čini se da, kada se govori o ličnosti, prihvatljiviji termin predstavljaju vrednosne orijentacije, a kada se raspravlja o društvu, onda su to vrednosti ili sistem vrednosti” (Petrović, Zotović, 2012). U tom smislu, postupci pojedinca su često determinisani organizovanom grupom vrednosti, pre nego jednom vrednošću, dok se nove vrednosti koje se usvajaju, u stvari integrišu u već postojeći i hijerarhijski organizovan sistem vrednosti, u okviru koga su vrednosti uređene po prioritetu, te svaka vrednost ima svoje mesto.

Odnos vrednosti i vrednosnih orijentacija je kompleksan, jer su i same vrednosti i vrednosne orijentacije višedimenzionalni pojmovi. Najčešći izvori vrednosti su ličnost

pojedince, kultura i socijalizacija. Dok su vrednosti uvek određene idealima, stavovima, procenama subjekta, odnos vrednosti i vrednosnih orijentacija određen je usmerenošću pojedinca na individualne ili društvene vrednosti (Mikanović, 2013). Vrednosti imaju opštiji karakter i one uvek podrazumevaju vrednosni odnos pojedinca prema nekome ili nečemu. Bitna odrednica termina vrednosna orijentacija je usmeravanje što čini suštinu značenja pojma (usmeravanje ličnosti prema nekome ili prema nečemu). Vrednosne orijentacije se u Pedagoškom leksikonu definišu kao „usmerenost pojedinca ili grupe ka aktivnostima ili ciljevima koji imaju srodne vrednosne karakteristike“ (Pedagoški leksikon, 1996). Dakle, može se konstatovati da vrednosne orijentacije, nasuprot vrednostima i vrednosnom sistemu, usmeravaju ponašanje s obzirom da u sebi sadrže opšte principe ponašanja i delovanja u odnosu na određene ciljeve, dok vrednosti u sebi sadrže prihvaćene i poželjne ideje o društvenim odnosima koje ljudi nastoje ostvariti (Petrović, Zotović, 2012).

Jedan od autora koji su ukazali na srodnost pojmova vrednosti i vrednosnih orijentacija je Kuzmanović (1995a). Jedina razlika koju on uviđa između ovih pojmova je u tome da vrednosti označavaju jasnije definisanu, više artikulisanu, određeniju koncepciju o poželjnom, dok vrednosne orijentacije predstavljaju širi, manje precizno definisan i manje artikulisan sistem uverenja. Dakle, vrednosne orijentacije su kristalizovane vrednosne dimenzije u nečijem sistemu vrednosti. Iz toga proizilazi da je lakše razvijati vrednosne orijentacije nego menjati vrednosti pojedinca (Mikanović, 2013).

Još jedan autor koji pravi razliku između vrednosti i vrednosnih orijentacija je Šram (2003). On smatra da se vrednosti odnose na poželjne ciljeve, dok vrednosne orijentacije predstavljaju modele ponašanja usmerene ka ostvarenju vrednosti. U tom smislu, vrednosne orijentacije predstavljaju proizvod određene strukture ličnosti, te su faktorske komponente pojedinih vrednosti. Mikanović (2013) ističe da se putem vrednosnih orijentacija, vrednosti prevode iz apstraktnog u konkretno polje ljudske društvenosti. Zahvaljujući vrednostima i vrednosnim orijentacijama ljudi održavaju kako psihičku tako i socijalnu ravnotežu, te se lakše i brže prilagođavaju društvu u kome žive. Može se reći da su vrednosti ideali kojima se teži, ciljevi i vizije koje nastoje ostvariti. Da nema ciljeva i vrednosti kojima težimo ne bismo imali svrhu postojanja.

Vrste vrednosti i vrednosnih orijentacija i njihovo merenje

Kao što ne postoji konsenzus oko definicije vrednosti, tako ne postoji konsenzus ni kada je reč o vrstama vrednosti. Razlog za to je, između ostalog, i postojanje različitih kriterijuma klasifikacije. U tom smislu bi se vrednosti, prema kriterijumu nosioca, mogle podeliti na individualne, grupne i opšte, dok se prema sadržaju mogu razlikovati na primer, društvene, moralne, religiozne, ekonomske, političke, estetske i druge vrednosti (Petrović, Zotović, 2012). Naime, veliki broj autora klasifikuje vrednosti, pri čemu se često određuje i njihova hijerarhija. Pored ovih objektivnih, naučnih klasifikacija, svaki pojedinac pravi i sopstvenu hijerarhiju vrednosti u zavisnosti od dostignutog nivoa razvoja ličnosti i uticaja strukturnih i dinamičkih faktora sredine. Zbog toga je za teorijsko uopštavanje i empirijsko istraživanje vrednosti i vrednosnih orijentacija neophodno pretpostaviti „orijentacionu klasifikaciju“ vrednosti zavisno iz kog ugla nauke pristupamo ovom problemu. Složenost i razuđenost pojma vrednosti predstavlja problem i za standardizaciju instrumenata na osnovu kojih bi se donosili validni zaključci (Gomez, Rothe 2004).

Pantić (1981) navodi više mogućih kriterijuma klasifikacije vrednosti kao što su poreklo vrednosti (individualne, institucionalne), specifična funkcija vrednosti u životu pojedinca (prilagođavanje u užem smislu, spoznajna funkcija, funkcija samoaktualizacije), stepen opštosti vrednosti (specifične preferencije, uverenja i akcije, odnosno generalizovani stavovi, životne filozofije), stepen usvojenosti, prihvaćenosti vrednosti (deklarisane vrednosti koje održavaju socijalnu poželjnost, stvarne vrednosti koje upravljaju ponašanjem), stepen udaljenosti od subjekta (konkretne koje su emocionalno važne subjektu i apstraktne koje su udaljene od subjekta, one na koje se gleda s distance), lokacija vrednosti (subjektivne, objektivne), način operacionalizacije, uloga vrednosti u istraživanju kao varijable (vrednosti kao nezavisne varijable, kao posredujuće varijable, kao zavisne varijable). Vrednosti se u literaturi dele i na individualne i društvene. Društvene predstavljaju zajedničke interese i potrebe individua kao što su sigurnost, pravičnost, jednakost, sloboda. Pod individualnim vrednostima podrazumeva osobine karaktera, vrline, originalnost, kao što su intelektualna radoznalost, umetnička kreativnost i slično (Ajduković, 1989).

Interesovanje za istraživanje vrednosti značajno je podstaknuto Rokičevim radom. Rokič je smatrao da čovek ukupno poseduje relativno mali broj vrednosti i da svi ljudi, bar u nekom stepenu, poseduju sve vrednosti, te da razlike među njima proizilaze iz stepena važnosti koji oni pridaju pojedinim vrednostima. Za razliku od istražvača pre njega, koji su o vrednostima ispitanika zaključivali na osnovu odgovora koji ukazuju postojanje određenih

vrednosti, Rokič je smatrao da je bolje ispitanicima ponuditi konkretne vrednosti, određena poželjna stanja i načine ponašanja, i od njih tražiti da direktno procene njihovu važnost. Na osnovu toga je izgradio upitnik koji je nazvao „Upitnik o vrednostima” (eng. The Value Survey). Mnogi autori su, po uzoru na Rokiča, uvodeći neke (veće ili manje) modifikacije, započeli izradu sopstvenih mernih instrumenata (Alargić, 2012).

Rokič, kao što je ranije napomenuto, vrednosti deli prema nekoliko kriterijuma. Najpre ih deli na terminalne i instrumentalne vrednosti. Terminalne vrednosti predstavljaju krajnje ciljeve, ideale –udoban život, uzbudljiv život, usavršavanje, svet mira, jednakost, porodična sigurnost, sloboda, sreća, unutrašnja harmonija, ljubav, nacionalna sigurnost, spas duše, samopoštovanje, društveno priznanje, pravo prijateljstvo, mudrost. Instrumentalne vrednosti se odnose na način života, kao što su ambicioznost, širokogrudnost, sposobnost, hrabrost, pomirljivost, uslužnost, kreativnost, nezavisnost, promišljenost, logičnost, odanost, ljubaznost, pouzdanost. Terminalne vrednosti Rokač potom deli na one koje se odnose na subjekt i na one koje se odnose na društvene vrednosti. Instrumentalne vrednosti takođe deli u dve grupe grupe: moralne (kao što je na primer poštenje) i kompetitivne vrednosti (kao što je ambicioznost). Suprostavljanje prvima vodi osećaju krivice, dok suprostavljanje drugima izaziva osećaj sopstvene neadekvatnosti (Ajduković, 1989). Maslov (Maslow, 1943) takođe razvijajući hijerarhiju vrednosti, prema položaja u toj hijerarhijskoj strukturi, deli vrednosti na: B-vrednosti (engl. being) – više vrednosti, vrednosti rasta, samoaktualizacije i D-vrednosti (engl. deficiency) – niže vrednosti, vrednosti koje proizlaze iz nedostatka nečega i koje se baziraju na fiziološkim potrebama.

Četrdesetih godina prošlog veka Kalkhon i Strodtbek (Kluckhohn, Strodtbeck 1961, prema: Gomez, Rothe, 2004) su započeli istraživanje fundamentalnih vrednosti karakterističnih za različite kulture. Krenuli su od pretpostavke da postoji ograničen broj uobičajnih problema ljudi sa kojima se u jednom trenutku sva društva moraju sresti i naći rešenje za njih. Način na koji društvena grupa razume, daje značenje i pronalazi rešenje za ove uobičajne probleme, predstavlja spoljnu manifestaciju njihovih unutrašnjih vrednosti, odnosno vrednosnih orijentacija. Oni taj sistem definišu kao ljudska uverenja o tome čemu treba težiti. Postoji pet dimenzija vrednosnih orijentacija koje postoje u svakom društvu, a pronalaze se putem pet ključnih pitanja:

- Vremenska orijentacija (eng. time orientation) - Gde je vremenski fokus čovekovog života? Da li je to prošlost, sadašnjost ili budućnost?

- Orijehtacija aktivnosti (eng. activity orientation) - Koji je model čovekovog delovanja? Da li je to biti (spontano izražavanje impulsa i želja), raditi (obavljati stvari) ili postajati (razvoj sopstvene ličnosti)?
- Orijehtacija odnosa (eng relations orientation) - Kakav je model čovekovog odnosa prema drugim ljudima? Da li je hijerarhijski, paralelan (u grupama), ili individualan?
- Orijehtacija prema prirodi (eng. person-nature orientation) - Kakva je veza između čoveka i prirode? Da li je potčinjen, da li dominira, ili je u harmoniji sa prirodom?
- Orijehtacija ljudske prirode (eng. human nature orientation) - Kakav je čovekov karakter? Da li je dobar, loš, zao, mešovit ili neutralan? Da li je nepromenljiv ili se može menjati?

Autori tvrde da većina ljudi u većini društava ima samo jedan odgovor na svako od ovih pitanja. Ovaj upitnik (eng. Value Orientations Method – VOM) omogućava da se izračuna koliko su druge kulture drugačije od dominantne Zapadne kulture. Kao dominantne vrednosti u američkom društvu 1961. godine oni postuliraju da: 1) fokus treba biti budućnost, 2) treba raditi, 3) individualizam, 4) čovek može (i treba) da gospodari prirodom, 5) čovek je po prirodi zao, ali popravljiv. Tokom svojih istraživanja oni su utvrdili da među različitim etničkim grupama, društvenim klasama (uključujući i različite regione Sjedinjenih Država), postoje različite vrednosne orijentacije, koje se čak mogu mijenjati i kroz vreme. Svako društvo karakteriše određena grupa centralnih vrednosti koje su međusobno povezane u sistem koji određuje šta je dobar i poželjan način života (Čekrlja, Turjačanin, Puhalo, 2004).

Olport, Vernon i Lindzi polazeći od oblasti života na koju se vrednosti odnose, iznose klasifikaciju koja je izvršena na osnovu Šprangerove (Spranger, 1928, prema: Fay, Middleton, 1939) tipologije ličnosti, te vrednosti dele na: teorijske (spoznaja, istina), ekonomske (korist), estetske (lepota), socijalne u užem smislu (humanost), političke (moć i vlast) i religiozne (Oles, Hubert, Hermans, 2010).

Švarc i Bliski (Schwartz, Bilsky 1990) su proučavanjem literature i rezultata dotadašnjih istraživanja došli do zaključka da je moguće razlikovati deset motivacijski različitih tipova vrednosti, koje zajednički čine jednu integrisanu celinu. Ti tipovi vrednosti koje oni izdvajaju su: moć, postignuće, hedonizam, podsticaj, nezavisnost, univerzalizam, dobronamernost, tradicija, konformizam i sigurnost.

Švarc (Schwartz, 1992) je kasnije razvio svoju tipologiju vrednosnih orijentacija. Sedam univerzalnih tipova vrednosnih orijentacija o kojima on govori su:

- 1) Harmonija (eng. harmony), orijentacija koja se odnosi na jedinstvo sa prirodom;
- 2) Ukorenjenost (eng. embeddedness), orijentacija koja se odnosi na društveni poredak, poštovanje tradicije, poslušnost i pokoravanje;
- 3) Hijerarhija (eng. hierarchy), orijentacija koja se odnosi na autoritet i poniznost;
- 4) Veština (eng. mastery), orijentacija koja se odnosi na ambiciju i preuzimanje rizika;
- 5) Emocionalna autonomija (eng. affective autonomy), orijentacija koja se odnosi na zadovoljstvo, uzbudljiv život;
- 6) Intelektualna autonomija (eng. intellectual autonomy), orijentacija koja se odnosi na radoznalost, širok pogled na svet;
- 7) Egalitarizam (eng. egalitarianism), orijentacija koja se odnosi na socijalnu pravdu i jednakost.

Švarc veruje da ovih sedam dimenzija vrednosnih orijentacija predstavljaju načine na koji društva i kulture reaguju na ponašanja aktera. U nizu longitudinalnih istraživanja, sprovedenih u preko šezdeset zemalja on je potvrdio njihovo postojanje (Schwartz, 2004).

Kuzmanović (1995a, 1995b) u svojim istraživanjima razlikuje više dimenzija vrednosnih orijentacija: orijentacija na društveno ili pravno vlasništvo; zatvorenost ili otvorenost prema svetu, odnosno tendencija pripadanja nacionalnoj ili široj zajednici, čovečanstvu; religioznost ili nereligioznost; egalitarizam ili neegalitarizam, odnosno odnos prema nejednakostima, materijalnim razlikama, raspodeli materijalnog bogatstva; konformistička ili nekonformistička orijentacija; autoritarnost ili neautoritarnost, orijentacija koja govori o (ne)kritičkom odnosu prema autoritetu, vlasti, rešavanju društvenih problema; neravnopravnost ili ravnopravnost polova, opšti pasivizam – aktivizam, orijentacija o odnosu prema životu, ambicioznosti i težnji za postignućem i društveni pasivizam – aktivizam, orijentacija o odnosu prema političkim i društvenim događajima, te formalnom i neformalnom društvenom angažovanju.

Inglhart takođe, kao što je ranije napomenuto, pravi distinkciju između različitih vrednosnih orijentacija, odnosno pravi razliku između materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti. U opsežnoj literaturi (Inglehart, 1971, 1987, 1990, 1997, prema: Hansen, Tol, 2003), on predlaže teoriju i indeks za objašnjenje i praćenje promena vrednosnih orijentacija u različitim društvima. Njegova osnovna ideja je da je kultura važna, da se može i treba meriti, a glavna teza da napredna industrijska društva prolaze kroz gotovo linearnu promenu sa

materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima (Hansen, Tol, 2003). Promene u vrednosnim orijentacijama pojedinaca vode promenama dominantnih vrednosti na nivou populacije.

U svojim radovima Inglehart polazi od tzv. hipoteze socijalizacije prema kojoj se vrednosti usvajaju u formativnom periodu, te od tzv. hipoteze oskudice prema kojoj nedostatak materijalne sigurnosti uslovljava naginjanje ka materijalističkim vrednostima (Abramson, Inglehart 1992). U tom smislu, društvena promena se ogleda u tome što ranija, ekonomski nesigurna i tradicionalna društva postepeno postaju tolerantnija i egalitarnija. Naime, što su manje ekonomske brige, ekonomska i fizička nesigurnost, te preživljavanje postane sigurno, tim pre materijalističke vrednosti bivaju zamenjene neekonomskim brigama – postmaterijalističkim vrednostima. Najznačajnije vrednosti tada postaju društvena jednakost, učešće u donošenju društvenih odluka, veća sloboda, samoizražavanje i poboljšanje kvaliteta života (Davis, Devenport, 1999). Promene u preovlađujućim pogledima na svet uzrokovani sve većim nivoima obrazovanja, širenjem masovnih komunikacija i informacija koje uvećavaju intelektualne veštine ljudi, vode materijalnoj, intelektualnoj i socijalnoj autonomiji pojedinca, što za posledicu ima preispitivanje autoriteta nad ljudima i težnju ka individualnoj slobodi i jednakosti, i pomak od tradicionalnih ka sekularno-racionalnim vrednostima (Inglehart, Welzel, 2005, Pavlović, 2009). Razvoj ovih vrednosti dalje doprinosi promenama u društvu, te promenama društvenih, polnih, rodničkih, religijskih i drugih normi (Inglehart, Abramson, 1999, Davis, Devenport, 1999). Svoj indeks Inglehart je prvi put predstavio 1971 godine (Inglehart, 1971).

Izvorno, materijalističke vrednosti Inglehart je nazvao „gramzive“ (eng. acquisitive), a postmaterijalističke „post-buržoasko“ (eng. post-bourgeois), a termine koji se koriste danas uvodi nešto kasnije (Inglehart, 1977, prema: Hansen, Tol, 2003). Od sredine devedesetih godina 20. veka, na osnovu rezultata brojnih istraživanja Inglehart razvija tezu o dve dimenzije kros-kulturnih varijacija: 1) promena tradicionalnih ka sekularno-racionalnim vrednostima, i 2) promena od vrednosti preživljavanja ka vrednostima samo-izražavanja. (Norris, Inglehart, 2009), te menja svoj teorijski fokus i posvećuje se posebno detaljnoj analizi jedne od njih, dimenzije vrednosti preživljavanja, odnosno samoizražavanja (Pavlović, 2009) ističući da su materijalističke, odnosno postmaterijalističke vrednosti su samo jedan indikator te dimenzije (Inglehart, Welzel, 2005, prema: Pavlović 2009).

Od 1970-ih Inglehartov postmaterijalistički indeks se koristi za merenje vrednosnih orijentacija u okviru Eurobarometra, a od 1980-ih i u Svetskom istraživanju vrednosti (eng. World Values Survey – WWS), Evropskom istraživanju vrednosti (eng. European Value Survey

– EVS) i slično. Na osnovu proseka odgovora ispitanika ocenjuje se odnos neke zemlje prema postmaterijalističkim vrednostima (Hansen, Tol, 2003). Dobijeni rezultati poslužili su kao osnova za konstruisanje poznate Inglehartove kulturne mape sveta (Inglehart, Baker, 2000).

Kao jednu od važnih vrednosnih orijentacija smatramo da bi trebalo pomenuti i socijalnu distancu, koncept koji ima veoma široku upotrebu danas. Na našim prostorima, kao i na prostorima Jugoistočne Evrope uopšte, socijalna distanca je jedno od osnovnih istraživačkih problema mnogih sociologa, psihologa i istraživača iz drugih društvenih disciplina. Gotovo je nemoguće pobrojati sva istraživanja u kojima se koristila, manje ili više uspešno (Mihčić, Mihčić, 2003). Ovaj koncept se vrlo često koristi u istraživanjima etničkih, klasnih, rodnih i mnogih drugih odnosa. Za merenje socijalne distance se najčešće koristi, pored toga što je kreirana pre skoro jednog veka, Bogardusova skala socijalne distance ili neke njene varijacije (Ethington, 1997).

Iako se smatra da je problem socijalne distance u društvena istraživanja uveo Emory Bogardus (Emory Bogardus), prve pomene ovog koncepta nalazimo kod američkog profesora Roberta Parka (Kidwell, Booth, 1977). Park je istakao da koncept socijalne distance se razlikuje od prostorne distance te da se odnosi na međuljudske odnose, na stepen i nivo razumevanja i intimnosti koji karakteriše ne samo lične, već i društvene odnose uopšte (Park, 1924). Socijalna distanca prikazuje prirodu interakcije pojedinaca, grupa, ali i karakter društvenih odnosa (Vuksanović, 2004). Polazeći od Parkovih ideja Bogardus reformuliše koncept socijalne distance definišući je kao stepen spremnosti pojedinca da prihvati određenu vrstu socijalnih odnosa sa tipičnim pripadnikom neke socijalne grupe ili prema različitim socijalnim grupama. Na osnovu toga 1924. razvija i kvantitativni pokazatelj, odnosno skalu socijalne distance koja bi trebala da izmeri ovu pojavu preko konkretnih odnosa u koje pripadnici različitih grupa stupaju. Stepenu socijalne distance upravno je srazmeran stepenu prihvatanja negativnih stereotipija i predrasuda. Što se više prihvataju predrasude, veća je i distanca. Dakle, ova skala je namenjena merenju stepena bliskosti na koji je pojedinac spreman pristati s pripadnikom neke socijalne grupe, te se na osnovu nje mogu i rangirati odnosi ispitanika prema različitim socijalnim grupama (Kidwell, Booth, 1977).

Skala je prvi put primenjena 1926. godine. Od prve primene, Bogardusova skala je od tada pretrpela brojne modifikacije i promene, ali je ostala nezamenjiv instrument za merenje stavova ljudi prema različitim etničkim, rasnim, religioznim i drugim grupama. Jedan od razloga je i jednostavnost instrumenta koja je uslovlila i veoma jednostavno prikupljanje podataka o veoma složenoj društvenoj pojavi. Naime, u kolonama su upisani različiti vidovi

socijalne distance, a u redovima različite grupe u odnosu na koje se distanca ispituje (Vuksanović, 2004).

O vrednosnim orijentacijama i životu u drugoj kulturi

Ljudi razvijaju svoje vrednosti, motivacije i navike kroz proces socijalizacije, te apsorbuju kulturne norme od rođenja pa do kraja života (Cheng, 2000). Viver (Weaver, 1999) ističe da je kultura kao ledeni breg. Ono što je lako spolja vidljivo kod ljudi, kao što je ponašanje pojedinaca, je u stvari najmanji deo kulture – vrh ledenog brega. Većina brega je potopljena, te je i nevidljiva. U tom smislu, najveći deo, kako je on naziva – unutrašnja kultura, je sakriven. On je u samim ljudima. Ova unutrašnja kultura obuhvata način razmišljanja i doživljavanja sveta oko nas. Ona sadrži vrednosti i verovanja nesvesno usvojena tokom odrastanja u određenoj kulturnoj sredini. Pri susretu individua iz različitih kultura, dolazi do „sudara ledenih bregova”. Prvo što se uočava je razlika koja je vidljiva, očigledna, zbog čega pojedinci koji se nađu u takvoj situaciji počinju da brinu o stvarima kao što je specifičan način pozdravljanja ili drugačiji način oblačenja. Na tom nivou „sudara bregova” prilično je lako pojednicima da se prilagode. Međutim, problem prilagođavanja dolazi do izražaja tek kada do tada skrivena, unutrašnja kultura, izražena u osnovnim kulturnim vrednostima postane vidljiva i dođe do izražaja (Weaver, 1999).

Kultura u sebi uključuje verovanja i vrednosni sistem društva i predstavlja ono što je zajedničko i što povezuje ljude u zajednicu, a kao komponente kulturnog identiteta bitne za proces prilagođavanja individue drugoj kulturi autori navode religiju, jezik, slobodne aktivnosti, prehrambene i kupovne navike, obrede inicijacije, obrasce ponašanja i stavove, te ističu da su ove komponente posebno bitne kod migranata (Berry 2005, Bugra, Beker, 2005). Ono što čini srž svih ovih komponenti kulturnog identiteta je sistem vrednosti. Vrednosti i vrednosne orijentacije su jezgro same kulture odnosno „*software of the mind*” kako ih Hofstede (1991) naziva. One doprinose celovitijem sagledavanju složenih društvenih i psihičkih pojava, uključujući i najopštije kao što su kultura, društvo, ličnost (Pantić, 1990). Vrednosti i vrednosne orijentacije su važan predmet proučavanja jer njihovo razumevanje omogućava razumevanje sveta. One predstavljaju orijentire, na osnovu kojih ljudi znaju šta treba, a šta ne treba da čine, te kako da se prilagode životu u određenoj sredini.

Studije pokazuju da različite vrste životnih događaja i promena mogu dovesti do značajnih promena vrednosnog sistema (Bardi et al., 2009, Hansen et al., 2014). U tom smislu, migracija se može videti kao vrsta događaja koja može drastično promeniti lične vrednosti (Goodwin et al., 2012, Bardi et al., 2014, Rudnev, 2014). Prelazeći iz jedne nacije ili kulture u drugu, migranti sa sobom nose svoja saznanja, verovanja, vrednosti, a njihov kulturni identitet će se, u težnji da razviju osećaj pripadnosti, verovatno promeniti, te će vrednosti dominantne kulturne grupe, odnosno zemlje odredišta prevagnuti (Bhugra 2004b).

Rudnev (2014) je sproveo istraživanje sa ciljem da istraži promenljivost vrednosnih orijentacija migranata. Koristio je podatke dobijene u pet krugova Evropskog društvenog istraživanja (eng. European Social Survey-ESS) u periodu od 2002-2010. Poduzorak migranata činilo je preko 11 hiljada ispitanika, koji su birani na osnovu dva kriterijuma: ne žive u zemlji u kojoj su rođeni i rođeni su u zemljama koje su bile obuhvaćene Evropskim društvenim istraživanjem kako bilo moguće upoređivati njihove rezultate sa rezultatima zemalja u kojima žive i zemljama rođenja. U okviru ovog istraživanja korišćen je skraćeni Švarcov upitnik o bazičnim vrednostima (eng. Portrait Values Questionnaire-PVQ). Rezultati istraživanja su pokazali da postoji veća korelacija vrednosti migranata sa njihovom trenutnom sociokulturnom sredinom u odnosu na sociokulturnu sredinu iz koje potiču, te je ove rezultate uzeo kao dokaz da se vrednosti pojedinaca mogu menjati tokom dužeg perioda njihovog života, te i da zavise od promena u sociokulturnoj sredini. Iako se ovi nalazi moraju primenjivati vrlo pažljivo i upitno je u kojoj meri se mogu primenjivati na neemigrantsku populaciju, ipak na neki način dokazuju da je socijalizacija vrednosti, kao i njihova adaptacija, celoživotni proces.

Beri (Berry 1997, 2002, 2005) u okviru svoje teorije akulturacije ističe da je akulturacija proces koji podrazumeva susret i kontakt dve kulturalno različite grupe ljudi. To je process koji sadrži čitav niz socio-psiholoških procesa koji se dešavaju kada se neka osoba preseli u novu zemlju ili kulturu. Akulturacija podrazumeva promene stavova, vrednosti, identiteta, sticanje novih socijalnih veština i normi, promene referentnih grupa i članstva, razvoj emocionalne vezanosti za novu sredinu, čak i asimilaciju koja se može videti kao proces pri kome kulturalne razlike nestaju kako se imigranti prilagođavaju kulturi i vrednosnom sistemu zemlje odredišta (Bhugra, 2004b). Berijeva istraživanja su pokazala da oni pojedinci koji teže ka integrativnim strategijama dostižu bolji stepen adaptacije, a indikator asimilacije ili integracije može biti prilagođavanje ili adaptacija vrednosti. Naime, ljudi će vrlo verovatno prilagoditi svoje vrednosti novoj socijalnoj sredini, što će dalje voditi prihvatanju vrednosti nove sredine (Bardi, Goodwin 2011, Rudnev 2014).

Benet (Bennett, 2004) je definisao obrazac reagovanja na kulturne razlike. U tom smislu, Benet razlikuje „etnocentrične etape” i „etnorelativne etape”. Etnocentrične etape se uglavnom baziraju na nesvesnom ponašanju ljudi, a kultura iz koje dolaze se doživljava kao glavno referentno telo, pa se na osnovu toga donosi procena o prihvatanju ili ne prihvatanju elemenata druge kulture. U etnorelativnim etapama sopstvena kultura se postavlja u širi kontekst što omogućava da se ljudi mnogo brže i lakše navikavaju na druge kulture. U „etnocentrične etape” spadaju negiranje (ogleda se u ignorisanju drugih kultura, dok se sopstvena često doživljava kao jedina ispravna i validna), odbrana (stanje u kome se sopstvena kultura smatra jedinom ispravnom, te se pravi razlika između „nas” i „njih”), minimizacija (prelazna faza u kojoj se minimiziraju kulturne razlike polazeći od ideje istovetnosti ljudi i kultura), a u „etnorelativne etape” spadaju prihvatanje (etapa u kojoj postoji razumevanje za specifičnost i sopstvene, i drugih kultura, te pojedinci uživaju u istraživanju kulturnih razlika), adaptacija (stanje u kome pojedinac počinje da se ponaša u skladu sa obrascima ponašanja te kulture, te se već može govoriti o „bikulturalnim” ili „multikulturalnim” identitetima pojedinaca) i integracija (stanje otvorenosti ka kulturnim razlikama koje karakteriše integracija različitih kulturnih obrazaca u sopstveni identitet) (Kostić, 2011).

Raniji koncepti o migracijama impliciraju jednosmernu putanju u okviru koje migranti usvajaju kulturne, ekonomske i političke obrasce zemlje domaćina, gubeći obrasce karakteristične za kulturu iz koje potiču. Međutim, sa brzim promenama u tehnologiji i načinima komunikacije, migranti postaju često deo dve ili više sredina, svaka sa različitim društvenim, kulturnim i ekonomskim odnosima. U stvari, sve veći broj migranata vode dvostruke ili trostruke živote. Veoma često oni govore dva ili više jezika i prilagođeni su životu u različitim kulturnim, političkim i socijalnim sredinama (Predojević-Despić 2009, Williams, Thornton, Young-DeMarco 2014, Dinić 2016).

Zato se danas veliki broj naučnika i istraživača okreće ka transnacionalističkom pristupu. Viliams, Tornton i Jang-Demarko (Williams et al.,2013) u tom smislu smatraju da proces adaptacije migranta u drugoj sredini prati određena opšta pravila, određene obrasce prilagođavanja, ali se ne slažu sa tvrdnjama da samo dužina boravka u drugoj sredini utiče na veći stepen adaptacije, te na promenu vrednosnih orijentacija. Ove autorke ističu da se promene vrednosnih orijentacija dešavaju kao posledica različitih iskustava, te da bi se moglo predvideti kako će se one menjati, treba imati u vidu čemu se to migranti prilagođavaju. Migranti se ne moraju prilagoditi određenoj kulturi, već se mogu prihvatiti migrantski životni stil, što takođe utiče na vrednosne orijentacije.

Ove autorke su u svom istraživanju vrednosnih orijentacija migranata, u komparaciji sa nemigrantima, u okviru koga je korišćen reprezentativni uzorak migranata iz jedne provincije Nepala (eng. Chitwan Valley), koji su emigrirali u zemlje Persijskog zaliva (eng. Gulf Cooperation Council-GCC) i reprezentativni uzorak neemigranata iz istog područja, ustanovili da se migranti razlikuju po tome što stavljaju veći akcenat na materijalna dobra, manje su religiozni, a više orijentisani na porodicu. Takođe su ustanovili da vremenom neke vrednosti dobijaju na značaju (migranti vremenom postaju više religiozni), dok neke vrednosti počinju da imaju manji značaj. Promene u vrednosnim orijentacijama ovi autori objašnjavaju pomoću dve promene kroz koje prolaze migranti. S jedne strane, kao posledica transnacionalnog životnog stila, odnosno života u dve ili više različitih kultura, migranti postaju otvoreniji prema svetu i društvu uopšte, pa i tim vrednostima, što utiče na to da takve vrednosti bivaju prihvaćene (kao što je na primer samostalnost i odvojen život od roditelja). S druge strane, upravo taj migrantski život, često ume da bude usamljen i pun stresa, zbog čega se pojedinci jače drže nekih vrednosti, kao što su religija i porodica.

Gomez i Rut (Gomez, Rothe, 2004) sproveli su kvantitativno istraživanje o vrednosnim orijentacijama Kubanaca koji žive u Majamiju, a cilj istraživanja bio je da se otkrije da li postoje promene u vrednosnim orijentacijama između Kubanaca koji žive u matici i onih koji žive u inostranstvu, u ovom slučaju Americi. Ovi autori ističu da je razumevanje razlika u vrednosnim orijentacijama osnova za uspešno održavanje veza između ove dve grupe Kubanaca. Prigodni uzorak je činio 171 ispitanik, Kubanci nedavno pristigli u Sjedinjene Države, stariji od osamnaest godina. Koristili su adaptiranu skalu, kreiranu po ugledu na Kalkhonorovu i Strodbekovu petodimenzionalnu skalu vrednosnih orijentacija (Kluckhohn, Strodbek, 1963, prema: Gomez, Rothe, 2004). Rezultati su pokazali da je skoro polovina ispitanika orijentisana na budućnost, da ističu da treba delati, te individualizam čime se uklapaju u sistem vrednosnih orijentacija karakterističnih za američko društvo. S druge strane, najveći broj ispitanika je rekao da ljudi po prirodi nisu ni dobri ni zli, a da među ljudima odnosi trebaju biti hijerarhijski uređeni čime se ne uklapaju u standard vrednosnih orijentacija američke kulture.

Sakijeva i saradnici (Sakhiyeva, Berdibayeva, Atakhanova, Belzhanova, Berdibayev 2015) sproveli su istraživanje vrednosnih orijentacija kazahstanske dijasporae. Istraživanje je sprovedeno s namerom otkrivanja razlika u vrednosnim orijentacijama ljudi koji žive u matici i ljudi koji žive u dijaspori. Autori ističu da je upoznavanje razlika u vrednosnim orijentacijama od značaja za očuvanje jezika, nacionalne kulture i nacionalnog identiteta ne samo migranata, već čitavog stanovništva Kazahstana. Istraživanje je bilo kvantitativnog tipa, a korišćeno je

više skala, između ostalog i adaptirana multidimenzionalna Švarcova skala vrednosnih orijentacija i Rokačev pristup analizi. Uzorak je činilo 103 Kazahstanca koji žive u matici i 115 pripadnika dijasporu. Istraživači su se odlučili da se skoncentrišu na svoju dijasporu u Nemačkoj i Kini. U okviru istraživanja korišćen je Švarcov upitnik o vrednosnim orijentacijama (Schwartz, 1992), i modifikovna Rokičova (Rokeach, 1973) tehnika za analizu vrednosti. Rezultati su pokazali da među pripadnicima dijasporu raste religioznost. Neke od važnijih vrednosti su porodica i materijalno bogatstvo. Visoko mesto u hijerarhiji vrednosti zauzima zajedništvo, te ih karakteriše težnja za uspostavljanjem ravnoteže i jačih veza sa maticom. Ove rezultate autori su objasnili specifičnim životnim putem migranata, koji utehu od usamljenog života pronalaze u nacionalnim i religijskim institucijama (Sakhiyeva et al., 2015)

Što se tiče domaćih istraživača, značajno je pomenuti kvalitativno istraživanje prve generacije srpskih emigranata u Kanadi 2008. godine koje je sprovela Kostić (2011). Ona se bavila razlozima emigracije, načinima prilagođavanja kanadskim uslovima života, očuvanjem nacionalnog kulturnog identiteta. Korišćen je Benetov razvojni model interkulturalne senzitivnosti. Metodom intervjuisanja ispitanika rezultati su pokazali da srpski emigranti ističu značaj svog društveno-nacionalnog miljea i da postoji i veliki broj organizacija i institucija koje ih okupljaju. Ispitanici su naglasili važnost očuvanja maternjeg jezika, kao jednog od faktora očuvanja nacionalnog identiteta. U većini slučajeva, ispitanici koriste engleski jezik na poslu, u razgovoru sa upravom, klijentima i kolegama, dok se srpski jezik koristi kod kuće, sa porodicom.

Autorke Pavlov, Predojević Despić i Milutinović (2013) sprovele su takođe kvalitativno istraživanje, a ciljna grupa su im bili transnacionalni migranti i povratnici koji su vlasnici preduzeća i koji posluju u Srbiji i sarađuju sa inostranstvom. Rezultati istraživanja su pokazali da je nacionalni identitet ispitanika je izražen kako i privatnoj, tako i u porodičnoj sferi života, ali to ne znači ujedno o neintegrisanost u poslovnoj i javnoj sferi, te i na tržištima rada zemalja prijema. Većina ispitanika je, dakle, u privatnoj sferi zadržala naglašeni patriotizam, ali je u poslovnoj sferi, kroz integraciju u načine i standard poslovanja u zemlji prijema razvila transnacionalni identitet. Analiza je pokazala da transnacionalne migrante obuhvaćene ovim istraživanjem karakteriše izraženost porodičnih vrednosti, vrednovanje društvenog života i slobodnog vremena. S druge strane, ispitanici su imali izražen preduzetnički duh i proaktivnost, vrednovanje rada, sistematičnost, cenjenje kvaliteta.

Dakle, i istraživanja pokazuju da su vrednosti i vrednosne orijentacije samo relativno stabilne, mada su stabilnije nego druge karakteristike ličnosti i društva. Ponašanje ljudi se

najbolje može predvideti ako poznajemo njihove ciljeve, ono što smatraju važnim i poželjnim, a tako se i društveni tokovi koji zavise od volje ljudi verovatno mogu, ukoliko poznajemo sistem kolektivnih vrednosti određene društvene grupe, relativno pouzdano predvideti.

Metodološki okvir

Predmet i problem istraživanja

Prethodno izneta stanovišta, pristupi i rezultati ranijih istraživanja bila su osnova na kojoj je planirano naše istraživanje, o kome sledi izveštaj na narednim stranama. Učinjen je pokušaj da se upotpune saznanja o visokoobrazovanim članovima srpske dijaspor, u nadi da će se tako dobiti obuhvatnija slika njihovih vrednosnih orijentacija. Kao što je izloženo u teorijskom okviru ovog rada, promena mesta boravka/života može da utiče na različite aspekte života i odnos pojedinaca prema njima. To implicira da i vrednosne orijentacije takođe mogu biti podložne promenama, s obzirom na promenu mesta života, dužinu boravka i različite socioekonomske uslove. Ovo je posebno važno kada imamo na umu srpsku intelektualnu dijasporu, jer je znatan broj Srba koji žive u inostranstvu zastupljen u stručnim oblastima istraživanja, kulture, nauke. Proučavanje njihovih stavova, mišljenja, a u našem konkretnom slučaju – vrednosnih orijentacija doprinosi rasvetljavanju njihovih načina života, potreba, te promena koje su usledile sa promenom mesta boravka. Postoji veoma mali broj socioloških istraživanja koja su se bavila ovim složenim i aktuelnim problemom. Takva istraživanja se uglavnom baziraju na ispitivanju stavova i percepcije mladih u Srbiji, dok istraživanja koja bi obuhvatila stavove onih koji su otišli iz matične zemlje gotovo i da nema. Na osnovu ovako izloženog problema definisan je i predmet ovog istraživačkog rada, koji se odnosi na ispitivanje vrednosnih orijentacija kod pripadnika srpske intelektualne dijaspore.

Odatle su se iskristalisala dva glavna istraživačka pitanja:

- 1) Koje su vrednosne orijentacije izražene kod srpske intelektualne dijaspore?
- 2) Da li dužina boravka u inostranstvu predviđa promenu vrednosnih orijentacija pripadnika srpske intelektualne dijaspore?

Predviđeno naučno istraživanje je eksplorativno i deskriptivno. Pošto do sada u našoj zemlji nije bilo sličnih istraživanja, odlučili smo da ne krenemo od bilo kakvih eksplicitno izraženih hipoteza. Razlog za to je činjenica da kod eksplorativnih istraživanja često nije moguće precizno predvideti ishode (Fajgelj, 2005), što je upravo bio slučaj sa ovim istraživanjem. Ono što smo želeli ovim eksplorativnim istraživanjem jeste da ustanovimo osnovne tendencije, a ideja je da se u eventualnim budućim istraživanjima mogu preciznije

meriti indikovane veze. Kako bi prikaz rezultata bio što informativniji rezultati će biti prikazani u obliku koji najvernije predstavlja suštinu dobijenih rezultata, prateći postavljene ciljeve.

Ciljevi istraživanja

U skladu s izabranim problemom i definisanim predmetom, te postavljenim istraživačkim pitanjima, opšti cilj istraživanja je da se utvrdi izraženost različitih vrednosnih orijentacija srpske intelektualne dijaspor, njihova povezanost sa dužinom boravka van matične zemlje, kao i postojanje razlika u izraženosti vrednosnih orijentacija s obzirom na socio-demografske karakteristike ispitanika (pol, godine starosti, bračno stanje, deca, radni status, obrazovanje, obrazovanje roditelja, zanimanje roditelja, mesto rođenja, država u kojoj žive, procena finansijske situacije, procena zadovoljstva materijalnom situacijom, a poseban naglasak je stavljen na dužinu boravka u dijaspori). Na osnovu ovako uopšteno određenog cilja, konkretizovani su sledeći istraživački ciljevi:

- Utvrditi izraženost različitih vrednosnih orijentacija kod pripadnika srpske intelektualne dijaspor i identifikovati kojim vrednostima pripadnici dijaspor daju najveći značaj;

- Utvrditi da li postoje značajne razlike u izraženosti različitih vrednosnih orijentacija srpske intelektualne dijaspor s obzirom na socio-demografske karakteristike ispitanika: pol, starost, obrazovanje, obrazovanje roditelja, zanimanje roditelja, bračno stanje, deca, radni status, mesto rođenja, mesto življenja, posećivanje Srbije, povratak u Srbiju, zadovoljstvo materijalnom situacijom i procena finansijske situacije;

- Utvrditi da li postoji značajna međusobna povezanost različitih vrednosnih orijentacija kod pripadnika srpske intelektualne dijaspor;

- Utvrditi da li postoji značajna povezanost izraženosti različitih vrednosnih orijentacija i dužine boravka u dijaspori, te utvrditi da li dužina boravka u dijaspori predviđa izraženost određenih vrednosnih orijentacija kod pripadnika srpske intelektualne dijaspor.

Varijable i instrumenti istraživanja

Ovo istraživanje, eksplorativnog karaktera, zamišljeno je i sprovedeno kao neeksperimentalno istraživanje anketnog tipa. Od tehnika istraživanja primenili su se anketiranje i skaliranje, koji su veoma pogodni za utvrđivanje stepena prisutnosti i ispoljenosti određenih svojstava ispitanika. Podaci su prikupljeni prigodnim instrumentima.

Kriterijumske varijable:

Vrednosne orijentacije koje su u našem istraživanju operacionalizovane standardizovanim instrumentima:

- Kuzmanovićev test vrednosnih orijentacija (1995). Instrument je sastavljen kao skala Likertovog tipa sa pet nivoa slaganja. Biranjem određene numeričke vrednosti na skali ispitanik procenjuje u kom se stepenu određena tvrdnja odnosi na njega (1 – uopšte se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem; 3 – neodlučan sam; 4 – uglavnom se slažem; 5 – potpuno se slažem). Instrument se sastoji od osam skala sačinjenih od po 6 ajtema od kojih svaka meri jednu od vrednosnih orijentacija. To su:

- **Zatvorenost vs. otvorenost prema svetu** - vrednosna orijentacija operacionalizovana tvrdnjama koje govore o jakoj nacionalnoj vezanosti sa jedne strane, odnosno tendenciji pripadanja širokoj zajednici, čovečanstvu, sa druge strane. Skala se sastoji od po 3 ajtema u smeru jednog i 3 ajtema u smeru drugog pola. Skala je niže, ali zadovoljavajuće pouzdanosti ($\alpha=0,646$).

- **Nereligioznost vs. religioznost** – vrednosna orijentacija shvaćena kao sistem uverenja vezanih za različite aspekte religije, odnosno kao odnos prema religiji, a ne samo kao osećanja i verovanja. Skala se sastoji od po 3 ajtema u smeru jednog i 3 ajtema u smeru drugog pola. Pouzdanost skale je visoka ($\alpha=0,868$).

- **Negalitarizam vs. egalitarizam** – vrednosna orijentacija definisana kao (ne)jednakost, subjektivni odnos generalno prema razlikama, prema materijalnim razlikama, raspodeli materijalnog bogatstva i slično. Skala se sastoji od po 3 ajtema u

smeru jednog i 3 ajtema u smeru drugog pola. Skala je niže, ali zadovoljavajuće pouzdanosti ($\alpha=0,672$).

- ***Nekonformizam vs. konformizam*** – vrednosna orijentacija operacionalizovana je prihvatanjem tvrdnji koje iskazuju konformističke stavove i zalaganja za konformističko ponašanje, odnosno odbacivanjem istih. Skala se sastoji od 6 ajtema istog smera. Pouzdanost skale je visoka ($\alpha=0,868$).

- ***Neautoritarnost vs. autoritarnost*** – vrednosna orijentacija operacionalizovana tvrdnjama koje govore o nekritičnom odnosu prema autoritetu, vlasti, rešavanju društvenih problema. Skala se sastoji od 6 ajtema istog smera. Pouzdanost skale je zadovoljavajuća ($\alpha=0,789$).

- ***Neravnopravnost vs. ravnopravnost polova*** – vrednosna orijentacija operacionalizovana tvrdnjama o odnosima između muškaraca i žena, donošenju odluka i slično. Skala se sastoji od 6 ajtema istog smera. Pouzdanost skale je zadovoljavajuća ($\alpha=0,755$).

- ***Opšti pasivizam vs. aktivizam*** – vrednosna orijentacija operacionalizovana je tvrdnjama o ambicioznosti, težnji za postignućem, aktivnom ili pasivnom odnosu prema životu, borbenosti. Skala se sastoji od po 3 ajtema u smeru jednog i 3 ajtema u smeru drugog pola. Pouzdanost skale je zadovoljavajuća ($\alpha=0,740$).

- ***Društveni pasivizam vs. aktivizam*** – vrednosna orijentacija operacionalizovana tvrdnjama o odnosu prema političkim i društvenim događajima, učešću u društveno-političkom životu, odlučivanju i slično, a odnosi se kako na formalno tako i na neformalno angažovanje. Skala se sastoji od po 3 ajtema u smeru jednog i 3 ajtema u smeru drugog pola. Pouzdanost skale je visoka ($\alpha=0,815$).

Raspon mogućih rezultata za svaku od skala koje mere nabrojane vrednosne orijentacije se kreće od 6 do 30 bodova, pri čemu je teorijska srednja vrednost 18 bodova, a to je ujedno i tačka koja deli skalu na dva pola, odnosno dve dimenzije (Tabela 1). Skala sa svim ajtemima data je u prilogima (Prilog 1).

Tabela 1. Tabela prikaz karakteristika skale 1.

N=327	ajtemi	raspon rezultata		teorijska srednja vrednost	α
		min	max		
	zatvorenost/otvorenost prema svetu	6	30	18	0,646
	nereligioznost/religioznost	6	30	18	0,868
	neegalitarizam/egalitarizam	6	30	18	0,672
	nekonformizam/konformizam	6	30	18	0,710
	neautoritarnost/autoritarnost	6	30	18	0,789
	neravnopravnost/ravnopravnost polova	6	30	18	0,755
	opšti pasivizam / aktivizam	6	30	18	0,740
	društveni pasivizam/aktivizam	6	30	18	0,815

• Inglehartova skala vrednosti (Inglehart, Baker, 2000). Instrument je sastavljen kao skala Likertovog tipa sa pet nivoa slaganja. Biranjem određene numeričke vrednosti na skali ispitanik procenjuje u kom se stepenu određena tvrdnja odnosi na njega (1 – uopšte se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem; 3 – neodlučan sam; 4 – uglavnom se slažem; 5 – potpuno se slažem). Instrument meri sledeće vrednosne orijentacije:

- **Sekularno-racionalne vs. tradicionalne vrednosti** – Tradicionalne vrednosti karakteriše akcenat stavljen na značaj religije, veze između roditelja i dece, tradicionalnih porodičnih vrednosti, poštovanje autoriteta, izražen nacionalizam, te neprihvatanje razvoda, abortusa, eutanazije i samoubistva. S druge strane, sekularno-racionalne vrednosti karakterišu suprotne preferencije što znači da je manji akcenat stavljen na značaj religije, tradicionalnih vrednosti i poštovanje autoriteta, a razvod, abortus, eutanazija i samoubistvo su relativno prihvatljivi. U skladu sa tim ova vrednosna orijentacija je operacionalizovana odgovarajućim tvrdnjama. Skala se sastoji od 24 ajtema istog smera. Ukupan skor skale se sabira pri čemu viši skorovi odražavaju veći stepen izraženosti tradicionalnih vrednosti, a manji sekularno-racionalnih. Raspon mogućih rezultata za ovu skalu kreće od 24 do 120 bodova, pri čemu je teorijska srednja vrednost 72 bodova, a to je ujedno i tačka koja deli skalu na dva pola. Skala ima visoku pouzdanost ($\alpha= 0,878$).

- **Vrednosti samoaktuelizacije vs. vrednosti preživljavanja** – Vrednosti preživljavanja karakteriše akcenat stavljen na ekonomsku i fizičku sigurnost, te su povezane sa etnocentrizmom i niskim nivoom poverenja i tolerancije. S druge strane,

vrednosti samoizražavanja karakteriše stavljanje akcenta na značaj zaštite životne sredine, izražena tolerancija prema strancima, osobama homoseksualne orijentacije, zalaganje za rodnu ravnopravnost, kao i težnja da se učestvuje u donošenju odluka koje se tiču države i društva. U skladu sa tim ova vrednosna orijentacija je operacionalizovana odgovarajućim tvrdnjama. Skala se sastoji od 29 ajtema, od kojih su 24 istog smera, a 5 suprotnog. Ukupan skor skale se sabira pri čemu viši skorovi odražavaju veći stepen izraženosti vrednosti preživljavanja, a manji samoaktuelizacije. Raspon mogućih rezultata za ovu skalu kreće od 29 do 145 bodova, pri čemu je teorijska srednja vrednost 87 bodova, a to je ujedno i tačka koja deli skalu na dva pola. Skala je nešto niže, ali zadovoljavajuće pouzdanosti ($\alpha=0,668$).

Karakteristike korišćenog instrumenta prikazane su u Tabeli 2. Skala sa svim ajtemima data je u priložima (Prilog 2).

Tabela 2. Tabelarni prikaz karakteristika skale 2.

N=327	ajtemi	raspon rezultata		teorijska srednja vrednost	α	
		min	max			
	sekularno-racionalne /tradicionalne	24	28	120	72	0,878
	samoaktuelizacije/ preživljavanja	29	45	145	87	0,668

- Bogardusova skala socijalne distance (Bogardus, 1933) modifikovana u formi koja je korišćena u Evropskom upitniku o vrednostima (EVS, 2008).

Socijalna distanca – Socijalna distanca je u našem istraživanju shvaćena kao vrednosna orijentacija, a odnosi se na predrasude prema određenim društvenim grupama, te na stepen bliskosti koji je osoba spremna da prihvati sa pripadnicima tih društvenih grupa. Ispitanicima je bilo ponuđeno da procene na koje bi odnose pristali sa pripadnicima određenih društvenih grupa (osobe sa kriminalnom prošlošću, ljudi druge rase, alkoholičari, imigranti, narkomani, emocionalno nestabilni ljudi, osobe koje imaju aids/sidu, homoseksualci, ljudi druge veroispovesti, Jevreji, Romi, Muslimani). Korišćeni odnosi bili su: „Voleo/la bih da ne žive u zemlji u kojoj živim”, „Voleo/la bih da ne žive u mom komšiluku”, „Prihvatio/la bih ga kao poznanika”, „Prihvatio/la

bih ga kao suseda”, „Radio/la bih u istoj kancelariji”, „Prihvatio/la bih za prijatelje”, „Stupio/la bih u brak”. S obzirom na to da je Bogardusova skala socijalne distance kumulativna (odnosno da prihvatanje određene tvrdnje implicira prihvatanje i onih koje slede) prilikom obrade se sabirao ukupan skor za svaku društvenu grupu, a on je varirao od 1-7, pri čemu viši skor indicira veću socijalnu distancu prema određenoj društvenoj grupi (Tabela 3).

Tabela 3. Tabela prikaz karakteristika skale socijalne distance prema ajtemima

N=327	ajtemi	raspon rezultata		teorijska srednja vrednost	
		min	max		
	Osobe sa kriminalnom prošlošću	7	1	7	4
	Ljudi druge rase	7	1	7	4
	Alkoholičari	7	1	7	4
	Imigranti	7	1	7	4
	Narkomani	7	1	7	4
	Emocionalno nestabilne osobe	7	1	7	4
	Oboleli od AIDS/HIV	7	1	7	4
	Homoseksualci	7	1	7	4
	Ljudi druge veroispovesti	7	1	7	4
	Jevreji	7	1	7	4
	Romi	7	1	7	4
	Muslimani	7	1	7	4

S obzirom da sve društvene grupe obuhvaćene ovom skalom predstavljaju najčešće diskriminisanе, marginalizovane društvene grupe, u našem istraživanju smo takođe računali ukupan skor za sve navedene ajteme. Skala u ovom obliku je već korišćena u ranijim istraživanjima socijalne distance (videti: Chukwujekwu, C.D., Chukwujekwu C. J., Olose, 2016). Skala je visoke pouzdanosti ($\alpha=0,883$) koja meri stepen socijalne distance prema marginalizovanim, najčešće diskriminisanim društvenim grupama. Sastoji se od 12 ajtema, koji su svi istog smera. Ukupan skor skale se sabira pri čemu viši skorovi odražavaju veći stepen socijalne distance. Raspon mogućih rezultata za ovu skalu kreće od 12 do 84 bodova, pri čemu je teorijska srednja vrednost 48 bodova, a to je ujedno i tačka koja deli skalu na dva pola, odnosno niži ili viši stepen socijalne distance (Tabela 4).

Tabela 4. Tabelarni prikaz karakteristika skale socijalne distance

N=327	ajtemi	raspon rezultata		teorijska srednja vrednost	α
		min	max		
Socijalna distanca	12	12	84	48	0,883

Socio-demografske varijable:

- Instrument za prikupljanje socio-demografskih karakteristika ispitanika je konstruisan od strane autora, primeren potrebama istraživanja. Služio je za prikupljanje podataka o polu, starosti, njihovom porodičnom, roditeljskom i radnom statusu, proceni materijalne i finansijske situacije, obrazovanju i obrazovanju njihovih roditelja, regiona Srbije gde su rođeni, kao i regiona sveta u kome trenutno žive, te o dužini boravka u inostranstvu.

Dakle, u istraživanju su korišćene sledeće socio-demografske karakteristike:

- pol (dihotomna varijabla sa ponuđenim kategorijama: “muški” i “ženski”);
- starost (kontinualna varijabla gde su ispitanici upisivali godine starosti);
- obrazovanje (politomna varijabla koja se odnosi na najviši nivo stečenog obrazovanja, ponuđene kategorije: “srednja škola”, “viša škola/fakultet”, “poslediplomske studije”);
- obrazovanje oca (politomna varijabla, ponuđene kategorije su: “osnovna škola”, “srednja škola”, “viša škola/fakultet”, “poslediplomske studije”, “ne znam/nije primenjivo”);
- obrazovanje majke (kategorička varijabla, ponuđene kategorije su: “osnovna škola”, “srednja škola”, “viša škola/fakultet”, “poslediplomske studije”, “ne znam/nije primenjivo”);
- bračno stanje (politomna varijabla, ponuđene kategorije: “neoženjen/neudata”, “oženjen/udata”, “u vanbračnoj zajednici”, “razveden/a”, “udovac/ica”);
- deca (politomna varijabla, ponuđene kategorije: “da, dva ili više”, “da, jedno”, “ne”);

- radni status (dihotomna varijabla sa ponuđenim kategorijama: “nezaposlen” i “zaposlen”);
- mesto rođenja (politomna varijabla u okviru koje su ispitanici upisivali mesto rođenja, a naknadno je izvršena klasifikacija na statističke regione Srbije);
- država u kojoj žive (politomna varijabla u okviru koje su ispitanici upisivali mesto rođenja, a naknadno je izvršena klasifikacija na statističke makro regione sveta);
- posećivanje Srbije (politomna varijabla sa ponuđenim kategorijama: “barem jednom mesečno”, “barem jednom u 2 do 4 meseca”, “barem jednom u pola godine”, “barem jednom godišnje”, “barem jednom u nekoliko godina”, “više od 10 godina nisam posetio/la Srbiju”);
- povratak u maticu (politomna varijabla sa ponuđenim kategorijama: “da, definitivno”, “premišljam se, nisam siguran/a”, “ne bih, definitivno”)
- zadovoljstvo materijalnom situacijom (politomna varijabla, ponuđene kategorije – “da”, “ne” i “ne znam”);
- procena finansijskog stanja (politomna varijabla, ponuđene kategorije: “loše, uglavnom ne mogu da priuštiti ono što mi je potrebno”, “srednje – najčešće mogu da priuštiti ono što mi je potrebno, ali dešava se da nemam dovoljno novca”, “dobro – mogu da priuštiti sve što mi treba”).
- dužina boravka u dijaspori (kontinualna varijabla gde su ispitanici upisivali broj godina provedenih u inostranstvu). S obzirom na to da je jedan od postavljenih ciljeva istraživanja utvrditi da li postoji povezanost između vremena provedenog u inostranstvu i vrednosnih orijentacija, te da li dužina boravka predviđa promenu vrednosnih orijentacija, ova varijabla u našem istraživanju imaće i funkciju prediktorske varijable.

Uzorak ispitanika

Kada govorimo o dijaspori, pojam je definisan u Zakonu o dijaspori i Srbima u regionu (Službeni glasnik RS, br.88/09), te se pod pojmom dijaspore podrazumevaju državljani Republike Srbije koji žive u inostranstvu i pripadnici srpskog naroda, iseljenici sa teritorije

Republike Srbije i iz regiona i njihovi potomci. Prateći ovu definiciju, migrantom se u našem istraživanju smatralo lice koje je boravilo u inostranstvu minimum godinu dana.

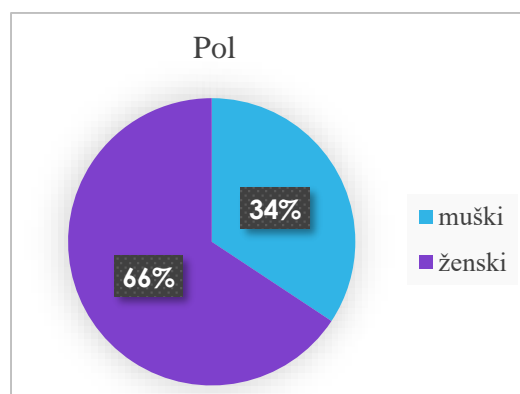
Kako bismo uže definisali pojam intelektualne dijaspore korišćen u ovom istraživanju, koristili smo Međunarodnu standardnu klasifikaciju obrazovanja, u okviru koje je obrazovni program definisan „kao koherentan skup ili niz obrazovnih aktivnosti, osmišljen ili organizovan u svrhu postizanja prethodno određenih ciljeva učenja ili u svrhu ostvarivanja specifičnog skupa obrazovnih zadataka u određenom periodu“, a koji izjednačava pojam visokoobrazovanih osoba sa tercijarnim obrazovanjem (ISCED, 2011). U tom smislu, naš uzorak su činile osobe sa završenim tercijarnim obrazovanjem (viša strukovna škola, visoka strukovna škola, osnovne, master studije, magistratura, specijalističke i doktorske studije).

Problematiku emigracije visokoobrazovanih i stručnjaka prate brojne istraživačke teškoće: ne postoje podaci o broju, profesionalnoj obučenosti, delatnostima u kojima su zaposleni, njihovom geografskom rasporedu. S obzirom na to da je pravi broj intelektualne dijaspore nepoznat i da se uglavnom navode procene, dok se nevedene brojke u raznim statistikama odnose samo na registrovane individue (a opšte poznata je činjenica da je njihov broj mnogo veći), možemo zaključiti da se ova populacija, u tom smislu, odlikuje svojevrsnom „nevidljivošću“ i „neuhvatljivošću“, što čini kreiranje slučajnog reprezentativnog uzorka, nemogućim. Iako to znači da na osnovu nalaza ovog istraživanja nećemo moći da donosimo generalizovane zaključke, oni će nam omogućiti da otkrijemo zajedničke modele socijalne interakcije i društvenog života (Voren, Karner, 2005 prema: Jovanović, 2008), koji mogu biti osnova za dalja (možda i interdisciplinarna) istraživanja. Dakle, istraživanje nije bilo bazirano na reprezentativnom, već prigodnom uzorku koji je činilo 327 ispitanika.

Socio-demografske karakteristike ispitanika

Polna struktura

Grafikon 1. Polna struktura

Polna struktura uzorka prikazana je na Grafikonu 1. Uzorak je činilo 112 ispitanika muškog (34,3%) i 215 ispitanika ženskog pola (65,7%).

Starosna struktura

Što se tiče godina starosti, deskriptivne karakteristike prikazane su u Tabeli 5.

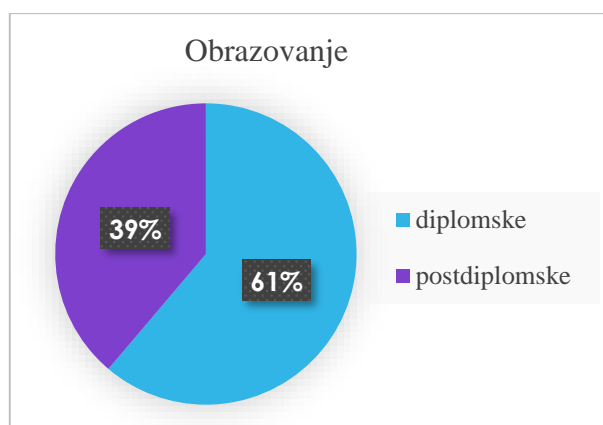
Tabela 5. Starost ispitanika

	N	Min	Max	AS	SD
Starost	327	19	70	36,49	9,332

Aritmetička sredina godina iznosi 36,49. Najmlađi ispitanik ima 19, a najstariji 70 godina. Najveći broj ispitanika ima od 27 do 36 godina.

Obrazovna struktura

Grafikon 2. Obrazovna struktura

Kada je u pitanju obrazovna struktura uzorka, podela je izvršena na one ispitanike koji su završili dodiplomske studije (višu školu ili fakultet) i one koji su završili postdiplomske studije. U tom smislu, naš uzorak čini 200 ispitanika čiji je najviši stepen obrazovanja dodiplomske studije (61,2%) i 127 ispitanika koji su završili postdiplomske studije.

Obrazovna struktura roditelja

Kada je u pitanju obrazovanje roditelja, u najvećem broju slučajeva roditelji su visokoobrazovani. 48,3 % ispitanika je istaklo da su im očevi završili višu školu ili fakultet, a

44% kada je u pitanju majka. Nešto manji procenat (31,8% očeva i 38,5% majki) ima srednjoškolsko obrazovanje, dok je broj onih sa osnovnim obrazovanjem je manji od 10%. Poslediplomske studije je završilo oko 11,3% očeva i 8,6% majki (Tabela 6).

Tabela 6. Obrazovana struktura roditelja

		N	%
Obrazovanje oca	Osnovna škola	25	7,6
	Srednja škola	104	31,8
	Viša škola/fakultet	158	48,3
	Postdiplomske studije	37	11,3
	Ne znam/Nije primenjivo	3	0,9
	Ukupno	327	100
Obrazovanje majke	Osnovna škola	27	8,3
	Srednja škola	126	38,5
	Viša škola/fakultet	144	44
	Postdiplomske studije	28	8,6
	Ne znam/Nije primenjivo	2	0,6
	Ukupno	327	100

Bračni status

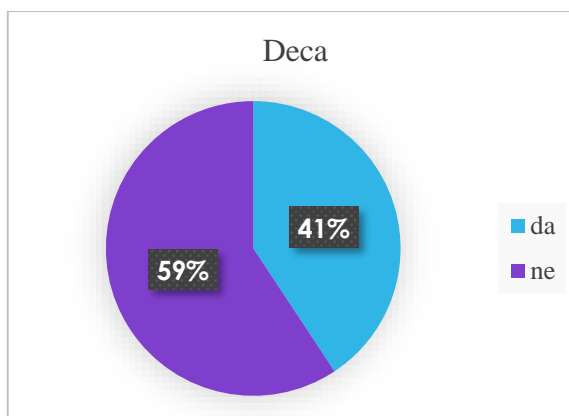
Tabela 7. Bračni status

	N	%
Oženjen/udata	167	51,1
U vanbračnoj zajednici	29	8,9
Neoženjen/neudata	107	32,7
Razveden/a	21	6,4
Udovac/ica	3	0,9
Ukupno	327	100

Što se tiče bračnog statusa ispitanika (Tabela 7), polovina je u braku (51,1%), a 8,9% u vanbračnoj zajednici. S druge strane, trećina ispitanika nije oženjena, odnosno udata. Mali procenat ispitanika je razveden/a ili udovac/ica. Drugim rečima, 60% ispitanika je u zajednici sa partnerom, dok 40% nije.

Roditeljski status

Grafikon 3. Roditeljski status

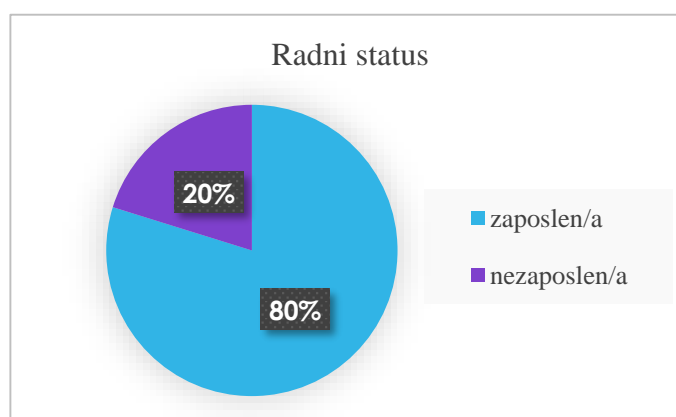

Malo je drugačija situacija kada su u pitanju deca. Skoro dve trećine ispitanika nema dece, dok 40,7% ispitanika ima (Grafikon 3). Od toga 20,2% ima samo jedno dete, dok 20,5% ima dvoje ili više.

Radni status

Najveći broj ispitanika je zaposlen (80%), a dok manji broj ne radi (20%). Struktura uzorka na osnovu radnog statusa prikazana je na Grafikonu 4.

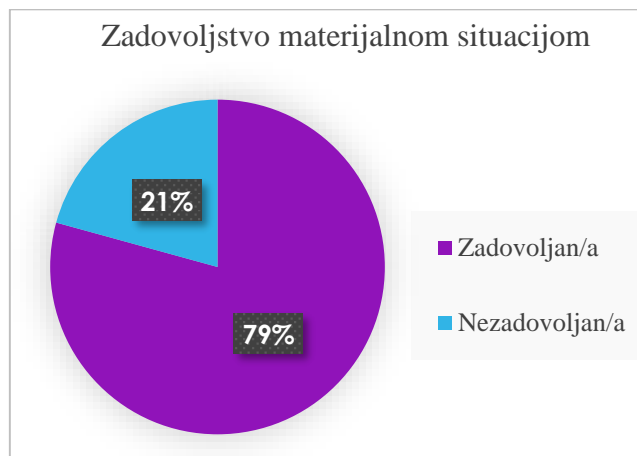
Grafikon 4. Radni status

Zadovoljstvo materijalnom situacijom

Slična je situacija i kada je u pitanju zadovoljstvo materijalnom situacijom. Naime, skoro 80% ispitanika je navelo da je zadovoljno svojom materijalnom situacijom dok je oko 20% izjavilo da nije (Grafikon 5).

Grafikon 5. Zadovoljstvo materijalnom situacijom

Procena finansijskog stanja

Upitani da procene svoje finansijsko stanje, više od polovine ispitanika (54,7%) je navelo da je njihovo finansijsko stanje dobro, te da mogu sebi da priušte sve što im treba. 44% je procenilo svoju finansijsku situaciju kao srednju, odnosno da najčešće mogu da priušte sebi sve što im treba, ali da se dešava i da nemaju dovoljno novca. Zanimljivo je da je samo 4 ispitanika navelo da im je finansijsko stanje loše, te da uglavnom ne mogu da priušte ono što im je potrebno (Tabela 8). Ovakvi nalazi korespondiraju sa teorijama, ali i javnim diskurzom koji ističe da su glavni razlog migracija ekonomski faktori te potraga za materijalnom i finansijskom sigurnošću.

Tabela 8. Procena finansijskog stanja

	N	%
Dobro - mogu da priuštım sve što mi treba	179	54,7
Srednje - najčešće mogu da priuštım sve što mi treba, ali se dešava da nemam dovoljno novca	144	44
Loše - uglavnom ne mogu da priuštım ono što mi je potrebno	4	1.2
Ukupno	327	100

Region rođenja

Podela mesta rođenja izvršena je prema NUTS⁶ standardima definisanim u Zakonu o regionalnom razvoju (Službeni glasnik RS, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015) kojim je Srbija

⁶Nomenklatura prostornih jedinica za statistiku (NUTS) (franc. Nomenclature des unités territoriales statistiques) je hijerarhijski sistem za identifikaciju i klasifikaciju prostornih jedinica za potrebe službene statistike u zemljama

podeljena pet statističkih regiona. Naime, glavni statistički regioni Srbije prema NUTS-1 klasifikaciji su Srbija – Sever (Vojvodina i Beograd) i Srbija – Jug (Šumadija i zapadna Srbija, Južna i istočna Srbija i Kosovo), a na nivou NUTS-2: Beogradski region, region Vojvodine, region Šumadije i zapadne Srbije, region južne i istočne Srbije i region Kosova i Metohije. U našem istraživanju, ispitanici su upisivali mesto rođenja, a u obradi podataka je izvršena klasifikacija navedenih mesta na osnovu NUTS-2 standarda (Tabela 9). U tom smislu, najveći procenat ispitanika potiče iz Beogradskog regiona (38,2%), oko 20% ispitanika potiče iz Šumadije i zapadne Srbije, isti toliki procenat iz Vojvodine, a nešto manje (18%) iz južne i istočne Srbije. Veoma mali broj ispitanika rođenih u regionu Kosova i Metohije je učestvovalo u našem istraživanju (2,8%).

Tabela 9. Region Srbije u kome su rođeni

	N	%
Beogradski region	125	38,2
Region Šumadije i zapadne Srbije	68	20,8
Region Vojvodine	66	20,2
Region južne i istočne Srbije	59	18,0
Region Kosovo i Metohija	9	2,8
Ukupno	327	100

Region boravka/života

Sličnom metodom smo se služili pri klasifikaciji mesta boravka u inostranstvu na regione sveta. Naime, ispitanici su upisivali državu u kojoj žive, a klasifikacija na regione je izvršena pri obradi podataka, a na osnovu geošeme koju koristi statistički ured OUN-a⁷.

Prateći ovu šemu, najveći broj naših ispitanika živi u zapadnoj Evropi (27,2%), a najčešće pominjane zemlje iz ovog regiona su Nemačka i Austrija. Petina ispitanika živi u južnoj Evropi (20,8%), a najčešće pominjana zemlja je Grčka. 15,3% ispitanika je navelo da živi u Sjedinjenim Američkim Državama ili Kanadi, a oko 10% u Istočnoj Evropi. Najčešće pominjana zemlja istočne Evrope je Češka. U Aziji živi 6,1% naših ispitanika, a najveći broj u

članicama Evropske unije. U cilju usaglašavanja sa zemljama Evropske Unije, i nekih drugih evropskih država koje koriste NUTS standarde, 2009. godine usvojen je Zakon o regionalnom razvoju (Službeni glasnik RS, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015) kojim je Srbija podeljena na sedam statističkih regiona. Nešto kasnije, 2010. godine broj regiona je smanjen na pet.

⁷ Statistički ured OUN-a (Organizacija Ujedinjenih nacija) na osnovu kodne klasifikacije M49 deli svet na makrogeografske regione i podregione. Ova klasifikacija zemalja se koristi u statističke svrhe u skladu sa dokumentom „Standardni kodovi zemlje ili poseda i geografskog regiona za statističku upotrebu“ (eng. Standard Country or Area Codes for Statistical Use). Detaljnije: <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>

Ujedinjenim Arapskim Emiratima, dok veoma mali broj ispitanika živi u ostalim krajevima sveta. Raspored uzorka po regionima sveta prikazan je u Tabeli 10.

Tabela 10. Region sveta u kome žive

	N	%
Zapadna Evropa	89	27,2
Južna Evropa	68	20,8
SAD i Kanada	50	15,3
Severna Evropa	45	13,8
Istočna Evropa	35	10,7
Azija	20	6,1
Australija i Okeanija	13	4
Južna Amerika	6	1,8
Afrika	1	0,3
Ukupno	327	100

Posećivanje Srbije

Najveći broj ispitanika u našem istraživanju posećuje Srbiju barem jednom godišnje (30,9%). Nešto manji procenat posećuje maticu barem jednom u pola godine (26,6%), a malo više od petine (21,7%) barem jednom u 2 do 4 meseca. Barem jednom u nekoliko godina dolazi 14,4% ispitanika, dok je broj onih koji posećuju Srbiju barem jednom mesečno ispod 5%. Više od 10 godina Srbiju nije posetilo sam 5 ispitanika iz našeg uzorka.

Tabela 11. Posećivanje Srbije

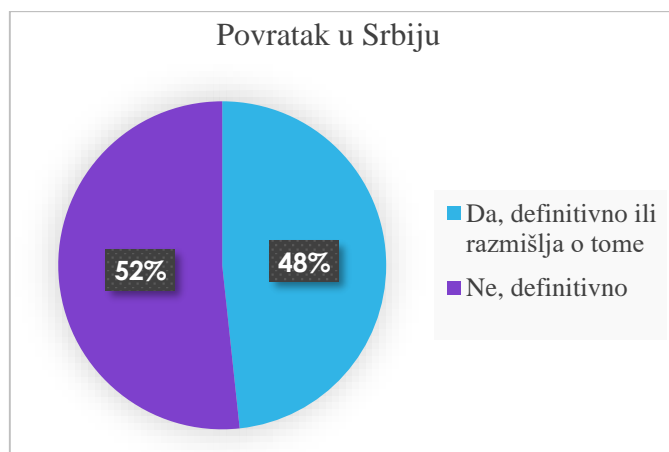
	N	%
Barem jednom mesečno	16	4,9
Barem jednom u 2 do 4 meseca	71	21,7
Barem jednom u pola godine	87	26,6
Barem jednom godišnje	101	30,9
Barem jednom u nekoliko godina	47	14,4
Više od 10 godina nisam posetio/la Srbiju	5	1,5
Ukupno	327	100

Povratak u Srbiju

Međutim, kada je u pitanju povratak u maticu, čak više od polovine ispitanika je istaklo da se definitivno ne bi vratilo (51,7%). Trećina ispitanika se premišlja i nije sigurna, a samo

15,6% ima u planu definitivni povratak. Razlika između onih koji planiraju i razmišljaju o povratku i onih koji ne planiraju da se vrate prikazana je na Grafikonu 6.

Grafikon 6. Povratak u Srbiju

Dužina boravka u inostranstvu

Što se tiče dužine boravka u inostranstvu, aritmetička sredina godina provedenih van matice je u našem uzorku je 9,87 godina. Minimum godina provedenih u inostranstvu je jedna, a maksimum 50.

Tabela 12. Dužina boravka u inostranstvu

	N	Min	Max	AS	SD
Dužina boravka u inostranstvu	327	1	50	9,87	9,789

Tok istraživanja

Istraživanje se sprovodilo u periodu od oktobra 2016. do avgusta 2017. godine. Istraživanje je sprovedeno putem upitnika koji se nalazi na određenoj elektronskoj adresi gde su zainteresovani učesnici mogli da pristupe i popune upitnik „onlajn“. Naime, upitnik je postavljen na internet platformu za prikupljanje podataka Google Forms i u tom obliku ponuđen za popunjavanje.

Regrutacija ispitanika za učešće u istraživanju vršila se putem brojnih organizacija srpske dijaspe, ambasada, crkvenih organizacija koje su prosleđivale link za popunjavanje

upitnika ljudima iz svojih baza, te putem oglasa na društvenim mrežama. Prikupljanje ispitanika na društvenim mrežama vršeno je putem targetiranog oglašavanja (putem društvene mreže Facebook), kao i tehnikom snežne grudve (eng. snowballing) – putem direktnog slanja ili deljenja sadržaja na društvenim mrežama od strane korisnika koji su popunili anketu. Ispitanici su regrutovani i putem ličnih preporuka, te linkova na sajtovima i blogovima.

Prikupljanje podataka se ispostavilo da je jako težak zadatak s obzirom na specifičnost populacije koja je obuhvaćena istraživanjem. Pored nedostatka vremena, kao razlog odbijanja učešća u istraživanju, najčešće se navodio nedostatak poverenja o upotrebi dobijenih podataka. Zbog toga smatramo nužnim reći nešto i o etičkim principima samog istraživanja.

Etički principi istraživanja

U toku istraživanja i pri obradi podataka ispoštovani su fundamentalni etički principi navedeni u etičkom kodeksu Međunarodne privredne komore (ICC/ESOMAR, 2016), a koji se, između ostalog, odnose na sprovođenje društvenih istraživanja, istraživanja mišljenja i stavova, te postupak prikupljanja podataka.

Prilikom sakupljanja podataka ispitanici su bili upoznati identitetom istraživača, sa ciljevima istraživanja i u koju svrhu će se ti podaci koristiti. Učešće je bilo na dobrovoljnoj bazi, a ispitanici su u svakom trenutku mogli da odustanu od daljeg učešća u istraživanju. Za učešće u istraživanju ispitanici nisu dobijali nikakvu naknadu niti nagradu. Svi učesnici bili su stariji od 18 godina. Svi učesnici u istraživanju su anonimni i o njima nisu prikupljeni nikakvi lični podaci. Na kraju upitnika ostavljena je mogućnost onim ispitanicima koji su zainteresovani da saznaju rezultate istraživanja da upišu svoju e-mail adresu, što su mnogi, dobrovoljno, i učinili.

Obrada podataka

Kvantitativna analiza izvršena je u statističkom softveru SPSS Statistics for Windows verzija 23.0. Podaci su eksportovani iz softvera za prikupljanje podataka Google Forms najpre u Excel formatu, a potom su konvertovani u SPSS format. Nakon toga pristupilo se prečišćavanju matrice. Obavljeno preliminarno čišćenje i priprema podataka u skladu sa standardnim procedurama kodiranja u SPSS-u.

S obzirom na to da prikupljanje podataka putem onlajn ankete ne ostavlja mogućnost nepopunjenih odgovora, nije bilo potrebe za dodatnom imputacijom podataka. Iz matrice su izbačeni podaci ispitanika koji su odgovarali cik-cak odgovorima, biranjem trojki i svi ostali u čijem je načinu odgovaranja uočena bilo kakva nepravilnost. Od ukupnog broja ispravno popunjenih anketa (391) iz analize je isključeno 64 ispitanika koji nisu odgovarali traženom profilu, tj. nisu spadali u populaciju visokoobrazovanih. Svi skorovi su dobijeni primenom postojećih uputstava i programa za računanje skorova na ovim testovima. Ovako formirana matrica korišćena je u obradi i analizi podataka.

Najpre je obavljena deskriptivna analiza svih referentnih varijabli i utvrđene su socio-demografske karakteristike ispitanika u uzorku. Ajtemi u skalama po potrebi reverzno kodirani, skorovi za skale su izračunati i sprovedene su analize pouzdanosti. Dalja inferencijalna analiza je rađena u skladu sa ciljevima istraživanja. Za kontinuirane varijable rađene su adekvatne analize varijanse. U slučaju postojanja statistički značajne razlike kod analize varijanse, posthoc testovima je utvrđivano precizno postojanje razlike između različitih analiziranih grupa. Pre sprovođenja bilo koje parametarske tehnike proverene su pretpostavke na kojima se one zasnivaju (normalnost, linearnost, homogenost varijanse). Rezultati su prikazani tabelarno i grafički. S obzirom na eksplorativni karakter studije, u okviru rezultata biće prikazani svi dobijeni nalazi koji se tiču postavljenih ciljeva.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja biće prikazani u skladu sa postavljenim ciljevima. Prvo poglavlje se odnosi na deskriptivne mere varijabli istraživanja prikazane su osnovne mere proseka i odstupanja, te izraženost vrednosnih orijentacija. Drugi deo je orijentisan na prikaz povezanosti različitih vrednosnih orijentacija, a u trećem delu su prikazane razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na različite socio-demografske karakteristike. Četvrti segment prikaza rezultata istraživanja se odnosi na povezanost izraženosti različitih vrednosnih orijentacija i dužine boravka u dijaspori, te u skladu sa postavljenim ciljem dat je prikaz prediktivnog uticaja dužine boravka u dijaspori na izraženost određenih vrednosnih orijentacija kod pripadnika srpske intelektualne dijaspore.

Izraženost vrednosnih orijentacija

Kao što je napomenuto, redosled kojim ćemo prikazivati rezultate istraživanja prati postavljene ciljeve. S obzirom na to da je prvi postavljeni cilj bio utvrditi izraženost određenih vrednosnih orijentacija među našim ispitanicima, sledeći segment će se baviti time.

Tabela 13. Izraženost vrednosnih orijentacija

N=327	min	max	AS	SD
Otvorenost prema svetu	6	30	21,96	4,83
Religioznost	6	30	14,86	6,86
Egalitarizam	6	30	15,46	4,64
Konformizam	6	25	10,02	3,46
Autoritarnost	6	29	12,62	4,63
Ravnopravnost polova	6	30	27,09	3,71
Opšti aktivizam	6	28	13,57	4,35
Društveni aktivizam	6	30	16,08	5,21
Tradicionalne vrednosti	28	108	64,54	16,07
Vrednosti preživljavanja	45	98	72,56	9,98
Socijalna distanca	13	76	35,21	12,38

U Tabeli 13 prikazane su aritmetičke sredine dobijenih odgovora, a koje se odnose na izraženost vrednosnih orijentacija.

U okviru našeg uzorka samo dve vrednosne orijentacije su izražene iznad proseka skala koje ih mere: otvorenost ka svetu (AS=21,96, SD=4,83) i ravnopravnost polova (AS=27,09, SD=3,71). S druge strane, najmanje izražena vrednosna orijentacija je konformizam (AS=10,02, SD=3,46). Niži skorovi su takođe izraženi kada je u pitanju religioznost (AS=14,86, SD=6,86) i autoritarnost (AS=12,62, SD=4,63). Kada su u pitanju skorovi za tradicionalne, odnosno sekularno-racionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja odnosno samoaktuelizacije, veći skor govori u prilog tradicionalnih vrednosti odnosno vrednosti preživljavanja. Kao što se može uočiti u Tabeli 13 naš uzorak karakterišu izražene sekularno-racionalne (AS=64,54, SD=16,07) i vrednosti samoizražavanja (AS=72,56, SD=9,98). Što se tiče izraženosti socijalne distance prema marginalizovanim grupama koji karakteriše naš uzorak, rezultati pokazuju da je socijalna distanca našeg uzorka na niskom nivou (AS=35,21, SD=12,38), s obzirom na to da viši skor indicira viši stepen socijalne distance.

Detaljniji prikaz odnosa prema različitim društvenim grupama kada je u pitanju socijalna distanca dat je u Tabeli 14.

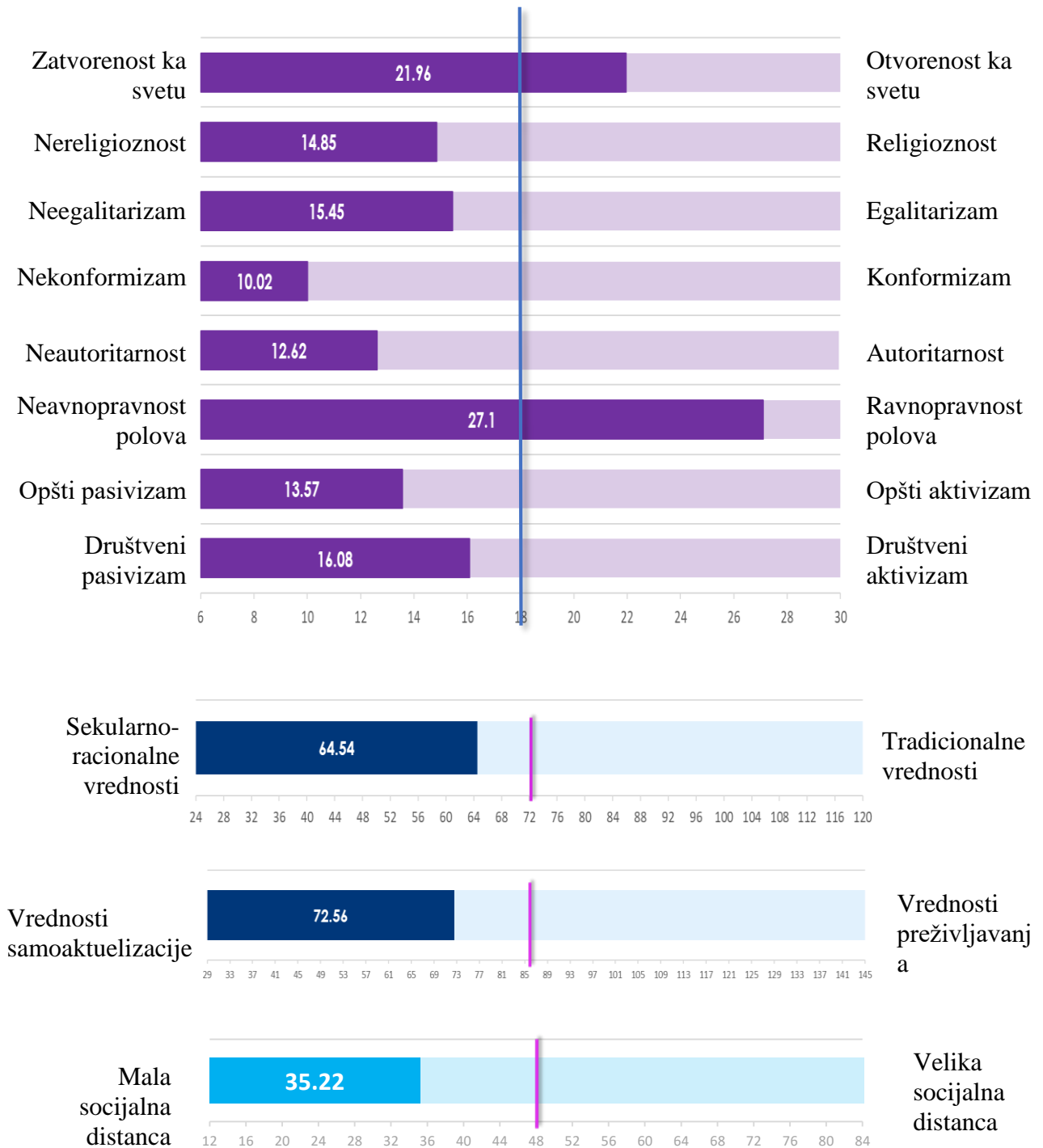
Tabela 14. Izraženost socijalne distance prema različitim društvenim grupama

N=327	min	max	AS	SD
Osobe sa kriminalnom prošlošću	1	7	3,87	1,86
Ljudi druge rase	1	7	1,82	1,12
Alkoholičari	1	7	4,26	1,77
Imigranti	1	7	2,49	1,73
Narkomani	1	7	4,95	1,76
Emocionalno nestabilne osobe	1	7	3,92	1,72
Oboleli od aids/hiv	1	7	2,98	1,64
Homoseksualci	1	7	2,67	1,54
Ljudi druge veroispovesti	1	7	1,71	0,97
Jevreji	1	7	1,78	1,03
Romi	1	7	2,45	1,54
Muslimani	1	7	2,31	1,63

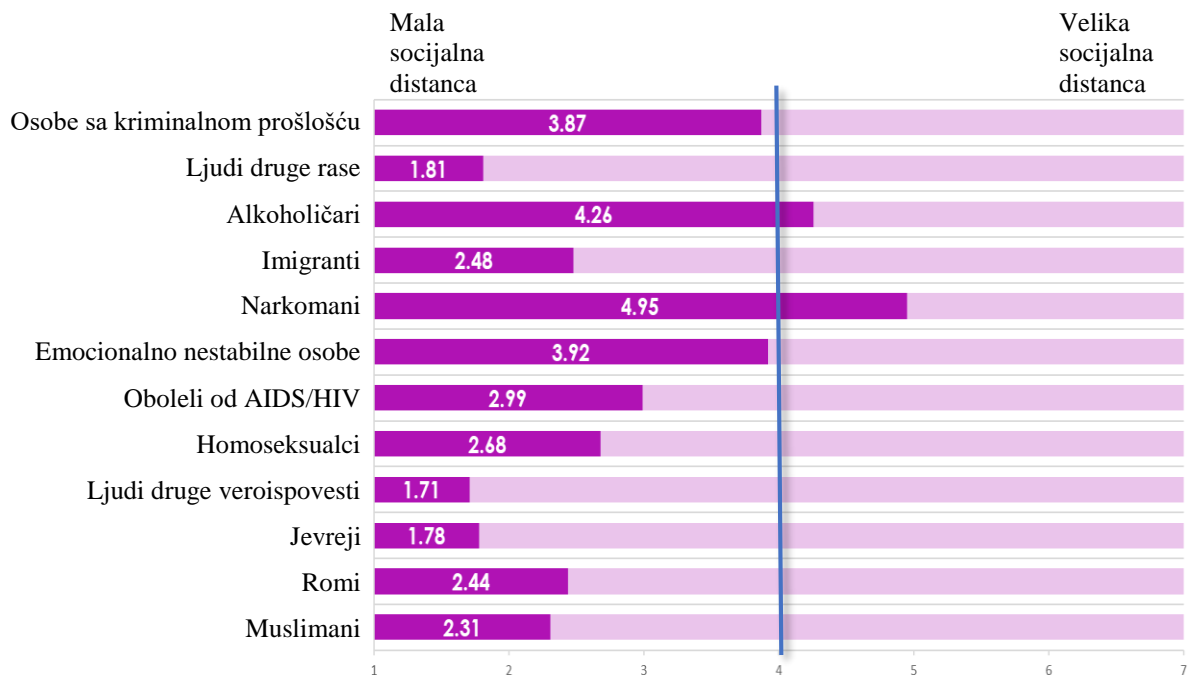
Ono što se i ovde jasno vidi je da naš uzorak karakteriše nizak nivo socijalne distance, što je posebno izraženo prema ljudima druge rase (AS=1,82, SD=1,12), druge veroispovesti (AS=1,71, SD=0,97) i prema Jevrejima (AS=1,78, SD=1,03). Veća socijalna distanca je uočena prema narkomanima (AS=4,95 SD=1,76) i alkoholičarima (AS=4,26, SD=1,77).

S obzirom da je izraženost vrednosnih orijentacija mnogo reprezentativnije prikazana u obliku grafikona, odlučili smo se da dodamo i ovakav prikaz (Grafikoni 7 i 8). Linija koja preseca grafikone označava teorijsku srednju vrednost koja deli skalu na dva pola.

Grafikon 7. Izraženost vrednosnih orijentacija

Grafikon 8. Izraženost socijalne distance prema određenim društvenim grupama

Povezanost vrednosnih orijentacija

Povezanost vrednosnih orijentacija naših ispitanika istražena je pomoću koeficijenta Pirsonove linearne korelacije. Rezultati analize prikazani su u Tabeli 15, gde jačina boje indicira jačinu uočene korelacije između ispitivanih promenljivih.

Rezultati pokazuju značajnu povezanost između većine vrednosnih orijentacija. Izračunata je jaka pozitivna korelacija između tradicionalnih vrednosti s jedne strane i nivoa religioznosti ($r=0,798$, $p<0,001$) i autoritarnosti ($r=0,532$, $p<0,001$) s druge strane, što govori u prilog tome da sa rastom tradicionalnih vrednosti raste religioznost i autoritarnost. Jaka pozitivna korelacija je izračunata i između nivoa autoritarnosti i vrednosti preživljavanja ($r=0,590$, $p<0,001$), te između vrednosti preživljavanja i tradicionalnih vrednosti ($r=0,577$, $p<0,001$) (što se može posmatrati i obrnuto – između sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije).

Jaka pozitivna korelacija uočena je takođe između nivoa socijalne distance i vrednosti preživljavanja ($r=0,503$, $p<0,001$), pri čemu veću socijalnu distancu prate izraženije vrednosti preživljavanja, odnosno niske nivoe socijalne distance prate visoki nivoi samoaktuelizacije.

Tabela 15. Korelaciona matrica vrednosnih orijentacija

N=327	R	E	K	A	RP	OPA	DPA	TRS	SAP	SD
ZO	-0,493**	0,171**	-0,282**	-0,418**	0,354**	-0,157**	-0,153**	-0,467**	-0,425**	-0,414**
R		-0,126*	0,214**	0,404**	-0,286**	0,044	0,156**	0,798**	0,421**	0,332**
E			-0,011	-0,213**	0,119*	0,090	-0,192**	-0,209**	-0,141*	-0,159**
K				0,415**	-0,297**	0,193**	0,312**	0,302**	0,386**	0,191**
A					-0,452**	0,005	0,298**	0,532**	0,590**	0,381**
RP						-0,172**	-0,208**	-0,369**	-0,486**	-0,301**
OPA							0,254**	0,055	0,148**	0,091
DPA								0,283**	0,360**	0,293**
SRT									0,577**	0,353**
SAP										0,503**

Napomena: ZO- zatvorenost/otvorenost prema svetu; R- ne/religioznost; E-ne/egalitarizam; K-ne/konformizam; A-ne/autoritarnost; RP-ne/ravnopravnost polova; OPA-Opšti pasivizam/aktivizam; DPA-Društveni pasivizam/aktivizam; SRT- sekularno-racionalne/tradicionalne; SAP- samoaktuelizacije/preživljavanja; SD – socijalna distanca.

** Korelacija je značajna na nivou 0,01; * Korelacija je značajna na novou 0,05.

Vrednosna orijentacija otvorenost ka svetu ima značajnu povezanost sa svim ostalim vrednosnim orijentacijama. Slabu pozitivnu korelaciju sa egalitarizmom ($r=0,171$, $p<0,001$) i ravnopravnošću polova ($r=0,354$, $p<0,001$) i negativnu korelaciju srednje jačine sa ostalim.

Rezultati korelacione analize, prikazani u Tabeli 15 ukazuju takođe da nivo religioznosti, autoritarnosti, društvenog aktivizma, tradicionalnih i vrednosti preživljavanja ima slabu ili srednje jačine korelaciju sa nivoom socijalne distance za sve ispitivane društvene grupe (jačina boje u tabeli indicira jačinu uočene korelacije između ispitivanih promenljivih). To implicira da visoke nivoe religioznosti, autoritarnosti, društvenog aktivizma, te tradicionalnih i vrednosti preživljavanja prate i visoki nivoi socijalne distance, odnosno da visoke nivoe sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije prate niski nivoi socijalne distance prema svim ispitivanim društvenim grupama.

Jaka negativna korelacija uočena je između nivoa socijalne distance prema homoseksualcima i ravnopravnosti polova ($r=-0,501$, $p<0,001$), pri čemu visoke nivoe socijalne distance prema homoseksualcima prate niski nivoi ravnopravnosti polova. Vrednosna orijentacija otvorenost ka svetu ima negativnu korelaciju sa nivoom socijalne distance prema svim ispitivanim društvenim grupama, slabe i srednje jačine. Slično se može reći i za vrednosnu orijentaciju egalitarizam, koja ima slabu negativnu korelaciju sa nivoom socijalne distance prema ljudima druge rase ($r=-0,138$, $p<0,005$), alkoholičarima ($r=-0,123$, $p<0,005$), narkomanima ($r=0,220$, $p<0,001$), emocionalno nestabilnim osobama ($r=-0,162$, $p<0,001$) i Jevrejima ($r=-0,160$, $p<0,001$) (Tabela 16).

Tabela 16. Korelaciona matrica vrednosnih orijentacija i nivoa socijalne distance prema različitim društvenim grupama

N= 327	ZO	R	E	K	A	RP	OPA	DPA	SRT	SAP
KP	-0,145**	0,152**	-0,053	0,103	0,178**	-0,058	0,060	0,167**	0,158**	0,265**
DR	-0,310**	0,253**	-0,138*	0,122*	0,252**	-0,214**	0,062	0,138*	0,276**	0,246**
AL	-0,188**	0,118*	-0,123*	0,084	0,205**	-0,115*	0,061	0,248**	0,151**	0,297**
I	-0,446**	0,293**	-0,102	0,161**	0,356**	-0,238**	0,092	0,261**	0,308**	0,374**
N	-0,203**	0,185**	-0,220**	0,073	0,288**	-0,178**	0,001	0,238**	0,241**	0,410**
EN	-0,239**	0,161**	-0,162**	0,078	0,193**	-0,156**	-0,060	0,184**	0,212**	0,337**
HA	-0,272**	0,308**	-0,102	0,164**	0,172**	-0,229**	0,067	0,161**	0,268**	0,346**
H	-0,423**	0,405**	-0,067	0,237**	0,308**	-0,501**	0,194**	0,226**	0,385**	0,481**
DV	-0,235**	0,257**	0,003	0,151**	0,233**	-0,191**	0,122*	0,142*	0,270**	0,282**
J	-0,334**	0,216**	0,013	0,143**	0,238**	-0,217**	0,130*	0,140*	0,250**	0,336**
RO	-0,252**	0,208**	-0,160**	0,158**	0,350**	-0,262**	-0,047	0,219**	0,163**	0,372**
M	-0,349**	0,184**	-0,096	0,104	0,308**	-0,130*	0,119*	0,183**	0,225**	0,288**

Napomena: ZO- zatvorenost/otvorenost prema svetu; R- ne/religioznost; E-ne/egalitarizam; K-ne/konformizam; A-ne/autoritarnost; RP-ne/ravnopravnost polova; OPA-Opšti pasivizam/aktivizam; DPA-Društveni pasivizam/aktivizam; SRT- sekularno-racionalne/tradicionalne; SAP- samoaktuelizacije/preživljavanja; SD – socijalna distanca.

KP - osobe sa kriminalnom prošlošću; DR - ljudi druge rase; AL- alkoholičari; I – imigranti; N – narkomani; EN -emocionalno nestabilni ljudi; HA - osobe koje imaju aids/hiv; H -homoseksualci; DV - ljudi druge veroispovesti, J – Jevreji; R – Romi; M – Muslimani.

** korelacija je značajna na nivou 0,01; * korelacija je značajna na novou 0,05

Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike

U narednom segmentu prikazaćemo razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika.

Razlike u odnosu na pol

Tabela 17. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema polu

	Pol				t	p	η^2
	muški (n=112)		ženski (n=215)				
	AS	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	20,75	5,39	22,59	4,39	-3,115	0,002	0,03
Religioznost	15,62	7,56	14,45	6,45	1,393	0,165	
Egalitarizam	15,01	4,61	15,67	4,64	-1,225	0,221	
Konformizam	10,50	3,65	9,76	3,33	1,822	0,069	
Autoritarnost	12,74	5,05	12,55	4,41	0,347	0,729	
Ravnopravnost polova	25,36	4,62	27,99	2,73	-5,536	0,000	0,09
Opšti aktivizam	14,21	4,46	13,24	4,26	1,924	0,055	
Društveni aktivizam	15,37	4,99	16,44	5,29	-1,770	0,078	
Tradicionalne vrednosti	67,14	17,36	63,19	15,22	2,122	0,035	0,01
Vrednosti preživljavanja	75,06	10,60	71,25	9,42	3,320	0,001	0,03
Socijalna distanca	35,05	13,29	35,31	11,91	-0,172	0,863	

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja različitih vrednosnih orijentacija muškaraca i žena. Naime, kada je u pitanju pol, statistički značajne razlike su izražene u samo 4 od 11 vrednosnih orijentacija i to: otvorenost ka svetu ($t=-3,115$, $p=0,002$), zatim ravnopravnost polova ($t=-5,536$, $p<0,001$), tradicionalne vrednosti ($t=2,122$, $p=0,035$) i vrednosti preživljavanja ($t=3,320$, $p=0,001$). Dobijeni rezultati govore da su žene za razliku od muškaraca otvorenije ka svetu, više su za ravnopravnost polova u odnosu na muškarce, dok su kod muškaraca izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja. Međutim, razlika između srednjih vrednosti obeležja po grupama je vrlo mala za vrednosne orijentacije otvorenost ka svetu ($\eta^2=0,03$), tradicionalne vrednosti ($\eta^2=0,01$) i vrednosti preživljavanja ($\eta^2=0,03$). Jedina razlika između muškaraca i žena sa izraženijom jačinom uticaja ($\eta^2=0,09$) je kada je u pitanju vrednosna orijentacija ravnopravnost polova (Tabela 17).

Kada su u pitanju ostale ispitivane vrednosne orijentacije, nisu pronađene statistički značajne razlike. Iako su rezultati pokazali da nema statistički značajne razlike između muškaraca i žena u pogledu socijalne distance, istražili smo da li postoje razlike u nivou socijalne distance prema u odnosu na različite društvene grupe (Tabela 18).

Tabela 18. Razlike u izraženosti nivou socijalne distance prema polu

	Pol				t	p	η^2
	muški (n=112)		ženski (n=215)				
	AS	SD	AS	SD			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	3,55	1,94	4,03	1,81	-2,141	0,033	0,01
Ljudi druge rase	1,73	1,20	1,86	1,07	-0,983	0,326	
Alkoholicari	4,05	1,92	4,37	1,69	-1,459	0,146	
Imigranti	2,35	1,76	2,56	1,72	-1,037	0,300	
Narkomani	4,95	1,92	4,95	1,68	-0,033	0,974	
Emocionalno nestabilni ljudi	4,10	1,78	3,83	1,69	1,322	0,187	
Osobe koje imaju aids/hiv	3,27	1,87	2,84	1,49	2,085	0,038	0,01
Homoseksualci	3,22	1,94	2,40	1,18	4,116	0,001	0,05
Ljudi druge veroispovesti	1,59	1,01	1,78	0,95	-1,694	0,091	
Jevreji	1,72	1,07	1,81	1,01	-0,714	0,476	
Romi	2,28	1,55	2,53	1,54	-1,433	0,153	
Muslimani	2,24	1,83	2,34	1,52	-0,517	0,605	

Kada je u pitanju socijalna distanca prema različitim društvenim grupama, statistički značajna razlika između muškaraca i žena u našem uzorku postoji u odnosu prema osobama sa kriminalnom prošlošću ($t=-2,141$, $p=0,033$), osobama koje imaju aids/hiv ($t=2,085$, $p=0,038$) i homoseksualcima ($t=4,116$, $p<0,001$). Naime, žene imaju veću socijalnu distancu prema osobama sa kriminalnom prošlošću ali manju prema osobama koje imaju aids/hiv i prema homoseksualcima. Veličina uticaja je međutim, vrlo mala ($\eta^2=0,01$) kada je u pitanju odnos prema osobama sa kriminalnom prošlošću i osobama koje imaju aids/hiv, a nešto malo veća kada je u pitanju odnos prema homoseksualcima ($\eta^2=0,05$).

Razlike u odnosu na starosno doba

Veza između vrednosnih orijentacija i starosti ispitanika izražena je pomoću koeficijenta Pirsonove linearne korelacije (Tabela 19).

Tabela 19. Korelacija između vrednosnih orijentacija i starosti ispitanika

	Starost	
	r	% varijanse
Otvorenost ka svetu	-0,101	
Religioznost	0,069	
Egalitarizam	-0,080	
Konformizam	0,032	
Autoritarnost	-0,117*	1,37
Ravnopravnost polova	-0,111*	1,23
Opšti aktivizam	0,067	
Društveni aktivizam	-0,007	
Tradicionalne vrednosti	0,041	
Vrednosti preživljavanja	0,062	
Socijalna distanca	0,163**	2,66

Napomena: ** korelacija je značajna na nivou 0,01; * korelacija je značajna na novou 0,05

Izračunata je slaba negativna korelacija između starosti i vrednosnih orijentacija autoritarnost ($r=0,117$, $p<0,001$) i ravnopravnost polova ($r=0,111$, $p<0,01$) i slaba pozitivna korelacija između starosti i socijalne distance ($r=0,163$, $p<0,05$). Ovi podaci govore da kada su u pitanju godine starosti, korelaciona analiza pokazuje da sa godinama se autoritarnost i ravnopravnost polova smanjuju, a povećava se socijalna distanca.

Tabela 20. Korelacija nivoa socijalne distance i starosti

	Starost	
	r	% varijanse
Osobe sa kriminalnom prošlošću	0,190**	3,61
Ljudi druge rase	0,211**	4,45
Alkoholicari	0,125*	1,56
Imigranti	0,100	
Narkomani	0,049	
Emocionalno nestabilni ljudi	0,112*	1,25
Osobe koje imaju aids/hiv	0,210**	4,41
Homoseksualci	0,151**	2,28
Ljudi druge veroispovesti	0,096	
Jevreji	0,087	
Romi	-0,007	
Muslimani	0,001	

Napomena: ** korelacija je značajna na nivou 0,01; * korelacija je značajna na novou 0,05

Socijalna distanca posmatrana prema specifičnim društvenim grupama pokazuje da sa godinama raste socijalna distanca prema osobama sa kriminalnom prošlošću, ljudima druge

rase, emocionalno nestabilnim ljudima, osobama koje imaju aids/hiv i homoseksualcima. Naime, izračunat je koeficijent Pirsonove linearne korelacije koji je pokazao slabu pozitivnu korelaciju starosti sa socijalnom distancom prema osobama sa kriminalnom prošlošću ($r=0,190$, $p<0,05$), ljudima druge rase ($r=0,211$, $p<0,05$), alkoholičarima ($r=0,125$, $p<0,05$), emocionalno nestabilnim ljudima ($r=0,112$, $p<0,01$), osobama koje imaju aids/hiv ($r=0,210$, $p<0,05$) i homoseksualcima ($r=0,151$, $p<0,05$). Međutim, procenat zajedničke varijanse je veoma mali, kao što se može videti u Tabeli 20.

Razlike u odnosu na nivo obrazovanja

Tabela 21. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja

	Obrazovanje				t	p	η^2
	dodiplomske (n=200)		postdiplomske (n=127)				
	AS	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	21,29	4,97	23,01	4,41	-3,169	0,002	0,03
Religioznost	15,43	6,73	13,96	6,98	1,888	0,060	
Egalitarizam	15,07	4,46	16,05	4,84	-1,880	0,061	
Konformizam	10,50	3,79	9,25	2,71	3,444	0,001	0,04
Autoritarnost	13,54	4,83	11,16	3,89	4,882	0,000	0,07
Ravnopravnost polova	26,48	4,06	28,06	2,81	-4,157	0,000	0,05
Opšti aktivizam	14,22	4,57	12,55	3,78	3,591	0,001	0,04
Društveni aktivizam	16,83	5,12	14,89	5,15	3,317	0,001	0,03
Tradicionalne vrednosti	67,55	15,27	59,81	16,21	4,360	0,000	0,06
Vrednosti preživljavanja	74,64	9,07	69,28	10,50	4,733	0,000	0,06
Socijalna distanca	37,25	12,51	32,01	11,52	3,812	0,000	0,04

T-test nezavisnih uzorka je sproveden kako bi se uporedile vrednosne orijentacije između onih koji su završili dodiplomske i onih koji su završili postdiplomske studije. Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika u skorovima za 8 vrednosnih orijentacija (Tabela 21).

Značajna razlika postoji kada su u pitanju vrednosne orijentacije otvorenost ka svetu ($t=-3,169$, $p=0,002$), konformizam ($t=3,444$, $p=0,001$), autoritarnost ($t=4,882$, $p<0,001$), ravnopravnost polova ($t=-4,157$, $p<0,001$), opšti aktivizam ($t=3,591$, $p<0,001$), društveni aktivizam ($t=3,317$, $p=0,001$), tradicionalne vrednosti ($t=4,360$, $p<0,001$), vrednosti preživljavanja ($t=4,733$, $p<0,001$) i socijalna distanca ($t=3,444$, $p<0,001$). Veličina uticaja za vrednosne orijentacije otvorenost ka svetu, konformizam, opšti i društveni aktivizam i socijalna distanca je mala i kreće se između 0,03 i 0,04.

Ukoliko posmatramo varijable sa srednjom veličinom uticaja (0,05 i iznad) vidimo da ispitanike sa nižim nivoom obrazovanja karakteriše izraženija autoritarnost, tradicionalne i vrednosti preživljavanja, s druge strane, ispitanici koji su završili postdiplomske studije su pokazali izraženiju ravnopravnost polova, sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, te manju socijalnu distance prema marginalizovanim društvenim grupama.

Tabela 22. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema nivou obrazovanja

	Obrazovanje				t	p	η^2
	dodiplomske (n=200)		postdiplomsk e (n=127)				
	AS	SD	AS	SD			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	4,06	1,79	3,55	1,94	-2,401	0,017	0,02
Ljudi druge rase	2,00	1,23	1,52	0,84	-3,793	0,000	0,04
Alkoholicari	4,46	1,74	3,94	1,78	-2,577	0,010	0,02
Imigranti	2,80	1,89	1,99	1,31	-4,548	0,000	0,06
Narkomani	5,16	1,69	4,62	1,82	-2,710	0,007	0,02
Emocionalno nestabilni ljudi	4,00	1,74	3,80	1,69	-1,011	0,313	
Osobe koje imaju aids/hiv	3,11	1,68	2,78	1,56	-1,793	0,074	
Homoseksualci	2,78	1,57	2,51	1,47	-1,567	0,118	
Ljudi druge veroispovesti	1,82	1,05	1,55	0,82	-2,446	0,015	0,02
Jevreji	1,91	1,12	1,57	0,83	-2,891	0,004	0,03
Romi	2,58	1,59	2,22	1,44	-2,088	0,038	0,01
Muslimani	2,55	1,75	1,91	1,32	-3,754	0,000	0,04

Isti test je, za iste grupe uzorka, korićen kako bi se uporedila socijalna distanca prema specifičnim društvenim grupama. Rezultati sugerišu da postoji statistički značajna razlika između onih koji su završili dodiplomske i onih koji su završili postdiplomske studije. Razlika je izražena prema većini društvenih grupa (što se može videti u Tabeli 22), s tim da je veličina uticaja u većini slučajeva mala.

Značajna razlika postoji kada je u pitanju socijalna distanca prema osobama sa kriminalnom prošlošću ($t=2,401$, $p=0,017$), prema ljudima druge rase ($t=23,793$, $p<0,001$), alkoholičarima ($t=2,577$, $p=0,010$), narkomanima ($t=2,710$, $p=0,007$), ljudima druge veroispovesti ($t=2,446$, $p=0,015$), Jevrejima ($t=2,891$, $p=0,004$), Romima ($t=2,088$, $p=0,038$) i Muslimanima ($t=3,754$, $p<0,001$). Veličina uticaja prema svim navedenim grupama je mala (eta kvadrat=od 0,01 do 0,04) izuzev kada su u pitanju migranti gde je veličina uticaja srednja (eta kvadrat=0,06).

Razlike u odnosu na nivo obrazovanja roditelja

Da bismo prikazali razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja roditelja, obrazovanje roditelja smo svrstali u dve kategorije: osnovno ili srednje i više ili visoko.

Tabela 23. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja oca

	Obrazovanje oca				t	p	η^2
	osnovno ili srednje (n=25)		više ili visoko (n=262)				
	AD	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	19,96	5,98	22,21	4,76	-2,193	0,029	0,01
Religioznost	18,12	8,13	14,68	6,69	2,406	0,017	0,02
Egalitarizam	15,48	2,63	15,34	4,71	0,227	0,822	
Konformizam	10,84	3,37	10,09	3,53	1,016	0,310	
Autoritarnost	14,20	5,13	12,51	4,67	1,714	0,088	
Ravnopravnost polova	26,00	3,87	27,17	3,70	-1,510	0,132	
Opšti aktivizam	15,12	4,48	13,49	4,44	1,748	0,082	
Društveni aktivizam	16,04	3,56	16,31	5,33	-0,247	0,805	
Tradicionalne vrednosti	73,00	18,21	64,35	15,90	2,565	0,011	0,02
Vrednosti preživljavanja	76,36	9,12	72,06	9,89	2,089	0,038	0,01
Socijalna distanca	36,60	13,37	35,29	12,17	0,508	0,612	

T-test nezavisnih uzoraka je pokazao da postoji statistički značajna razlika između onih ispitanika kojima je očevi imaju osnovno ili srednje i onih čiji očevi imaju više ili visoko obrazovanje kada su u pitanju sledeće vrednosne orijentacije: otvorenost ka svetu ($t=-2,193$, $p=0,029$), religioznost ($t=2,406$, $p=0,017$), tradicionalne vrednosti ($t=2,565$, $p=0,011$), vrednosti preživljavanja ($t=2,089$, $p=0,038$) (Tabela 23).

Ovi podaci sugerišu da su oni ispitanici kojima očevi imaju više ili visoko obrazovanje otvoreniji ka svetu, imaju izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoizražavanja, dok ispitanici čiji očevi imaju niži nivo obrazovanja imaju izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja. Međutim, kao što se može videti u Tabeli 23, veličina uticaja kada su u pitanju sve četiri varijable je veoma mala (η^2 od 0,01 do 0,02).

Kada je u pitanju socijalna distanca prema specifičnim društvenim grupama t-test za nezavisne uzorke je pokazao da nema statistički značajne razlike između ispitanika čiji očevi imaju različite nivoe obrazovanja (Tabela 24).

Tabela 24. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema obrazovanju oca

	Obrazovanje oca				t	p
	osnovno ili srednje (n=25)		više ili visoko (n=262)			
	AS	SD	AS	SD		
Osobe sa kriminalnom prošlošću	3,80	2,08	3,94	1,84	-0,366	0,714
Ljudi druge rase	2,00	1,04	1,81	1,12	0,835	0,404
Alkoholicari	4,36	1,93	4,26	1,75	0,261	0,795
Imigranti	2,48	1,58	2,52	1,76	-0,107	0,915
Narkomani	4,60	2,02	5,00	1,74	-1,090	0,277
Emocionalno nestabilni ljudi	3,64	1,82	3,99	1,72	-0,956	0,338
Osobe koje imaju aids/hiv	3,36	1,93	2,99	1,62	1,072	0,285
Homoseksualci	3,48	2,08	2,61	1,45	0,929	0,361
Ljudi druge veroispovesti	1,96	1,17	1,70	0,96	1,269	0,205
Jevreji	1,92	0,91	1,73	0,98	0,935	0,351
Romi	2,52	1,15	2,42	1,57	0,311	0,756
Muslimani	2,48	1,58	2,32	1,67	0,447	0,655

Isti test je sproveden kako bi se utvrdilo da li postoje značajne razlike između ispitanika čije majke imaju različite nivoe obrazovanja, te je utvrđeno da postoji statistički značajna razlika u pogledu 6 vrednosnih orijentacija: otvorenost ka svetu ($t=-3,180$, $p=0,002$), religioznost ($t=3,483$, $p=0,001$), ravnopravnost polova ($t=-2,792$, $p=0,006$), tradicionalne vrednosti ($t=3,849$, $p<0,001$), vrednosti preživljavanja ($t=2,597$, $p=0,010$), i socijalna distanca ($t=2,181$, $p=0,030$) (Tabela 25).

Tabela 25. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja majke

	Obrazovanje majke				t	p	η^2
	osnovno ili srednje (n=27)		više ili visoko (n=270)				
	AD	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	19,11	4,52	22,21	4,85	-3,180	0,002	0,03
Religioznost	19,25	7,84	14,49	6,66	3,483	0,001	0,03
Egalitarizam	15,51	2,34	15,47	4,73	0,090	0,929	
Konformizam	10,88	3,67	10,04	3,47	1,203	0,230	
Autoritarnost	14,22	5,01	12,54	4,61	1,784	0,075	
Ravnopravnost polova	25,11	4,42	27,20	3,62	-2,792	0,006	0,02
Opšti aktivizam	14,74	4,62	13,50	4,43	1,378	0,169	
Društveni aktivizam	17,25	3,62	15,97	5,32	1,676	0,102	
Tradicionalne vrednosti	76,18	17,47	64,02	15,46	3,849	0,000	0,04
Vrednosti preživljavanja	77,11	9,46	72,06	9,64	2,597	0,010	0,02
Socijalna distanca	40,25	12,69	34,93	12,03	2,181	0,030	0,01

Rezultati ukazuju da su ispitanici kojima majke imaju više ili visoko obrazovanje otvoreniji prema svetu i više su za ravnopravnost polova u odnosu na one čije majke imaju osnovno ili srednje obrazovanje. Oni imaju izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije. S druge strane, ispitanici čije majke imaju niži stepen obrazovanja imaju izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja.

Tabela 26. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema nivou obrazovanja majke

	Obrazovanje majke				t	p	η^2
	osnovno ili srednje (n=27)		više ili visoko (n=270)				
	AS	SD	AS	SD			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	4,19	1,90	3,89	1,84	0,792	0,429	
Ljudi druge rase	2,19	1,21	1,79	1,05	1,847	0,066	
Alkoholicari	4,74	1,63	4,26	1,76	0,055	0,174	
Imigranti	3,00	1,71	2,45	1,71	1,595	0,112	
Narkomani	5,22	1,55	4,96	1,77	0,752	0,453	
Emocionalno nestabilni ljudi	4,33	1,81	3,89	1,72	1,280	0,202	
Osobe koje imaju aids/hiv	3,48	1,86	2,97	1,60	1,563	0,119	
Homoseksualci	3,70	2,03	2,60	1,43	2,751	0,010	0,02
Ljudi druge veroispovesti	2,19	1,14	1,69	0,96	2,523	0,012	0,02
Jevreji	2,19	1,27	1,73	0,97	2,256	0,025	0,01
Romi	2,52	1,28	2,41	1,53	0,351	0,725	
Muslimani	2,52	1,63	2,32	1,64	0,609	0,547	

Isti test je sproveden kako bi se ispitaio odnos prema različitim društvenim grupama, odnosno socijalna distanca, a rezultati su prikazani u Tabeli 26. Rezultati analize pokazuju da postoje statistički značajne razlike između ispitanika čije majke imaju osnovno ili srednje i onih čije majke imaju više ili visoko obrazovanje i to prema sledećim društvenim grupama: homoseksualci ($t=2,751$, $p=0,010$), ljudi druge veroispovesti ($t=2,523$, $p=0,012$), Jevreji ($t=2,256$, $p=0,025$).

Nalaz govori da ispitanici čije majke imaju niži stepen obrazovanja karakteriše veća socijalna distanca prema navedenim grupama. Međutim, veličina uticaja u sva tri slucaja je mala ($\eta^2=0,01-0,02$)

Razlike u odnosu na partnerske odnose

Tabela 27. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema partnerskim odnosima

	Partnerski odnosi				t	p
	nema partnera (n=131)		ima partnera (n=196)			
	AS	SD	AS	SD		
Otvorenost ka svetu	22,18	4,81	21,81	4,84	0,682	0,496
Religioznost	14,88	6,56	14,83	7,07	0,063	0,950
Egalitarizam	15,54	4,43	15,39	4,77	0,285	0,776
Konformizam	10,13	3,43	9,93	3,48	0,509	0,611
Autoritarnost	13,00	4,72	12,36	4,56	1,220	0,223
Ravnopravnost polova	26,75	4,06	27,32	3,43	-1,354	0,177
Opšti aktivizam	13,51	4,41	13,61	4,32	-0,214	0,831
Društveni aktivizam	15,76	5,01	16,29	5,35	-0,908	0,364
Tradicionalne vrednosti	64,63	15,08	64,48	16,74	0,082	0,935
Vrednosti reživljanja	72,89	10,09	72,33	9,93	0,491	0,624
Socijalna distanca	34,22	11,54	35,87	12,90	-1,180	0,239

Tabela 28. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema partnerskim odnosima

	Partnerski odnosi				t	p
	nema partnera (n=131)		ima partnera (n=196)			
	AS	SD	AS	SD		
Osobe sa kriminalnom prošlošću	3,84	1,81	3,88	1,91	-0,204	0,839
Ljudi druge rase	1,79	1,07	1,84	1,15	-0,399	0,690
Alkoholicari	4,13	1,75	4,35	1,78	-1,083	0,279
Imigranti	2,27	1,55	2,63	1,83	-1,935	0,054
Narkomani	4,91	1,70	4,98	1,81	-0,357	0,722
Emocionalno nestabilni ljudi	3,91	1,66	3,93	1,77	-0,130	0,897
Osobe koje imaju aids/hiv	2,81	1,57	3,11	1,68	-1,611	0,108
Homoseksualci	2,63	1,52	2,71	1,55	-0,434	0,664
Ljudi druge veroispovesti	1,73	1,08	1,70	0,90	0,261	0,795
Jevreji	1,73	1,08	1,82	1,00	-0,781	0,435
Romi	2,29	1,36	2,55	1,65	-1,554	0,121
Muslimani	2,20	1,58	2,38	1,66	-0,973	0,331

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja različitih vrednosnih orijentacija ispitanika koji imaju partnera i onih koji nemaju. Kao što se može videti na Tabeli 27, nisu pronađene značajne razlike. Ista je situacija i kada je u pitanju socijalna distanca prema različitim društvenim grupama (Tabela 28).

Razlike u odnosu na roditeljski status

T-test nezavisnih uzoraka je sproveden kako bi se uporedili rezultati za ispitanike koji imaju i one koji nemaju decu (Tabela 29). Rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika za 4 vrednosnih orijentacija i to: otvorenost ka svetu ($t=-2,250$, $p=0,025$), tradicionalne vrednosti ($t=2,166$, $p=0,031$), vrednosti preživljavanja ($t=2,913$, $p=0,004$), i socijalna distanca ($t=3,039$, $p=0,003$).

Tabela 29. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema roditeljskom statusu

	Deca				t	p	η^2
	Da (n=133)		Ne (n=194)				
	AS	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	21,22	5,07	22,46	4,59	-2,250	0,025	0,02
Religioznost	15,72	7,18	14,25	6,58	1,912	0,057	
Egalitarizam	14,96	4,55	15,78	4,67	-1,587	0,113	
Konformizam	10,35	3,77	9,78	3,22	1,451	0,148	
Autoritarnost	12,57	4,69	12,64	4,61	-0,149	0,881	
Ravnopravnost polova	27,03	3,77	27,13	3,66	-0,261	0,794	
Opšti aktivizam	13,81	4,52	13,41	4,24	0,815	0,416	
Društveni aktivizam	16,53	5,21	15,76	5,20	1,306	0,192	
Tradicionalne vrednosti	66,92	17,46	62,91	14,87	2,166	0,031	0,01
Vrednosti preživljavanja	74,48	9,61	71,24	10,05	2,913	0,004	0,03
Socijalna distanca	37,69	13,12	33,51	11,57	3,039	0,003	0,03

Navedeni rezultati impliciraju da su oni koji nemaju dece otvoreniji ka svetu, imaju izraženije sekularno racionalne i vrednosti samoekspresije, i manju socijalnu distancu prema marginalizovanim društvenim grupama, dok su kod onih koji imaju dece izraženije tradicionalne i vrednosti preživljavanja. Naravno, ono što treba naglasiti je da je veličina uticaja mala ($\eta^2=0,01-0,03$)

Kada je u pitanju socijalna distanca prema specifičnim društvenim grupama rezultati t-testa za nezavisne uzorke pokazuju da postoji statistički značajna razlika u nivou socijalne distance između onih koji imaju i onih koji nemaju dece i to prema: osobama sa kriminalnom prošlošću ($t=3,173$, $p=0,002$), ljudima druge rase ($t=2,266$, $p=0,024$), alkoholičarima ($t=1,808$, $p=0,072$), imigrantima ($t=2,226$, $p=0,027$), osobama koje imaju aids/hiv ($t=3,675$, $p<0,001$), i homoseksualcima ($t=2,486$, $p=0,14$) (Tabela 30).

Tabela 30. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema roditeljskom statusu

	Deca				t	p	η^2
	da (n=133)		ne (n=194)				
	AS	SD	AS	SD			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	4,26	1,81	3,60	1,86	3,173	0,002	0,03
Ljudi druge rase	1,98	1,27	1,70	0,98	2,266	0,024	0,01
Alkoholicari	4,47	1,76	4,11	1,77	1,808	0,072	
Imigranti	2,75	1,91	2,30	1,58	2,226	0,027	0,01
Narkomani	5,17	1,75	4,80	1,76	1,888	0,060	
Emocionalno nestabilni ljudi	4,03	1,84	3,85	1,63	0,904	0,367	
Osobe koje imaju aids/hiv	3,40	1,81	2,71	1,46	3,675	0,000	0,04
Homoseksualci	2,94	1,66	2,50	1,42	2,486	0,014	0,02
Ljudi druge veroispovesti	1,76	0,93	1,69	1,00	0,671	0,502	
Jevreji	1,86	1,08	1,72	0,99	1,230	0,219	
Romi	2,63	1,68	2,32	1,43	1,744	0,082	
Muslimani	2,44	1,70	2,22	1,57	1,197	0,232	

Rezultati govore da ispitanici iz našeg uzorka koji imaju decu imaju i izraženiju socijalnu distancu prema navedenim društvenim grupama. Međutim, veličina uticaja je u svim slučajevima mala ($\eta^2=0.01-0.04$).

Razlike u odnosu na radni status

Tabela 31. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema radnom statusu

	Radni status				t	p	η^2
	nezaposlen (n=66)		zaposlen (n=261)				
	AS	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	21,57	4,61	22,05	4,88	-0,723	0,470	
Religioznost	13,53	5,72	15,19	7,09	-2,000	0,048	0,01
Egalitarizam	15,54	4,51	15,42	4,67	0,182	0,856	
Konformizam	10,36	3,81	9,93	3,37	0,907	0,365	
Autoritarnost	14,09	4,28	12,24	4,65	2,923	0,004	0,03
Ravnopravnost polova	26,31	3,64	27,29	3,70	-1,913	0,057	
Opšti aktivizam	15,09	3,93	13,19	4,37	3,211	0,001	0,03
Društveni aktivizam	17,77	5,17	15,65	5,14	2,989	0,003	0,03
Tradicionalne vrednosti	64,91	13,84	64,45	16,61	0,230	0,819	
Vrednosti prežvljavanja	74,46	8,53	72,07	10,28	1,948	0,054	
Socijalna distanca	35,72	10,08	35,08	12,91	0,433	0,666	

T-test nezavisnih uzoraka je sproveden kako bi se uporedile vrednosne orijentacije između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika. Uočeno je da postoji statistički značajna razlika u skorovima za 4 vrednosne orijentacije: religioznost ($t=-2,000$, $p=0,048$), autoritarnost ($t=2,923$, $p=0,004$), opšti aktivizam ($t=3,211$, $p=0,001$), i društveni aktivizam ($t=2,989$, $p=0,003$).

Ovi rezultati sugerišu da zaposleni su religiozniji, dok nezaposlene karakteriše izraženija autoritarnost, opšti i društveni aktivizam. Ipak, treba naglasiti da je veličina uticaja mala i kreće se od 0,01 do 0,03 (eta kvadrat), kao što se može videti u Tabeli 31.

Tabela 32. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema radnom statusu

	Radni status				t	p	η^2
	Nezaposlen (n=66)		Zaposlen (n=261)				
	AS	SD	AS	SD			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	4,33	1,51	3,75	1,93	2,650	0,009	0,02
Ljudi druge rase	1,70	0,89	1,85	1,17	-0,970	0,333	
Alkoholicari	4,36	1,58	4,23	1,82	0,576	0,565	
Imigranti	2,45	1,61	2,49	1,77	-0,166	0,869	
Narkomani	5,20	1,45	4,89	1,83	1,450	0,150	
Emocionalno nestabilni ljudi	3,77	1,62	3,96	1,75	-0,794	0,428	
Osobe koje imaju aids/hiv	2,79	1,41	3,04	1,69	-1,235	0,219	
Homoseksualci	2,61	1,27	2,70	1,60	-0,430	0,668	
Ljudi druge veroispovesti	1,71	0,83	1,72	1,01	-0,032	0,974	
Jevreji	1,79	1,00	1,78	1,04	0,071	0,944	
Romi	2,61	1,57	2,41	1,54	0,937	0,349	
Muslimani	2,41	1,54	2,28	1,65	0,575	0,566	

Kada je u pitanju socijalna distanca prema različitim društvenim grupama t-testom za nezavisne uzorke uočeno je da postoji statistički značajna razlika između nezaposlenih i zaposlenih ispitanika samo u odnosu prema osobama sa kriminalnom prošlošću ($t=2,650$, $p=0,009$), što implicira da nezaposleni ispitanici imaju veću socijalnu distancu prema ovoj društvenoj grupi. Ipak, veličina uticaja i u ovom slučaju je vrlo mala (eta kvadrat=0,02) (Tabela 32).

Razlike u odnosu na zadovoljstvo materijalnom situacijom

Što se tiče razlika između onih koji su zadovoljni i onih koji su nezadovoljni svojom materijalnom situacijom u pogledu izraženosti vrednosnih orijentacija, t-test nezavisnih uzoraka je pokazao da postoji statistički značajna razlika samo u vrednosnoj orijentaciji ravnopravnost polova između zadovoljnih i nezadovoljnih ($t=-3,690$, $p<0,001$), što sugerira da oni ispitanici koji su nezadovoljni svojom materijalnom situacijom imaju izraženiju orijentaciju ravnopravnost polova. Međutim razlika srednjih vrednosti obeležja po grupama je mala ($\eta^2=0,04$) (Tabela 33).

Tabela 33. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema zadovoljstvu materijalnom situacijom

	Zadovoljstvo materijalnom situacijom				t	p	η^2
	Zadovoljan/a (n=229)		Nezadovoljan/a (n=60)				
	AS	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	21,89	5,11	22,25	3,56	-0,629	0,531	
Religioznost	14,93	7,16	15,05	6,65	-0,117	0,907	
Egalitarizam	15,24	4,48	15,41	4,65	-0,256	0,798	
Konformizam	9,98	3,25	9,48	3,63	1,031	0,303	
Autoritarnost	12,89	4,77	11,81	4,51	1,581	0,115	
Ravnopravnost polova	26,80	3,92	28,25	2,26	-3,690	0,000	0,04
Opšti aktivizam	13,45	4,23	13,41	4,64	0,060	0,952	
Drustveni aktivizam	16,20	5,43	15,43	4,78	1,003	0,317	
Tradicionalne vrednosti	65,30	16,84	64,10	14,14	0,507	0,612	
Vrednosti preživljavanja	72,06	10,41	73,53	8,39	-1,012	0,313	
Socijalna distanca	35,35	12,71	35,30	11,84	0,032	0,975	

Što se tiče odnosa i socijalne distance prema specifičnim socijalnim grupama, zadovoljstvo ili nezadovoljstvo materijalnom situacijom nema značajan uticaj na pojavu razlika. T-test nezavisnih uzoraka je pokazao da nema statistički značajne razlike između zadovoljnih i nezadovoljnih ispitanika u pogledu socijalne distance ni prema jednoj od navedenih društvenih grupa (Tabela 34).

Tabela 34. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema zadovoljstvu materijalnom situacijom

	Zadovoljstvo materijalnom situacijom				t	p
	Zadovoljan/a (n=229)		Nezadovoljan/a (n=60)			
	AS	SD	AS	SD		
Osobe sa kriminalnom prošlošću	3,84	1,91	3,82	1,82	0,079	0,937
Ljudi druge rase	1,90	1,25	1,62	0,73	1,676	0,095
Alkoholicari	4,24	1,76	4,23	1,77	0,010	0,992
Imigranti	2,55	1,75	2,18	1,60	1,448	0,149
Narkomani	4,93	1,79	5,07	1,58	-0,554	0,580
Emocionalno nestabilni ljudi	3,90	1,72	4,10	1,74	-0,801	0,424
Osobe koje imaju aids/hiv	2,93	1,60	3,40	1,84	-1,787	0,078
Homoseksualci	2,67	1,54	2,78	1,65	-0,488	0,626
Ljudi druge veroispovesti	1,76	1,05	1,65	0,82	0,749	0,455
Jevreji	1,83	1,12	1,77	0,91	0,374	0,709
Romi	2,48	1,57	2,47	1,58	0,079	0,937
Muslimani	2,34	1,65	2,22	1,53	0,507	0,613

Razlike u odnosu na procenu finasijskog stanja

S obzirom na to da je samo 4 ispitanika procenilo svoje finasijsko stanje kao loše, odlučili smo se da pokušamo da utvrdimo da li postoje razlike u pogledu vrednosnih orijentacija između onih ispitanika koji su ocenili svoje finasijsko stanje kao dobro i onih koji su ga ocenili kao srednje.

Tabela 35. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema proceni finasijskog stanja

	Procena finasijskog stanja				t	p	η^2
	Dobro (n=179)		Srednje (n=144)				
	AS	SD	AS	SD			
Otvorenost ka svetu	22,33	4,65	21,51	5,07	1,504	0,134	
Religioznost	14,31	6,80	15,47	6,90	-1,512	0,131	
Egalitarizam	14,87	4,28	16,04	4,93	-2,269	0,024	0,01
Konformizam	9,89	3,11	10,09	3,77	-0,488	0,626	
Autoritarnost	12,67	4,62	12,48	4,57	0,357	0,721	
Ravnopravnost polova	27,06	3,58	27,10	3,90	-0,102	0,919	
Opšti aktivizam	12,87	4,08	14,45	4,54	-3,287	0,001	0,03
Drustveni aktivizam	16,32	5,29	15,61	5,04	1,228	0,220	
Tradicionalne vrednosti	64,02	16,52	64,96	15,64	-0,522	0,602	
Vrednosti preživljavanja	71,57	10,61	73,65	8,96	-1,906	0,058	
Socijalna distanca	35,74	12,49	34,44	12,20	0,942	0,347	

T-test nezavisnih uzoraka je sproveden, a rezultati pokazuju da se ove dve grupe ispitanika značajno razlikuju u skorovima kada su u pitanju samo dve vrednosne orijentacije: egalitarizam ($t=-2,269$, $p=0,024$) i opšti aktivizam ($t=-3,287$, $p=0,001$). Dobijeni rezultati impliciraju da u okviru našeg uzorka oni ispitanici koji procenjuju svoje finasijsko stanje kao srednje egalitarniji i imaju izraženiju vrednosnu orijentaciju opšti aktivizam. I u ovom slučaju veličina uticaja je mala ($\eta^2=0,01$ i $0,03$) (Tabela 35).

Tabela 36. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema proceni finasijskog stanja

	Procena finasijskog stanja				t	p
	Dobro (n=179)		Srednje (n=144)			
	AS	SD	AS	SD		
Osobe sa kriminalnom prošlošću	3,93	1,89	3,76	1,81	0,785	0,433
Ljudi druge rase	1,91	1,26	1,71	0,91	1,610	0,108
Alkoholicari	4,37	1,72	4,13	1,83	1,220	0,223
Imigranti	2,51	1,77	2,44	1,67	0,330	0,741
Narkomani	5,02	1,70	4,84	1,85	0,891	0,373
Emocionalno nestabilni ljudi	4,09	1,64	3,72	1,80	1,955	0,051
Osobe koje imaju aids/hiv	3,01	1,59	2,92	1,67	0,480	0,631
Homoseksualci	2,59	1,40	2,76	1,67	-0,994	0,321
Ljudi druge veroispovesti	1,75	1,05	1,68	0,88	0,620	0,536
Jevreji	1,78	1,10	1,78	0,94	-0,070	0,944
Romi	2,55	1,63	2,32	1,43	1,317	0,189
Muslimani	2,25	1,58	2,38	1,68	-0,706	0,480

Analiza razlika između skorova ostvarenih na skali socijalne distance prema određenim društvenim grupama, merena t-testom za nezavisne uzorke, između onih koji svoje materijalno stanje procenjuju kao dobro i onih koji ga procenjuju kao srednje, pokazuje da ne postoje statistički značajne razlike, što se može videti u Tabeli 36.

Razlike u odnosu na region rođenja

Analizom varijanse nastojali smo utvrditi postoje li razlike u pogledu izraženosti vrednosnih orijentacija između naših ispitanika u odnosu na region Srbije iz koga potiču. S

bzirom na to da je veoma mali broj našeg uzorka poreklom sa Kosova i Metohije (n=9), ova grupa je isključena iz analize.

Tabela 37. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i regiona rođenja

	Zbir kvadrata			F (3,314)	p	η^2
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno			
Otvorenost ka svetu	101,67	6957,77	7059,45	1,530	0,207	
Religioznost	663,11	14119,51	14782,61	4,916	0,002	0,04
Egalitarizam	36,29	6841,17	6877,47	0,555	0,645	
Konformizam	30,54	3823,40	3853,95	0,836	0,475	
Autoritarnost	176,97	6708,67	6885,64	2,761	0,042	
Ravnopravnost polova	153,19	4217,49	4370,69	3,578	0,015	0,03
Opšti aktivizam	22,93	5896,48	5919,42	0,407	0,748	
Drustveni aktivizam	277,24	8313,22	8590,46	3,491	0,016	
Tradicionalne vrednosti	4397,64	77612,44	82010,09	5,931	0,001	0,05
Vrednosti preživljavanja	562,56	31153,91	31716,47	1,890	0,131	
Socijalna distanca	528,38	46204,58	46732,97	1,197	0,311	

Rezultati analize prikazani u Tabeli 37 pokazuju da postoji statistički značajna razlika između poređenih grupa u nivou religioznosti $F(3,314)=4,916$, $p=0,002$, izraženosti vrednosne orijentacije ravnopravnost polova $F(3,314)=3,578$, $p=0,015$ i izraženosti tradicionalnih vrednosti $F(3,314)=5,931$, $p=0,001$. Veličina uticaja je međutim mala, a izražena eta kvadratom za nivo religioznosti iznosi 0,04, vrednosnu orijentaciju ravnopravnost polova 0,03 i tradicionalne vrednosti 0,05.

Naknadne analize sprovedene LSD testom pokazuju da se ispitanici koji su poreklom iz regiona Šumadije i Zapadne Srbije (AS= 17,10, SD=7,36) značajno razlikuju u pogledu nivoa religioznosti od ispitanika koji vode poreklo iz Beogradskog (AS=13,34, SD=6,66) i regiona Vojvodine (AS=14,24, SD=5,88). To govori da su ispitanici poreklom iz Zapadne Srbije i Šumadije religiozniji u odnosu na ove dve grupe ispitanika (Tabela 38).

Tabela 38. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -religioznost

	LSD poređenje							
			Vojvodina		Beogradski region		Šumadija i zapadna Srbija	
	AS	SD	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Vojvodina (n=66)	14,24	5,88						
Beogradski region (n=125)	13,34	6,66	0,91	0,375				
Šumadija i zapadna Srbija (n=68)	17,10	7,36	-2,86	0,014	-3,77	0,000		
Južna i istočna Srbija (n=59)	15,34	6,89	-1,09	0,362	-2,01	0,060	1,76	0,140

Napomena: Raz. -razlika

Tabela 39. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -ravnopravnost polova

	LSD poređenje							
			Vojvodina		Beogradski region		Šumadija i zapadna Srbija	
	AS	SD	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Vojvodina (n=66)	26,92	3,63						
Beogradski region (n=125)	27,64	3,11	-0,72	0,200				
Šumadija i zapadna Srbija (n=68)	25,89	4,97	1,03	0,106	1,74	0,002		
Južna i istočna Srbija (n=59)	27,62	2,95	-0,71	0,285	0,01	0,982	-1,73	0,008

Napomena: Raz. -razlika

Kada je u pitanju vrednosna orijentacija ravnopravnost polova, LSD test pokazuje da se ispitanici koji vode poreklo iz regiona Šumadije i Zapadne Srbije (AS=25,89, SD=4,97) značajno razlikuju u odnosu na ispitanike koji vode poreklo iz Beogradskog (AS=27,64, SD=3,11) i regiona Južne i Istočne Srbije (AS=27,62, SD=2,95), što implicira da je kod ispitanika koji vode poreklo iz Zapadne Srbije i Šumadije manje izražena vrednosna orijentacija ravnopravnost polova u odnosu na ispitanike iz dva prethodno pomenuta regiona (Tabela 39).

Tabela 40. Post-hoc test (LSD) za -tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti

	LSD poređenje							
	AS	SD	Vojvodina		Beogradski region		Šumadija i zapadna Srbija	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Vojvodina (n=66)	64,79	13,94						
Beogradski region (n=125)	60,28	15,97	4,51	0,060				
Šumadija i zapadna Srbija (n=68)	70,09	16,92	-5,30	0,052	-9,81	0,000		
Južna i istočna Srbija (n=59)	65,49	15,63	-0,70	0,803	-5,21	0,037	4,59	0,101

Napomena: Raz. -razlika

Kada su u pitanju tradicionalne vrednosti LSD test naknadnih poređenja pokazuje da postoji statistički značajna razlika između dve grupe, ispitanika koji vode poreklo iz Regiona Šumadije i Zapadne Srbije (AS=70,09, SD=16,92) i ispitanika koji su rođeni u Beogradskom regionu (AS=60,28, SD=15,97), što ukazuje da naše ispitanike poreklom iz Šumadije i Zapadne Srbije karakterišu izraženije tradicionalne vrednosti u odnosu na ispitanike iz Beogradskog regiona. Između ostalih grupa nisu pronađene značajne razlike (Tabela 40).

Tabela 41. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i regiona rođenja

	Zbir kvadrata			F (4,282)	p
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno		
Osobe sa kriminalnom prošlošću	4,47	1093,43	1097,91	0,429	0,733
Ljudi druge rase	7,88	393,41	401,29	2,096	0,101
Alkoholicari	7,36	967,94	975,31	0,779	0,507
Imigranti	19,33	919,54	938,88	1,840	0,142
Narkomani	14,43	955,65	970,09	1,178	0,320
Emocionalno nestabilni ljudi	7,42	925,28	932,70	0,839	0,473
Osobe koje imaju aids/hiv	5,45	836,34	841,79	0,683	0,563
Homoseksualci	10,90	737,42	748,33	1,379	0,252
Ljudi druge veroispovesti	0,33	297,87	298,21	0,119	0,949
Jevreji	2,80	324,50	327,31	0,905	0,439
Romi	7,90	724,95	732,85	1,141	0,333
Muslimani	4,45	774,41	778,86	0,602	0,614

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj regiona gde su rođeni naši ispitanici na nivoe izraženosti socijalne distance prema različitim društvenim grupama. Rezultati su pokazali da nema statistički značajne razlike rezultata za posmatrane grupe ispitanika (što se može videti u Tabeli 41).

Razlike u odnosu na region života

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj regiona gde žive naši ispitanici na nivoe izraženosti različitih vrednosnih orijentacija. U analizu je uključeno 5 regiona u okviru kojih živi najveći broj naših ispitanika. Isključeni regioni iz analize su: Azija (n=20), Australija i Okeanija (n=13), Južna Amerika (n=6) i Afrika (n=1).

Tabela 42. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i regiona boravka

	Zbir kvadrata			F (4,282)	p	η^2
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno			
Otvorenost ka svetu	225,96	6267,31	6493,26	2,542	0,040	0,03
Religioznost	737,78	12551,63	13289,41	4,389	0,002	0,05
Egalitarizam	104,92	6375,49	6480,42	1,160	0,329	
Konformizam	15,88	3211,22	3227,10	0,349	0,845	
Autoritarnost	11,99	5947,11	5959,10	0,142	0,966	
Ravnopravnost polova	150,56	3859,86	4010,42	2,966	0,020	0,04
Opšti aktivizam	177,19	5149,36	5326,55	2,327	0,057	
Društveni aktivizam	294,58	8565,35	8859,93	1,211	0,287	
Tradicionalne vrednosti	1956,49	70934,37	72890,86	1,945	0,103	
Vrednosti preživljavanja	161,51	28822,43	28983,94	0,395	0,812	
Socijalna distanca	528,66	44668,63	45197,30	0,834	0,504	

Analizom varijanse utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima za tri vrednosne orijentacije: otvorenost ka svetu $F(4,282)=2,542$, $p=0,040$, religioznost $F(4,282)=4,389$, $p=0,002$, i ravnopravnost polova $F(4,282)=2,966$, $p=0,020$.

Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa koje smo upoređivali je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi 0,03 za vrednosnu orijentaciju otvorenost ka svetu, 0,05 za religioznost i 0,04 za ravnopravnost polova (Tabela 42).

Tabela 43. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju - otvorenost ka svetu

	AS	SD	LSD poređenje								
			Zapadna Evropa		Severna Evropa		Južna Evropa		Istočna Evropa		
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p	
Zapadna Evropa (n=89)	23,34	4,81									
Severna Evropa (n=45)	21,07	5,25	2,27	0,009							
Južna Evropa (n=68)	22,00	4,07	1,33	0,099	-0,93	0,325					
Istočna Evropa (n=35)	21,25	4,98	2,09	0,014	-0,18	0,851	0,75	0,421			
SAD i Kanada (n=50)	21,74	4,42	1,59	0,056	-0,67	0,488	0,26	0,778	-0,49	0,607	

Napomena: Raz. -razlika

Naknadna poređenja pomoću LSD testa pokazuju da se kada je u pitanju vrednosna orijentacija otvorenost ka svetu srednja vrednost grupe koja živi u Zapadnoj Evropi (AS=23,34, SD=4,81) značajno razlikuje od srednje vrednosti grupe ispitanika koji žive u Severnoj Evropi (AS=21,07, SD=5,25), što implicira da su oni koji žive u Zapadnoj Evropi otvoreniji ka svetu u odnosu na ispitanike koji žive u Severnoj (Tabela 43). Između ostalih grupa nije utvrđena statistički značajna razlika.

LSD test dalje pokazuje da postoji značajna razlika između onih koji žive u Južnoj Evropi (AS=22,00, SD=4,07) u odnosu na one koji žive u Zapadnoj Evropi (AS=23,34, SD=4,81) u nivou religioznosti. Oni koji žive u Zapadnoj Evropi se takođe značajno razlikuju od onih koji žive u SAD-u i Kanadi (AS=21,74, SD=4,42) koji se takođe razlikuju od onih ispitanika koji žive u Severnoj Evropi (AS=21,07, SD=5,25).

Rezultati impliciraju da su ispitanici koji žive u Zapadnoj Evropi manje religiozni od onih koji žive u Južnoj Evropi i onih koji žive u SAD-u i Kanadi, dok su ispitanici koji žive u SAD-u i Kanadi religiozniji i od onih koji žive u Zapadnoj, ali i onih koji žive u Severnoj Evropi (Tabela 44).

Tabela 44. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju - religioznost

	AS	SD	LSD poređenje							
			Zapadna Evropa		Severna Evropa		Južna Evropa		Istočna Evropa	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Zapadna Evropa (n=89)	13,02	7,45								
Severna Evropa (n=45)	13,67	5,96	-0,64	0,598						
Južna Evropa (n=68)	15,32	6,39	-2,30	0,045	-1,66	0,217				
Istočna Evropa (n=35)	15,13	5,39	-2,10	0,080	-1,46	0,293	0,20	0,878		
SAD i Kanada (n=50)	17,56	7,18	-4,54	0,000	-3,89	0,005	-2,23	0,088	-2,44	0,072

Napomena: Raz. -razlika

Tabela 45. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju - ravnopravnost polova

	AS	SD	LSD poređenje							
			Zapadna Evropa		Severna Evropa		Južna Evropa		Istočna Evropa	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Zapadna Evropa (n=89)	27,13	4,31								
Severna Evropa (n=45)	28,31	2,16	-1,17	0,083						
Južna Evropa (n=68)	27,51	2,66	-0,37	0,556	0,80	0,282				
Istočna Evropa (n=35)	26,94	4,21	0,19	0,766	1,37	0,075	0,57	0,435		
SAD i Kanada (n=50)	25,88	4,04	1,25	0,056	2,43	0,002	1,63	0,025	1,06	0,158

Napomena: Raz. -razlika

Kada je u pitanju ravnopravnost polova, LSD testom je utvrđena statistički značajna razlika između ispitanika koji žive u SAD-u i Kanadi ($AS=25,88$, $SD=4,04$) u odnosu na ispitanike koji žive u Severnoj ($AS=28,31$, $SD=2,16$) i Južnoj Evropi ($AS=27,51$, $SD=2,66$) (Tabela 45). Rezultati pokazuju da je kod ispitanika koji žive u Severnoj i Južnoj Evropi izraženija vrednosna orijentacija ravnopravnost polova u odnosu na one koji žive u SAD-u i Kanadi.

Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj regiona gde žive naši ispitanici na nivoe socijalne distance prema različitim društvenim grupama.

Tabela 46. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i regiona boravka

	Zbir kvadrata			F (4,282)	p	η^2
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	31,03	976,23	1007,26	2,498	0,046	0,03
Ljudi druge rase	2,43	354,86	357,30	0,484	0,748	
Alkoholicari	27,50	875,42	902,92	2,298	0,062	
Imigranti	13,72	853,87	867,60	1,495	0,207	
Narkomani	27,25	874,01	901,26	2,505	0,045	0,03
Emocionalno nestabilni ljudi	19,41	845,74	865,15	1,618	0,170	
Osobe koje imaju aids/hiv	5,89	774,09	779,98	0,537	0,709	
Homoseksualci	14,84	638,26	653,10	1,625	0,172	
Ljudi druge veroispovesti	3,88	280,45	284,34	0,977	0,420	
Jevreji	0,55	277,37	277,93	0,142	0,966	
Romi	5,68	676,74	682,42	1,421	0,592	
Muslimani	8,56	800,59	809,15	0,777	0,542	

Utvrđena je statistički značajna razlika u u skorovima prema dvema društvenim grupama i to prema osobama sa kriminalnom prošlošću $F(2,282)=2,498$, $p=0,046$ i narkomanima $F(2,282)=2,505$, $p=0,045$. Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa koje smo upoređivali je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi 0,03 u oba slučaja (Tabela 46).

Naknadna poređenja pomoću LSD testa pokazuju da u pogledu nivoa socijalne distance prema osobama sa kriminalnom prošlošću, postoji značajna razlika između ispitanika koji žive u Istočnoj Evropi ($AS=4,54$, $SD=1,61$) u odnosu na one koji žive u Zapadnoj ($AS=3,78$, $SD=1,98$) i Severnoj Evropi ($AS=3,44$, $SD=2,02$), što implicira dalje da oni koji žive u Istočnoj

Evropi imaju veći nivo socijalne distance prema osobama sa kriminalnom prošlošću u odnosu na one koji žive u Zapadnoj i Severnoj Evropi (Tabela 47).

Tabela 47. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance - osobe sa kriminalnom prošlošću

	LSD poređenje									
			Zapadna Evropa		Severna Evropa		Južna Evropa		Istočna Evropa	
	AS	SD	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Zapadna Evropa (n=89)	3,78	1,98								
Severna Evropa (n=45)	3,44	2,02	0,331	0,332						
Južna Evropa (n=68)	3,98	1,67	-0,207	0,518	-0,537	0,152				
Istočna Evropa (n=35)	4,54	1,61	-0,766	0,022	-1,097	0,005	-0,560	0,129		
SAD i Kanada (n=50)	3,84	1,89	-0,065	0,844	-0,396	0,302	0,142	0,697	0,702	0,063

Napomena: Raz. -razlika

U pogledu nivoa socijalne distance prema narkomanima LSD test pokazuje da da postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji žive u Istočnoj Evropi (AS=5,38, SD=1,36) i onih koji žive u Zapadnoj Evropi (AS=4,61, SD=1,91), kao i između onih koji žive u SAD-u i Kanadi (AS=4,60, SD=1,86), što se može videti u Tabeli 48. Rezultati pokazuju da oni koji žive u Istočnoj Evropi imaju veću socijalnu distancu prema narkomanima u odnosu na one koji žive u Zapadnoj Evropi i SAD-u i Kanadi.

Tabela 48. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance - narkomani

	AS	SD	LSD poređenje							
			Zapadna Evropa		Severna Evropa		Južna Evropa		Istočna Evropa	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Zapadna Evropa (n=89)	4,61	1,91								
Severna Evropa (n=45)	5,00	1,82	-0,393	0,223						
Južna Evropa (n=68)	5,16	1,65	-0,557	0,066	-0,164	0,644				
Istočna Evropa (n=35)	5,38	1,36	-0,768	0,015	-0,375	0,306	-0,211	0,544		
SAD i Kanada (n=50)	4,60	1,86	0,007	0,983	0,400	0,270	0,564	0,102	-0,775	0,030

Napomena: Raz. -razlika

Razlike u odnosu na posećivanje Srbije

Tabela 49. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i posećivanja matice

	Zbir kvadrata			F (3,323)	p	η^2
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno			
Otvorenost ka svetu	47,53	7556,95	7604,48	0,677	0,567	
Religioznost	344,71	15015,53	15360,24	2,472	0,062	
Egalitarizam	21,96	6983,05	7005,01	0,339	0,797	
Konformizam	96,29	3811,59	3907,89	2,720	0,045	0,02
Autoritarnost	93,00	6914,21	7007,21	1,388	0,247	
Ravnopravnost polova	96,95	4383,10	4480,06	2,378	0,070	
Opšti aktivizam	41,32	6140,59	6181,91	0,724	0,538	
Društveni aktivizam	40,05	8819,88	8859,93	0,292	0,918	
Tradicionalne vrednosti	2773,50	81429,60	84203,10	3,447	0,017	0,03
Vrednosti preživljavanja	786,53	31746,04	32532,58	2,668	0,048	0,02
Socijalna distanca	181,52	49800,06	49981,58	0,392	0,759	

Jednofaktorskom analizom varijansne istražene su razlike u nivou izraženosti različitih vrednosnih orijentacija u odnosu na posećivanje Srbije. Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima za tri vrednosne orijentacije: konformizam $F(3,323)= 2,720$, $p=0,045$, tradicionalne vrednosti $F(3,323)= 3,447$, $p=0,017$, i vrednosti preživljavanja $F(3,323)= 2,668$, $p=0,048$ (Tabela 49).

Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa koje smo upoređivali je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi od 0,02 za nivo konformizma i tradicionalnih vrednosti i 0,03 za vrednosti preživljavanja.

Naknadna poređenja pomoću LSD testa pokazuju da se kada je u pitanju vrednosna orijentacija konformizam srednja vrednost grupe koja posećuje Srbiju jednom u nekoliko godina ili ređe ($AS=11,12$, $SD=3,63$) se značajno razlikuje od srednje vrednosti gupe ispitanika koji posećuju Srbiju jednom godišnje ($AS=9,45$, $SD=3,60$), što implicira da su oni koji posećuju Srbiju jednom godišnje su manji konformisti od onih koji posećuju Srbiju jednom u nekoliko godina ili manje. Između ostalih grupa nije utvrđena statistički značajna razlika (Tabela 50).

Tabela 50. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -konformizam

	AS	SD	LSD poređenje					
			Jednom u 2-4 meseca		Jednom u pola godine		Jednom godišnje	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Jednom u 2-4 meseca (n=87)	10,08	3,14						
Jednom u pola godine (n=87)	9,97	3,39	0,11	0,825				
Jednom godišnje (n=101)	9,45	3,60	0,63	0,207	0,52	0,302		
Jednom u nekoliko godina ili manje (n=52)	11,12	3,63	-1,03	0,087	-1,15	0,057	-1,67	0,005

Napomena: Raz. -razlika

Kada su u pitanju tradicionalne vrednosti, rezultati LSD testa pokazuju da postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji posećuju Srbiju jednom u nekoliko godina ili ređe ($AS=71,08$, $SD=19,42$) i ispitanika koji posećuju maticu češće, odnosno barem jednom godišnje ($AS=62,42$, $SD=16,33$) i barem jednom u pola godine ($AS=63,62$, $SD=15,33$). Dakle,

ispitanici koji najređe posećuju Srbiju, odnosno jednom u nekoliko godina ili ređe karakterišu izraženije tradicionalne vrednosti u odnosu na ispitanike koji posećuju Srbiju barem jednom u pola godine ili barem jednom godišnje. Između ostalih grupa nije uočena statistički značajna razlika (Tabela 51).

Tabela 51. Post-hoc test (LSD) za -tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti

	AS	SD	LSD poređenje					
			Jednom u 2-4 meseca		Jednom u pola godine		Jednom godišnje	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Jednom u 2-4 meseca (n=87)	64,03	13,35						
Jednom u pola godine (n=87)	63,62	15,33	0,41	0,864				
Jednom godišnje (n=101)	62,42	16,33	1,62	0,486	1,21	0,604		
Jednom u nekoliko godina ili manje (n=52)	71,08	19,42	-7,04	0,012	-7,46	0,008	-8,66	0,002

Napomena: Raz. -razlika

Tabela 52. Post-hoc test (LSD) za -vrednosti preživljavanja/samoaktuelizacije

	AS	SD	LSD poređenje					
			Jednom u 2-4 meseca		Jednom u pola godine		Jednom godišnje	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Jednom u 2-4 meseca (n=87)	73,75	9,04						
Jednom u pola godine (n=87)	72,64	10,35	1,10	0,463				
Jednom godišnje (n=101)	70,44	10,22	3,31	0,023	2,21	0,129		
Jednom u nekoliko godina ili manje (n=52)	74,56	9,95	0,81	0,641	-1,91	0,272	-4,12	0,015

Napomena: Raz. -razlika

Kada su u pitanju vrednosti preživljavanja, LSD test naknadnih poređenja pokazuje da postoji značajna razlika u skorovima između ispitanika koji posećuju Srbiju jednom barem jednom godišnje (AS=70,44, SD=10,22), i onih koji posećuju Srbiju barem jednom u 2 do 4

meseca (AS=73,75, SD=9,04), kao i onih koji posećuju Srbiju jednom u nekoliko godina ili ređe (AS=74,56, SD=9,95) (Tabela 52).

Ovi rezultati govore da oni koji posećuju Srbiju barem jednom godišnje imaju izraženije vrednosti samoaktuelizacije u odnosu na ispitanike koji posećuju Srbiju jednom u 2 do 4 meseca, kao i onih koji posećuju Srbiju jednom u nekoliko godina ili ređe.

Jednofaktorskom analizom varijansne istražene su razlike u nivou socijalne distance prema različitim društvenim grupama u odnosu na posećivanje Srbije. Nije uočena statistički značajna razlika između analiziranih grupa ispitanika što se može videti u Tabeli 53.

Tabela 53. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i posećivanja matice

	Zbir kvadrata			F (4,282)	p
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno		
Osobe sa kriminalnom prošlošću	4,47	1093,43	1097,91	0,429	0,733
Ljudi druge rase	7,88	393,41	401,29	2,096	0,101
Alkoholicari	7,36	967,94	975,31	0,779	0,507
Imigranti	19,33	919,54	938,88	1,840	0,142
Narkomani	14,43	955,65	970,09	1,672	0,175
Emocionalno nestabilni ljudi	7,42	925,28	932,70	0,839	0,473
Osobe koje imaju aids/hiv	5,45	836,34	841,79	0,683	0,563
Homoseksualci	10,90	737,42	748,33	1,379	0,252
Ljudi druge veroispovesti	0,33	297,87	298,21	0,119	0,949
Jevreji	2,80	324,50	327,31	0,905	0,439
Romi	7,90	724,95	732,85	1,141	0,333
Muslimani	4,45	774,41	778,86	0,602	0,614

Razlike u odnosu na odluku opovratku u zemlju

Jednofaktorskom analizom varijansne istražene su razlike u nivou izraženosti različitih vrednosnih orijentacija u odnosu na odluku o povratku u maticu. Ispitivanjem razlika na svakoj zavisnoj promenljivoj pojedinačno, zapaža se da se ispitanici podeljeni u 3 specifikovane kategorije (definitivno se vraća u maticu, razmišlja o tome i definitivno se ne vraća) statistički značajno razlikuju u gotovo svim vrednosnim orijentacijama, izuzev egalitarizma, društvenog aktivizma i socijalne distance.

Tabela 54. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i povratka u maticu

	Zbir kvadrata			F	p	η^2
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno	(2,324)		
Otvorenost ka svetu	437,82	7166,65	7604,48	9,897	0,000	0,07
Religioznost	744,17	14616,07	15360,24	7,539	0,001	0,04
Egalitarizam	84,27	6920,74	7005,01	1,973	0,141	
Konformizam	112,61	3795,27	3907,89	3,998	0,020	0,04
Autoritarnost	158,15	6849,06	7007,21	3,741	0,025	0,03
Ravnopravnost polova	157,26	4322,80	4480,06	4,830	0,009	0,04
Opšti aktivizam	187,62	5994,29	6181,91	5,071	0,007	0,03
Društveni aktivizam	12,21	8847,71	8859,93	0,224	0,800	
Tradicionalne vrednosti	3665,45	80537,64	84203,10	7,373	0,001	0,01
Vrednosti preživljavanja	1426,60	31105,98	32532,58	7,430	0,001	0,04
Socijalna distanca	874,61	49106,96	49981,58	2,885	0,057	

Razlika između grupa kada je u pitanju vrednosna orijentacija otvorenost ka svetu je $F(2,324)=9,897$, $p<0,001$, a izraženo putem eta kvadrata 0,07, što govori o srednjoj jačini uticaja. Uočene razlike među grupama su i u sledećim vrednosnim orijentacijama: religioznost $F(2,324)=7,539$, $p=0,001$, konformizam $F(2,324)=3,998$, $p=0,020$, autoritarnost $F(2,324)=3,741$, $p=0,025$, ravnopravnost polova $F(2,324)=4,830$, $p=0,009$, opšti aktivizam $F(2,324)=5,071$, $p=0,007$, tradicionalne vrednosti $F(2,324)=7,373$, $p=0,001$ i vrednosti preživljavanja $F(2,324)=7,430$, $p=0,001$. Stvarna razlika je mala, a izražena pomoću pokazatelja eta kvadrata za navedene vrednosne orijentacije kreće se od 0,01 do 0,04 (Tabela 54).

Tabela 55. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -otvorenost prema svetu

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	19,81	5,18				
Razmišlja o tome (n=107)	21,41	4,76	-1,61	0,045		
Ne, definitivno (n=169)	22,96	4,51	-3,15	0,000	-1,55	0,008

Napomena: Raz. -razlika

Naknadno poređenje obavljeno LSD testom pokazuje nam da postoji statistički značajna razlika između svih ispitivanih grupa ispitanika kada je u pitanju otvorenost ka svetu. Podaci prikazani u Tabeli 55 ukazuju da su najmanje otvoreni ka svetu oni ispitanici koji će se

sigurno vratiti (AS=19,81, SD=5,18), značajno otvoreniji ka svetu su oni koji razmišljaju o povratku (AS=21,41, SD=4,76), i značajno najotvoreniji ka svetu su oni koji se definitivno neće vratiti (AS=22,96, SD=4,51) i obrnuto.

Tabela 56. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -religioznost

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	16,78	7,41				
Razmišlja o tome (n=107)	16,22	7,03	0,56	0,624		
Ne, definitivno (n=169)	13,41	6,27	3,37	0,002	2,82	0,001

Napomena: Raz. -razlika

Kada je u pitanju nivo religioznosti (Tabela 56), LSD test naknadnih poređenja pokazuje da se značajno razlikuju ispitanici koji ne planiraju da se vrate (AS=13,41, SD=6,27) u odnosu na ispitanike koji razmišljaju o tome (AS=16,22, SD=7,03) i one koji će se zasigurno vratiti (AS=16,78, SD=7,41). Dakle, rezultati govore da oni koji ne planiraju da se vrate u Srbiju su značajno manje religiozni u odnosu na one koji planiraju ili razmišljaju o tome.

Tabela 57. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -konformizam

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	11,06	4,31				
Razmišlja o tome (n=107)	10,35	3,40	0,001	0,222		
Ne, definitivno (n=169)	9,49	3,12	1,57	0,005	0,85	0,046

Napomena: Raz. -razlika

Što se tiče konformizma (Tabela 57), uočena je značajna razlika između istih grupa kao i u prethodnom poređenju LSD testom. Naime, nivo konformizma se značajno razlikuje kod onih ispitanika koji ne planiraju da se vrate u Srbiju (AS=9,49, SD=3,12) u odnosu na one koji razmišljaju o tome (AS=10,35, SD=3,40) i onih koji će se definitivno vratiti (AS=11,06, SD=4,31). Drugim rečima, oni ispitanici koji ne planiraju da se vrate su značajno manje konformisti u odnosu na ostale ispitanike.

Tabela 58. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -autoritarnost

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	14,14	5,04				
Razmišlja o tome (n=107)	12,66	4,57	1,47	0,060		
Ne, definitivno (n=169)	12,13	4,47	2,01	0,007	0,53	0,348

Napomena: Raz. -razlika

Kada je u pitanju nivo autoritarnosti, uočena je statistički značajna razlika između grupe ispitanika koji definitivno planiraju da se vrate (AS=14,14, SD=5,04) i onih koji se definitivno neće vratiti u Srbiju (AS=12,13, SD=4,47) (Tabela 58). Prema rezultatima ove analize, kod grupe ispitanika koji planiraju da se vrate je značajno izraženija autoritarnost u odnosu na one koji se neće vratiti.

Tabela 59. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -ravnopravnost polova

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	25,76	4,55				
Razmišlja o tome (n=107)	26,80	3,90	-1,04	0,096		
Ne, definitivno (n=169)	27,68	3,15	-1,92	0,001	-0,88	0,053

Napomena: Raz. -razlika

Razlika između istih grupa je uočena i kada je ravnopravnost polova u pitanju (Tabela 59). Naime, oni koji će se definitivno vratiti (AS=25,76, SD=4,55) se značajno razlikuju u skorovima u odnosu na one koje se neće vratiti (AS=27,68. SD=3,15) u smislu da je kod ispitanika koji se neće vratiti značajno izraženija ravnopravnost polova

Tabela 60. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -opšti aktivizam

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	14,89	4,48				
Razmišlja o tome (n=107)	14,03	4,22	0,85	0,244		
Ne, definitivno (n=169)	12,89	4,29	1,99	0,004	1,14	0,034

Napomena: Raz. -razlika

Razliku između istih grupa primećujemo i kada je u pitanju opšti aktivizam (Tabela 60). Grupa ispitanika koja se definitivno neće vratiti u Srbiju karakteriše značajno manji nivo opšteg aktivizma (AS=12,89, SD=4,29) u odnosu na grupu ispitanika koji će se definitivno vratiti (AS=14,89, SD=4,48).

Tabela 61. Post-hoc test (LSD) za -tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	70,22	16,46				
Razmišlja o tome (n=107)	66,64	15,61	3,58	0,183		
Ne, definitivno (n=169)	61,51	15,65	8,711	0,001	5,13	0,009

Napomena: Raz. -razlika

Kada je u pitanju nivo izraženosti tradicionalnih vrednosti, LSD testom uočena je statistički značajna razlika između onih koji ne planiraju da se vrate (AS=61,51, SD=15,65) u odnosu na one koji će se definitivno vratiti (AS=70,22, SD=16,46) i one koji razmišljaju o tome (AS=66,64, SD=15,61). Naime, oni ispitanici koji se definitivno neće vratiti u Srbiju karakterišu značajno izraženije sekularno-racionalne vrednosti, u odnosu na one koji će se zasigurno vratiti i one koji razmišljaju o tome kod kojih su izraženije tradicionalne vrednosti (Tabela 61).

Tabela 62. Post-hoc test (LSD) za -vrednosti preživljavanja/samoaktuelizacije

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	76,37	9,11				
Razmišlja o tome (n=107)	73,63	9,73	2,75	0,100		
Ne, definitivno (n=169)	70,73	10,03	5,64	0,000	2,89	0,017

Napomena: Raz. -razlika

Isti je slučaj i sa vrednostima preživljavanja, odnosno samoaktuelizacije (Tabela 62). LSD testom naknadnih poređenja uočena je statistički značajna razlika između onih ispitanika koji se definitivno neće vratiti u zemlju (AS=70,73, SD=10,03) i onih ispitanika koji će se definitivno vratiti (AS=76,37, SD=9,11) ili koji razmišljaju o tome (AS=73,63, SD=9,73). Podaci govore da su kod onih ispitanika koji se neće vratiti značajno izraženije vrednosti

samoaktuelizacije, dok su kod onih koji će se vratiti ili razmišljaju o povratku izraženije vrednosti preživljavanja.

Jednofaktorskom analizom varijanse istražene su razlike u nivou socijalne distance prema različitim društvenim grupama u odnosu na odluku o povratku u maticu, a rezultati su prikazani u Tabeli 63. Utvrđena je statistički značajna razlika u rezultatima za 4 društvene grupe: imigranti $F(2,324)=3,076$, $p=0,049$, homoseksualci $F(2,324)=10,114$, $p<0,001$, ljudi druge veroispovesti $F(2,324)=6,443$, $p=0,002$, i Jevreji $F(2,324)=5,087$, $p=0,007$.

Tabela 63. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i povratka u maticu

	Zbir kvadrata			F (2,324)	p	η^2
	Između grupa	Unutar grupa	Ukupno			
Osobe sa kriminalnom prošlošću	8,52	1127,56	1136,08	1,224	0,295	
Ljudi druge rase	2,63	406,35	408,99	1,050	0,351	
Alkoholicari	4,51	1024,39	1028,90	0,714	0,491	
Imigranti	19,43	964,25	983,68	3,076	0,049	0,02
Narkomani	8,52	1008,68	1017,21	1,370	0,256	
Emocionalno nestabilni ljudi	2,82	968,26	971,08	0,472	0,624	
Osobe koje imaju aids/hiv	7,03	872,91	879,95	1,285	0,280	
Homoseksualci	51,19	722,08	773,28	10,114	0,000	0,06
Ljudi druge veroispovesti	15,56	294,98	310,55	6,443	0,002	0,05
Jevreji	10,59	337,54	348,14	5,087	0,007	0,03
Romi	0,37	780,44	780,81	0,077	0,926	
Muslimani	6,25	861,16	867,41	1,177	0,309	

Uprkos statističkoj značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa koje smo upoređivali je mala. Veličina te razlike, izražena pomoću pokazatelja eta kvadrat, iznosi od 0,02 do 0,05 za nivo socijalne distance ka svim navedenim društvenim grupama izuzev ka homoseksualcima gde se može uočiti srednji uticaj razlike (eta kvadrat=0,06).

Naknadna poređenja pomoću LSD testa pokazuju da kada je u pitanju socijalna distanca prema imigrantima, značajno razlikuju oni ispitanici koji će se definitivno vratiti u maticu (AS=3,04, SD=1,91), u odnosu na one ispitanike koji razmišljaju o tome (AS=2,46, SD=1,62) ili se neće vratiti (AS=2,34, SD=1,72). Izraženija socijalna distanca prema migrantima je dakle prisutna kod one grupe ispitanika koji planiraju da se zasigurno vrate u domovinu (Tabela 64).

Tabela 64. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance -imigranti

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	3,04	1,91				
Razmišlja o tome (n=107)	2,46	1,62	0,581	0,049		
Ne, definitivno (n=169)	2,34	1,72	0,702	0,011	0,121	0,572

Napomena: Raz. -razlika

Tabela 65. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance -homoseksualci

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	3,37	1,88				
Razmišlja o tome (n=107)	2,91	1,67	0,466	0,067		
Ne, definitivno (n=169)	2,33	1,21	1,047	0,000	0,581	0,002

Napomena: Raz. -razlika

Kada je u pitanju socijalna distanca prema homoseksualcima, rezultati testa poskazuju da se skorovi onih koji se definitivno neće vratiti (AS=2,33, SD=1,21) značajno razlikuju od skorova onih koji razmišljaju o tome (AS=2,91, SD=1,67) i onih koji će se definitivno vratiti (AS=3,37, SD=1,88) (Tabela 65). Naime, oni ispitanici koji ne planiraju da se vrte u zemlju imaju značajno manju socijalnu distance prema homoseksualcima u odnosu na one koji razmišljaju ili planiraju povratak.

Tabela 66. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance -ljudi druge veroispovesti

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	2,14	1,41				
Razmišlja o tome (n=107)	1,80	1,11	0,334	0,041		
Ne, definitivno (n=169)	1,53	0,61	0,605	0,000	0,271	0,022

Napomena: Raz. -razlika

Kada su u pitanju ljudi druge veroispovesti, rezultati LSD testa naknadnih poređenja pokazuju da postoji statistički značajna razlika u skorovima sve tri ispitivane grupe (Tabela 66). U tom smislu, oni koji se definitivno neće vratiti (AS=1,53, SD=0,61) imaju manju socijalnu distancu u odnosu na one koji razmišljaju o povratku (AS=1,80, SD=1,11) kao i u

odnosu na one koji će se definitivno vratiti (AS=2,14, SD=1,41). Značajna razlika postoji i između onih koji se planiraju vratiti i onih koji razmišljaju o tome, a podaci prikazani u Tabeli 66 pokazuju da oni koji planiraju da se vrate u maticu imaju značajnije veći nivo socijalne distance prema ljudima druge veroispovesti.

Tabela 67. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance - Jevreji

	AS	SD	LSD poređenje			
			Da, definitivno		Razmišlja o tome	
			Raz. AS	p	Raz. AS	p
Da, definitivno (n=51)	2,04	1,21				
Razmišlja o tome (n=107)	1,93	1,12	0,114	0,512		
Ne, definitivno (n=169)	1,61	0,88	0,430	0,009	0,316	0,013

Napomena: Raz. -razlika

Što se tiče razlika u skorovima za nivo socijalne distance prema Jevrejima, rezultati analize pokazuju da se oni koji ne planiraju da se vrate (AS=1,61, SD=0,88) značajno razlikuju u odnosu na one koji razmišljaju o tome (AS=1,93, SD=1,12) i onih koji će se definitivno vratiti (AS=2,04, SD=1,21). Naime, oni koji se neće vratiti imaju značajno niže nivoe socijalne distance prema Jevrejima, što se može videti u Tabeli 67.

Dužina boravka kao prediktor izraženosti određenih vrednosnih orijentacija

Korelaciona analiza je korišćena kako bi se ispitao odnos između vrednosnih orijentacija i dužine boravka u inostranstvu (Tabela 68). Rezultati pokazuju značajnu pozitivnu korelaciju između dužine boravka u inostranstvu i nivoa religioznosti ($r=0,192$, $p<0,01$), opšteg aktivizma ($r=0,160$, $p<0,01$) i tradicionalnih vrednosti ($r=0,139$, $p<0,05$). S druge strane, rezultati pokazuju značajnu negativnu korelaciju sa vrednosnim orijentacijama otvorenost ka svetu ($r=-0,227$, $p<0,01$) i ravnopravnost polova ($r=-0,131$, $p<0,05$).

Tabela 68. Korelacije vrednosne orijentacije i dužina boravka u inostranstvu

Dužina boravka u inostranstvu		
	r	% varijanse
Otvorenost ka svetu	-0,227**	5,15
Religioznost	0,192**	3,69
Egalitarizam	0,046	
Konformizam	0,075	
Autoritarnost	-0,013	
Ravnopravnost polova	-0,131*	1,72
Opšti aktivizam	0,160**	2,56
Drustveni aktivizam	-0,031	
Tradicionalne vrednosti	0,139*	1,93
Vrednosti preživljavanja	0,085	
Socijalna distanca	0,180*	3,24

Napomena: ** korelacija je značajna na nivou 0,01; * korelacija je značajna na novou 0,05.

Rezultati korelacione analize između dužine boravka u inostranstvu i nivoa socijalne distance ukazuju na postojanje pozitivne korelacije prema većini ispitivanih društvenih grupa (osobe sa kriminalnom prošlošću $r=0,233$, $p<0,01$, ljudi druge rase $r=0,268$, $p<0,01$, alkoholičari $r=0,129$, $p<0,05$, imigranti $r=0,159$, $p<0,05$, osobe koje imaju aids/hiv $r=0,217$, $p<0,01$, homoseksualci $r=1,88$, $p<0,01$, ljudi druge veroispovesti $r=0,165$, $p<0,01$, Jevreji $r=0,198$, $p<0,01$), što govori da sa godinama provedenim u inostranstvu socijalna distanca se povećava (Tabela 69).

Tabela 69. Korelacije socijalne distance prema ajtemima i dužine boravka u inostranstvu

Dužina boravka u inostranstvu		
	r	% varijanse
Osobe sa kriminalnom prošlošću	0,233**	5,42
Ljudi druge rase	0,268**	7,18
Alkoholicari	0,129*	1,66
Imigranti	0,159**	2,52
Narkomani	0,018	
Emocionalno nestabilni ljudi	0,107	
Osobe koje imaju aids/hiv	0,217**	4,70
Homoseksualci	0,188**	3,53
Ljudi druge veroispovesti	0,165**	2,27
Jevreji	0,198**	3,92
Romi	0,039	
Muslimani	0,051	

Napomena: ** korelacija je značajna na nivou 0,01; * korelacija je značajna na novou 0,05.

S obzirom na to da je korelaciona analiza izražena pomoći Pirsonovog koeficijenta pokazala da postoji (iako slaba) linearna povezanost između dužine boravka u inostranstvu i šest vrednosnih orijentacija, pokušali smo, a u skladu sa postavljenim ciljem, pomoću proste linearne regresije, utvrditi da li i u kojoj meri dužina boravka u inostranstvu predviđa izraženost tih vrednosnih orijentacija.

Rezultati regresione analize pokazuju da dužina boravka u dijaspori značajno predviđa manju izraženost otvorenosti ka svetu, veću religioznost, manju ravnopravnost polova, veći opšti aktivizam, izraženije tradicionalne vrednosti i veću socijalnu distancu. Zbog preglednosti rezultata jednostavne regresione analize za sve ispitivane zavisne varijable, a s obzirom na to da smo imali samo jednu nezavisnu, dat je prikaz u jednoj tabeli (Tabela 70) tako da su zavisne varijable su predstavljene u jednoj (prvoj) koloni.

Tabela 70. Dužina boravka u inostranstvu kao prediktor vrednosnih orijentacija

Zavisna varijabla	r ²	B	SE B	β	F(1,325)	p
Otvorenost ka svetu	0,052	-0,109	0,026	-0,227	17,693	0,000
Religioznost	0,026	0,128	0,037	0,189	12,006	0,001
Egalitarizam	0,001	0,017	0,025	0,36	0,426	0,514
Konformizam	0,075	0,026	0,019	0,075	1,825	0,178
Autoritarnost	0,000	-0,006	0,025	-0,013	0,053	0,818
Ravnopravnost polova	0,015	-0,045	0,020	-0,123	5,008	0,026
Opšti aktivizam	0,026	0,069	0,024	0,160	8,531	0,004
Društveni aktivizam	0,01	-0,016	0,029	-0,31	0,317	0,574
Tradicionalne vrednosti	0,019	0,222	0,087	0,139	6,437	0,012
Vrednosti preživljavanja	0,007	0,080	0,055	0,081	2,148	0,144
Socijalna distanca	0,033	0,221	0,067	0,180	10,927	0,001

Napomena: SE – standardna greška

Jednostavna linearna regresija je izračunata kako bi se predvidela otvorenost ka svetu na osnovu dužine boravka u inostranstvu. Rezultati analize su pokazali značajnu povezanost dužine boravka u inostranstvu i otvorenosti ka svetu $F(1,325)=17,693$, $p<0,001$. Nestandardizovani regresioni (beta) koeficijent za otvorenost prema svetu iznosi $B=-0,109$, što znači da se sa svakom godinom boravka u inostranstvu, otvorenost ka svetu smanjuje za $-0,109$ mereno na našoj skali. Vrednost koeficijenta determinacije ($r^2=0,052$) ukazuje da se 5,2% promena u ovoj vrednosnoj orijentaciji može objasniti samo dužinom boravka u inostranstvu. Slična je situacija i kada je u pitanju nivo religioznosti. Postoji značajna povezanost između ove dve varijable $F(1,325)=12,006$, $p=0,001$. Nestandardizovani regresioni koeficijent

pokazuje da se sa dužinom boravka nivo religioznosti povećava ($B=0,128$). Dužina boravka kao prediktor, u ovom slučaju objašnjava 2,6% varijanse nivoa religioznosti.

Kada je u pitanju vrednosna orijentacija ravnopravnost polova, rezultati proste regresione analize pokazuju da značajna povezanost ove varijable sa dužinom boravka u inostranstvu $F(1,325)=5,008$, $p=0,26$, te da duži boravak u inostranstvu prati negativniji odnos prema ravnopravnosti polova ($B=-0,045$, procenat varijanse 1,5%). S druge strane, opšti aktivizam se značajno se povećava sa dužim boravkom u dijaspori $F(1,325)=8,531$, $p=0,004$, i to za 0,069 mereno našom skalom ($B=0,069$), a dužina boravka objašnjava 2,6% promena u ovoj vrednosnoj orijentaciji. Reultati proste regresione analize su takođe pokazali da dužina boravka u inostranstvu značajno previđa veće nivoe tradicionalnih vrednosti $F(1,325)=6,437$, $p=0,012$, $B=0,222$ i socijalne distance $F(1,325)=10,927$, $p=0,001$, $B=0,221$. Prediktor dužina boravka objašnjava 1,9% varijanse kada su u pitanju tradicionalne vrednosti, i 3,3% kada je u pitanju socijalna distanca.

Diskusija rezultata

Predmet ovog rada se odnosi na ispitivanje vrednosnih orijentacija kod pripadnika srpske intelektualne dijaspore. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 327 ispitanika, visokoobrazovanih emigranata iz Srbije. Ispitanici su sakupljeni neslučajnim uzorkovanjem, metodom snežne grudve, ne samo na osnovu ličnih poznanstava, nego i pomoću raznih udruženja, organizacija i internet grupa. Instrumenti korišćeni u istraživanju su Kuzmanovićev test vrednosnih orijentacija (1995), Inglehartova skala vrednosti (Inglehart, Baker, 2000) i Bogardusova skala socijalne distance (Bogardus, 1933) modifikovana u formi koja je korišćena u Evropskom upitniku o vrednostima (EVS, 2008). Na uzorku naših ispitanika je dobijeno da skale koje mere vrednosne orijentacije većinom imaju zadovoljavajuću pouzdanost, izuzev za vrednosne orijentacije: otvorenost ka svetu, egalitarizam i vrednosti preživljavanja odnosno samoaktuelizacije, koje imaju pouzdanost nešto nižu od zadovoljavajuće. Na osnovu istraživačkog problema definisali smo četiri istraživačka cilja, a s obzirom na eksplorativni karakter istraživanja nismo krenuli od unapred definisanih hipoteza. Postavljeni ciljevi istraživanja odnose se na izraženost vrednosnih orijentacija srpske intelektualne dijaspore, njihovu povezanost, ispitivanje značaja razlika s obzirom na socio-demografske varijable, te utvrđivanje da li dužina boravka u inostranstvu predviđa izraženost određenih vrednosnih orijentacija. Nastavak diskusije prati redosled postavljenih ciljeva i strukturu predstavljenih rezultata u prethodnom segmentu rada.

Izraženost vrednosnih orijentacija

U okviru prvog postavljenog cilja našeg istraživanja, nastojali smo utvrditi izraženost određenih vrednosnih orijentacija, odnosno ustanoviti koje vrednosne orijentacije karakterišu naš uzorak. Ono što smo mogli uočiti na osnovu predstavljenih rezultata je da su, visokoobrazovani emigranti iz Srbije, koji su učestvovali u našem istraživanju, osobe koje su otvorene ka svetu. Oni nisu konformisti, niti su autoritarni. To su osobe koje karakteriše veoma niska socijalna distanca i izražen pozitivan odnos prema ravnopravnosti polova. U skladu sa tim, a što nije iznenađujuće, naš uzorak karakterišu i izražene sekularno-racionalne i vrednosti

samoizražavanja. Naime, Inglehart (Inglehart, 1971, 1987, 1990, Inglehart, Welzel, 2005), u okviru svoje teorije o postmaterijalističkim vrednostima ističe da ljudi koji prihvataju sekularno-racionalne vrednosti stavljaju manji akcenat na religiju i autoritet. Vrednosti samoaktuelizacije stavljaju akcenat na razvoj tolerancije uopšte, toleranciju marginalnih grupa i ravnopravnost polova, što je takođe u skladu sa pomenutim rezultatima. Posmatrano na ovaj način, ne iznenađuju ni rezultati koji se tiču veoma niske izraženosti socijalne distance prema marginalizovanim grupama, s obzirom na to da vrednosti preživljavanja naglašavaju ekonomsku i fizičku sigurnost, a da je 80% naših ispitanika istaklo da je zadovoljno svojom materijalnom situacijom.

Eksplozivni karakter istraživanja, kao i specifičnost populacije kojom se bavimo, samo po sebi kazuje da ne postoje podaci sa kojima bismo mogli uporediti dobijene rezultate. Međutim, prethodna istraživanja u okviru kojih su korišćeni slični ili isti instrumenti nam dozvoljavaju da dobijene podatke uporedimo sa rezultatima dobijenim u ranijim studijama na populaciji iz Srbije, što nam dalje može pomoći da uočimo eventualne razlike.

Tako je, na primer, u istraživanjima koje je sproveo Pantić (1981, 1990), a koje je obuhvatalo mlade od 16 do 27 godina, autor ustanovio da se u periodu između dva istraživanja religioznost povećala, ali da je u oba slučaja generalno bila izraženija nereligioznost, te da je oko 70% mladih bilo otvoreno prema svetu, dok je konformizam bio izraženiji. Kuzmanović (1995b) (čiji je instrument za utvrđivanje vrednosnih orijentacija primenjen i u našem istraživanju) je ustanovio da je među učenicima završnih razreda osnovnih škola podjednako izražena otvorenost odnosno zatvorenost prema svetu (što govori o smanjenju otvorenosti u odnosu na prethodna istraživanja), nereligiozna vrednosna orijentacija je bila izraženija u odnosu na religioznu, a odnos prema ravnopravnosti polova je bio generalno pozitivan, dok su niske vrednosti zabeležene kada je u pitanju konformizam.

Mladenović i Knebl (2000) su takođe sproveli istraživanje koristeći isti instrument. Prema njihovim nalazima, otvorenost ka svetu se smanjila u odnosu na prethodne periode, što autori objašnjavaju kao logičnu posledicu društvenih zbivanja koja su zahvatila Srbiju devedesetih. Što se tiče religioznosti, i religioznost i nereligioznost su bile podjednako izražene. Takođe, nekonformizam je bio izražen, čime su autori zaključili da se promena te vrednosne orijentacije u odnosu na ranije periode, a u skladu sa Kuzmanovićevim nalazom (1995b), stabilizovala. Do istog zaključka su došli i kada je u pitanju pozitivan odnos prema ravnopravnosti polova.

Dobijeni rezultati u našem istraživanju nam govore da se generalno posmatrano vrednosne orijentacije našeg uzorka ne razlikuju od vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji

dobijenih u nekim drugim istraživanjima. Međutim, ono što je primetno je da postoji razlika u stepenu izraženosti navedenih orijentacija između ove dve grupe. Naravno, ne možemo tvrditi da postoji statistički značajna razlika s obzirom na to da nije rađena komparativna studija, ali pregledi izraženosti vrednosnih orijentacija iskazani ostvarenim skorovima na skalama koje ih mere ukazuju da su ove vrednosne orijentacije izraženije kada je u pitanju intelektualna dijaspora Srbije, odnosno uzorak obuhvaćen našim istraživanjem.

S druge strane, smatramo da je važno pomenuti da rezultati različitih istraživanja u Srbiji (u okviru kojih su uključene i starije starosne grupe) ukazuju na dominantnu izraženost materijalističke orijentacije u Srbiji. Tako je, na primer, Pantić (2002) u svom istraživanju, primenom Inglehartove skale, utvrdio da postmaterijalističke vrednosti u 1996. godini karakterisalo 23% građana Srbije. Kuzmanović i Petrović (2007) su utvrdili da beogradski srednjoškolski kao najpoželjnije društvene ciljeve ističu zaposlenost (58%) i životni standard građana (58%), što se u stvari odnosi na materijalističke ciljeve. Još jedan autor je došao do sličnih nalaza. Naime, Pavlović (2006) je u svom istraživanju, na reprezentativnom uzorku srpske populacije, ustanovio da su 49% ispitanika u karakterisale materijalističke vrednosti, a samo 6% postmaterijalističke, na osnovu čega ovaj autor navodi da Srbija spada u grupu većinski materijalistički orijentisanih zemalja. Ovi rezultati su sami po sebi jasni, ako se uzmu u obzir dešavanja, te ekonomska i politička nesigurnost, koje su obeležile Srbiju od devedesetih pa nadalje. Ono što je evidentno, da naš uzorak karakteriše drugi pol ovih vrednosti – postmaterijalizam. Takođe bi trebalo pomenuti rezultate istraživanja koje su sprovedli Golubović, Kuzmanović i Vasović (1995), a čiji rezultati govore o veoma visokom stepenu autoritarnosti ispitanika, te ističu da ova odlika vuče svoje poreklo iz tradicionalne, patrijarhalne kulture koja karakteriše Srbiju. Do sličnih rezultata su došli i Rot i Havelka (1973) te ističu da ova odlika nije posledica usađene crte ličnosti, već da se radi o usvojenim uverenjima, koja se, sa promenom sredine mogu promeniti.

Važno je takođe pomenuti da veliki broj istraživanja pokazuje da postoji pozitivna povezanost između etničke heterogenosti rodbinskog ili prijateljskog okruženja i niskih nivoa socijalne distance. Takva istraživanja pokazuju da osobe koje u svom okruženju imaju pripadnike raznih etničkih grupa, pokazuju više tolerantnosti prema različitosti (Hodson, Sekulić, Massey, 1994, prema: Haneš, 2012, Turjačanin, 2000, 2004, 2005), te da je etnička heterogenost prijateljskog kruga najsnažniji i najznačajniji prediktor ublažavanja predrasuda i distance (Turjačanin, 2007). S obzirom na to da naš uzorak čine migrati, osobe koje su bespogovrno okružene različitim društvenim, etničkim i rasnim grupama, nizak stepen socijalne distance nije iznenađujuć.

Snažna izloženost dominantnim vrednosnim sistemima, te modernizujući efekti obrazovnog sistema vode razvijanju racionalno-kritičkog mišljenja (Pešić, 2016), te čine da nije teško pretpostaviti da će sa višim stepenom obrazovanja, velikom raznovrsnošću socijalnih kontakata i izloženošću različitim kulturnim modelima, vrednosni sistemi i vrednosne orijentacije visokoobrazovanih migranata dobiti poseban, specifičan karakter, uključujući veću otvorenost ka svetu, neautoritarnost, egalitarnost i pozitivniji stav ka ravnopravnosti polova, te izražene postmodernističke vrednosti.

Naša pretpostavka je da rezultati našeg istraživanja, kao što je izražena otvorenost ka svetu, ravnopravnost polova, izražene sekularno-racionalne vrednosti i vrednosti samoaktuelizacije, i niski stepen socijalne distance prema marginalizovanim društvenim grupama mogu biti posledica migrantskog životnog stila.

Rezultati istraživanja vrednosnih orijentacija nepalskih migranata u komparaciji sa nemigrantima koje su sprovele autorke Viliijams i saradnice (Williams et al., 2013), takođe pokazuju da migranti postaju generalno otvoreniji ka svetu i novinama koje su karakteristične za društvo prijema, te takođe pripisuju ove promene iskustvu migranata koje se razvija u kontaktu sa kulturom u koju odlaze i transnacionalnom životnom stilu koji izlaže migrante najrazličitijim ljudima i životnim stilovima.

U tom smislu, naši nalazi su u skladu sa novim pristupom u proučavanju migracija – transnacionalizmom u okviru koga se ističe, kao što je napomenuto u teorijskom delu rada, da migranti u okviru transnacionalnih socijalnih polja grade, razvijaju jake mreže kojima povezuju svoje zemlje porekla i prijema kroz svoje svakodnevne životne aktivnosti, stvarajući nova socijalna polja koja prelaze nacionalne granice (Glick Schiller et al., 1995, Glick Schiller, 2010, Faist, 2010, Waldinger, 2008, 2013, Pavlov i sar., 2013, Pajvančić – Cizelj, 2015). Ovakvi uslovi doprinose tome da se razvijaju izrazito elastični i fluidni transmigrantski identiteti, neprekidno oblikovani i preoblikovani najrazličitijim vidovima uticaja različitih društava.

Povezanost vrednosnih orijentacija

U okviru drugog postavljenog cilja u našem istraživanju nastojali smo utvrditi povezanost vrednosnih orijentacija na našem uzorku. Rezultati su pokazali značajnu povezanost između većine vrednosnih orijentacija. Izračunata je pozitivna korelacija između

tradicionalnih vrednosti, s jedne strane, i nivoa religioznosti i autoritarnosti s druge, što govori u prilog tome da sa rastom tradicionalnih vrednosti raste religioznost i autoritarnost. Ovaj rezultat nije iznenađujuć s obzirom na to da tradicionalne vrednosti, kao što je već napomenuto, naglašavaju značaj religije i autoriteta. Dobijeni rezultati dakle, što se tiče našeg uzorka, sugerišu da što su ljudi tradicionalniji, to su religiozniji, veći konformisti i izraženija je autoritarnost, manje su otvoreni ka svetu, manje su egalitarniji, te je i negativniji odnos prema ravnopravnosti polova. Naravno, ovaj odnos se može posmatrati i obrnuto, što bi značilo da što su izraženije sekularno-racionalne vrednosti, raste otvorenost ka svetu, egalitarnost, ravnopravnost polova, a smanjuje se religioznost, konformizam i autoritarnost. Vrednosna orijentacija otvorenost ka svetu ima značajnu povezanost sa svim ostalim vrednosnim orijentacijama. Pozitivnu korelaciju sa egalitarizmom i ravnopravnošću polova i negativnu sa ostalim. Rezultati našeg istraživanja takođe pokazuju da postoji pozitivna korelacija između vrednosti preživljavanja i nivoa autoritarnosti, pri čemu izraženiju autoritarnost prate izraženije vrednosti preživljavanja, odnosno niske nivoe autoritarnosti prate visoki nivoi vrednosti samoaktuelizacije. Takođe, visoke nivoe religioznosti, autoritarnosti, društvenog aktivizma, te tradicionalnih i vrednosti preživljavanja prate i visoki nivoi socijalne distance, odnosno veću izraženost sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije prate niski nivoi socijalne distance prema ispitivanim društvenim grupama.

Rot i Havelka (Rot, Havelka, 1973) su u svom istraživanju stavova gimnazijske omladine ustanovili visok stepen povezanosti autoritarne orijentacije i etnocentrizma. Pešić (2016) je takođe u svom istraživanju vrednosnih orijentacija stanovnika Srbije i Hrvatske, a na osnovu podataka iz 1989. godine, ustanovila relativno visoku povezanost religioznosti i nacionalizma. Do sličnih rezultata su došli i drugi autori, pa je tako Gavrilović (2013), analizirajući podatke dobijene u Evropskom istraživanju vrednosti iz 2008. godine (EVS, 2008), ustanovila da postoji pozitivna korelacija između nivoa religioznosti i višeg nivoa socijalne distance. Rezultati dobijeni u našem istraživanju su u skladu sa Inglehartovim pristupom (Abramson, Inglehart, 1992, Inglehart, 1971, Inglehart, Flanagan 1987, Inglehart, Abramson, 1999, Inglehart, Baker, 2000) gde se ističe da izražene sekularno-racionalne, a posebno vrednosti samoaktuelizacije odražavaju antidiskriminatorne i humanističke tendencije, te da su odraz kulture u kojoj je preživljavanje sigurno, zbog čega i marginalne grupe ne deluju preteće.

Alargić (2012) je, slično našim rezultatima, u svom istraživanju vrednosnih orijentacija pripadnika vojske Srbije ustanovila da postoji povezanost između nivoa religioznosti i tradicionalnih vrednosti sa autoritarnošću i konformizmom, te ističe da osobe koje su više

autoritarne i konformisti, veći značaj pridaju religioznosti i tradicionalnim vrednostima. S druge strane, osobe koje nisu autoritarne i konformirane, manji značaj pridaju religioznim i tradicionalnim vrednostima, te ističe da nije potrebno posebno obrazlagati da je religioznost jedna od ključnih karakteristika tradicionalizma i tradicionalističke svesti.

Pavlović (2009) je u svom istraživanju došao do sličnih rezultata. On je ustanovio da postoji značajna povezanost demokratskih vrednosti i vrednosti samoaktuelizacije sa neautoritarnošću, otvorenošću prema svetu i nekonformizmom. Ispitanici kod kojih su bile izražene vrednosti samoaktuelizacije bili su bliže polu sekularno-racionalnih vrednosti, odnosno, ispitanici sa izraženim vrednostima preživljavanja imali su izraženije tradicionalne. Slično kao i u našem istraživanju, pokazalo se da ispitanici koje karakteriše viši nivo vrednosti samosamoaktuelizacije su otvoreniji prema svetu. Autor ističe da su svi ovi nalazi su u skladu sa Inghartovom teorijom i njegovim postmaterijalsitičkim pristupom, te opravdavaju Inghartove pretpostavke da izražene sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije odražavaju otpor prema tradicionalnim normama i spolja nametnutom autoritetu.

Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike ispitanika

Pol

Kada je u pitanju pol, rezultati dobijeni u našem istraživanju govore da su žene za razliku od muškaraca otvorenije ka svetu, više su za ravnopravnost polova u odnosu na muškarce, dok su kod muškaraca izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja. Radoman (2011) je takođe u svom istraživanju stavova i vrednosnih orijentacija srednjoškolaca u Srbiji uočila izražene razlike u odnosu na pol ispitanika. Naime, žene su, prema rezultatima njenog istraživanja, muškarci su skoro pet puta tradicionalniji od žena i dva puta konzervativniji. Slično tome, Pavlović (2009) je u svom istraživanju vrednosti samoaktuelizacije u Srbiji ustanovio da žene u većoj meri karakteriše demokratska vrednosna orijentacija.

Razlike u vrednostima su rezultat kulturne sredine i kulturnog uticaja, odnosno shvatanja o tome kakvi bi trebalo da budu i kako bi trebalo da se ponašaju muškarac i žena (Havelka, 1992). Rodne uloge nisu sadržajno "neutralne" i imaju snažan uticaj na stvarne

životne uslove pripadnika različitih polova (Pešić, 2016). Polazeći od toga, možemo reći da su razlike u vrednosnim orijentacijama između muškaraca i žena u našem istraživanju u saglasnosti sa Inglehartovim pristupom u okviru koga se ističe da razvoj postmodernističkih vrednosti uključuje i vrednosno-ideološku modernizaciju koja se tiče rodni odnosa, čime procesi kulturne modernizacije praćeni snažnijim otvaranjem prema svetu, dovode do otupljivanja ekstremno tradicionalističkih stavova, te emancipaciju žena (Inglehart, Norris, 2009).

Rezultati našeg istraživanja su pokazali da nema značajne razlike između muškaraca i žena u pogledu socijalne distance, dok istraživanja na našim prostorima pokazuju da žene imaju generalno pozitivnije etničke stavove i manje izraženu socijalnu distancu od muškaraca (Turjačanin, 2004, 2005). Jedno od takvih istraživanja je i istraživanje o etničkim predrasudama i socijalnoj distanci na uzorku od 150 studenata Filozofskog fakulteta u Banjaluci. Ovakav rezultat objašnjen je uticajem stila vaspitanja koje karakteriše tradicionalno društvo gde je prihvatljivije da žena promeni veru ili naciju, nego da to učini muškarac koji bi trebalo da “nastavi porodičnu lozu” (Haneš, 2012).

Kada smo istražili smo da li postoje razlike u izraženosti socijalne distance prema različitim društvenim grupama, ustanovili smo da žene imaju veću socijalnu distancu prema osobama sa kriminalnom prošlošću, ali manju prema osobama koje imaju hiv/aids i prema homoseksualcima. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima Gavrilović (2013), koja je na osnovu podataka EVS-a iz 2008. godine uočila istu tendenciju za iste ispitivane društvene grupe. Radoman (2011) je u svom istraživanju takođe ustanovila da među srednjoskolicima Srbije šest puta više muškaraca ima negativni odnos prema homoseksualcima. I brojne druge studije su utvrdile da žene imaju generalno pozitivniji stav prema homoseksualcima (Black, Oles, Moore 1996, Hayes, 1997, LaMar, Kite 1998, Herek, 2000, Hinrichs, Rosenberg 2002, Finlay, Walther 2003, Mason, Barr, 2006). Bilo je takođe puno pokušaja da se ova tendencija objasni. Među popularnim objašnjenjima je tvrdnja da ove razlike ne proizilaze iz bioloških, već iz rodni razlika, odnosno rodni uloga koje impliciraju (i nameću) različita društveno poželjna ponašanja ovim dvema grupama (LaMar, Kite 1998, Mason, Barr, 2006).

Starosno doba

Rezultati istraživanja na našem uzorku govore da sa godinama se autoritarnost i ravnopravnost polova smanjuju, a povećava se socijalna distanca i to prema osobama sa

kriminalnom prošlosti, ljudima druge rase, emocionalno nestabilnim ljudima, osobama koje imaju hiv/aids i homoseksualcima.

Do sličnih rezultata je došla i Pešić (2016) ispitujući vrednosne orijentacije postsocijalističkih društava (Srbije i Hrvatske). Ona je takođe utvrdila da sa starošću ispitanika tendencijski raste prihvatanje patrijarhalne orijentacije, a time i takve percepcije rodni uloga, odnosno rodne nejednakosti i rast nacionalizma. Autorka u objašnjenju ovih rezultata polazi od pretpostavke da starije generacije karakteriše tradicionalni društveni okvir socijalizacije koji vodi formiranju pogleda na svet u kome je rodna nejednakost normalizovana. Uz to, autorka ističe da pri objašnjavanju ovakvih rezultata ne bi trebalo zaboraviti ni na starački konzervativizam, fenomen koji je empirijski potvrđen, a koji se ispoljava kao otpor prema promenama i zalaganje za status quo (Pollak, 1943, prema: Pešić 2016). Međutim, za razliku od rezultata u našem istraživanju, autorka je stanovila da sa starošću raste nivo autoritarnosti.

Do sličnih podataka su došli i drugi autori su u svojim istraživanjima na populaciji Srbije. Tako su Golubović i saradnici (1995) ustanovili da su prihvatanju autoritarne orijentacije skloniji ispitanici starije životne dobi, a ovaj nalaz objašnjavaju pretpostavkom da je autoritarna orijentacija pre svega kognitivnog karaktera, te da je usvojena pod uticajem tradicionalnih normi koje karakterišu srpsko društvo.

Starosno doba je jedna od najvažnijih varijabli u Inglehartovom postmaterijalističkom modelu. Međutim, naši rezultati nisu u skladu sa teorijskim očekivanjima, odnosno, nema razlika između mlađih i starijih ispitanika kada je u pitanju postmaterijalistički indeks. Naime, prema Inglehartovom pristupu, generacijske razlike oslikavaju razlike u modelima socijalizacije kojima su pojedinci i grupe bili izloženi, naročito tokom formativnog perioda ličnosti (Pešić, 2016), te izražavaju poboljšanje uslova odrastanja mlađih generacija tokom formativnih godina. U tom smislu je kod starijih ljudi prisutno i nešto sporije napuštanje razvijenih i usađenih navika i pogleda na svet, dok mladi lakše usvajaju nove životne strategije, zbog čega su kod mlađih generacija izraženije postmaterijalističke vrednosti (Inglehart, Baker, 2000).

Bolčić (1994) je, s druge strane, u svom istraživanju ustanovio da je materijalistička usmerenost bila najizraženija kod najmlađih ispitanika u Srbiji, što je u direktnoj suprotnosti sa Inglehartovom teorijom. Dejvis i Devenport (Davis, Davenport, 1999), kritičari Inglehartove teorije, su pak, u okviru svojih istraživanja došli do istih rezultata kao i mi u našem istraživanju, odnosno ustanovili su da uzrast nema uticaja na postmaterijalističke vrednosti, zbog čega su doveli u pitanje Inglehartovu hipotezu socijalizacije. Do sličnih rezultata su došli i Dač i Tejlor (Duch, Taylor, 1993, 1994). Ovi autori su u svojim istraživanjima ustanovili da starosno doba ima manji uticaj na stepen postmaterijalizma od ekonomskog statusa u vreme ispitivanja.

Nivo obrazovanja i nivo obrazovanja roditelja

Iako su naš uzorak činile osobe sa završenim tercijarnim obrazovanjem, pokušali smo videti da li postoje razlike u pogledu izraženosti vrednosnih orijentacija na osnovu nivoa obrazovanja, odnosno između ispitanika koji su završili dodiplomske i onih koji su završili postdiplomske studije. Rezultati su pokazali da je nivo obrazovanja značajan faktor različitosti. U tom smislu ispitanike sa, uslovno rečeno, nižim nivoom obrazovanja karakteriše izraženija autoritarnost, tradicionalne i vrednosti preživljavanja, dok s druge strane, ispitanike sa višim nivoom obrazovanja, koji su završili postdiplomske studije, karakterišu izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova, te manja socijalnu distanca prema marginalizovanim društvenim grupama. I kada je reč o socijalnoj distanci, posmatrano kroz ispitivane ajteme, razlika je izražena prema većini društvenih grupa, te značajno niži stepen socijalne distance prema osobama sa kriminalnom prošlošću, prema ljudima druge rase, alkoholičarima, narkomanima, ljudima druge veroispovesti, Jevrejima, Romima i Muslimanima karakteriše ispitanike koji su završili postdiplomske studije.

Alargić (2012) je takođe u svom istraživanju vrednosnih orijentacija pripadnika vojske Srbije ustanovila da se ispitanici različitog obrazovnog statusa razlikuju u proceni značaja vrednosti, te da ispitanici koji imaju niži stepen obrazovanja veći značaj pridaju tradicionalnim vrednostima, religioznosti, autoritarnosti i patriotizmu, za razliku od ispitanika sa višim nivoom obrazovanja. U objašnjenju povezanosti autoritarne orijentacije i nivoa obrazovanja autorka polazi od pretpostavke da je autoritarna orijentacija kognitivnog karaktera te da usvajanjem kognitivnog stila u čijoj je osnovi liberalizam, čovek se oslobađa stega tradicionalizma.

Pešić (2016) je u svom istraživanju takođe došla do podatka o povezanosti ove dve varijable, te ističe da između njih ne postoji samo veza, već i da je nivo obrazovanja najснаžniji prediktor autoritarne orijentacije. U nastojanju da objasni niže nivoe autoritarnosti kod obrazovnijih grupa, ona ističe da više obrazovanje i veće kvalifikacije stručnjaka često prati i veća autonomija na radnom mestu, koja posledično vodi i slabije izraženoj autoritarnosti kod ove kategorije ljudi. Pored toga, obrazovanje vodi smanjenju autoritarnosti zbog izlaganja antiautoritarnim vrednostima (Jacobsen, 2001).

Lipset (Lipset, 1994) je razvio tezu da životni uslovi koji su specifični za niže društvene slojeve (a jedna od glavnih odrednica je i niži stepen obrazovanja) u većoj meri pogoduju razvoju tradicionalizma, autoritarne orijentacije i veće socijalne distance prema pripadnicima

drugih društvenih grupa. Alargić (2012) je, na osnovu rezultata istraživanja, takođe ustanovila, a u skladu sa našim rezultatima da više nivo obrazovanja prate niži stepeni prihvatanja uz patrijarhalnih stavova, te i da je stepen obrazovanja i u ovom slučaju najznačajniji prediktor patrijarhalne orijentacije i rodni odnosa koji ovu orijentaciju karakterišu.

Naši nalazi su u skladu sa Inglehartovom tezom o modernizujućem efektu obrazovanja na percepciju rodni odnosa u društvu. Međutim, kada su u pitanju postmaterijalističke vrednosti, Inglehart je nivo obrazovanja posmatrao kao jedan od indikatora nivoa ekonomske sigurnosti u formativnom periodu, ali mu nije pripisivao značaj kada je u pitanju formiranje sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije (Abramson, Inglehart, 1992, Inglehart, 1971, Inglehart, Flanagan 1987, Inglehart, Abramson, 1999, Inglehart, Baker, 2000).

Međutim, mnogi istraživači, a ujedno i kritičari Inglehartovog pristupa, na osnovu podataka dobijenih u svojim istraživanjima su ukazali da na promene vrednosni orijentacija jednu od ključni uloga ima rastući nivo obrazovanja. Flanagan (Flanagan, 1979-2003, prema: Abramson, Inglehart, 1992) na osnovu svojih brojni istraživanja i podataka o karakterni osobinama japanske populacije (eng. Japanese National Character Study Surveys) zaključio da obrazovanje ima najveći uticaj na formiranje stavova, a pogotvov vrednosni orijentacija koje se tiču postmaterijalističkog indeksa. Dač i Tejlor (Duch, Taylor, 1993, 1994) su istraživali nivo postmaterijalizma u zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza. Rezultati njihove analize su pokazali da obrazovanje ima najveći uticaj na postmaterijalizam, i to veći nego formativni period. Dejvis (Davis, 1996) u svom istraživanju došao do podatka da će Amerikanci koji su završili fakultet pre imati izražene postmaterijalističke vrednosti nego oni koji su završili srednju školu, kao i da se ova korelacija ne menja bez obzira na materijalno stanje i zanimanje roditelja. I mnogi drugi istraživači (De Graaf, Evans, 1996, Swank, 1996, Warwick, 1998) su došli do slični zaključaka ističući da su promene vrednosni orijentacija, pre svega postmaterijalistički, pod najvećim uticajem nivoa obrazovanja, a da indikatori sigurnosti u formativnom periodu, kao što je nivo obrazovanja roditelja ili prestiž njihovog zanimanja ne umanjuju njegov značaj.

Od naših autora, Bolčić (1994) je, istražujući procene lični ciljeva ispitanika, takođe ukazao na značaj obrazovanja na postmaterijalističke stavove. Naime, rezultati njegovog istraživanja su pokazali da sa rastom obrazovanja opada i pripisivanje materijalistički vrednosti sopstvenoj ličnosti. Do slični rezultata je, istražujući vrednosne orijentacije mladih u Srbiji osamdeseti, Pantić (1990) ustanovio da nivo obrazovanja ima značajan uticaj na prihvatanje demokratski vrednosti, te da kako raste stepen obrazovanja, opada izraženost

vrednosti preživljavanja, a raste izraženost vrednosti samoizražavanja. Pavlović (2009) je u svom istraživanju takođe došao do istih podataka.

Rezultati pomenutih istraživača se poklapaju sa rezultatima dobijenim u našem istraživanju, zbog čega se i slažemo sa njihovim implikacijama da su vrednosne orijentacije pod snažnim uticajem obrazovanja. Obrazovanje obuhvata širok dijapazon elemenata pored znanja koja se tiču određene oblasti. Ono uključuje kako socio-ekonomski status ispitanika, društveni položaj, nivo razvijenosti različitih saznavnih i ličnih osobina i veština usled uvećane složenosti poslova koje pojedinac obavlja, tako i nivo opšte informisanosti. Izloženost obrazovnom procesu dovodi, kako do produbljivanja znanja o karakteru odnosa koji se uspostavljaju u društvu, tako do širenja iskustava i znanja kojima se razbijaju tradicionalistički okviri (Pavlović, 2009, Pešić, 2016). Polazeći od toga, nije teško pretpostaviti će snažniju izloženost obrazovnom sistemu, pogotovo tercijarnom, pratiti izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova i niži nivo socijalne distance. Postmaterijalizam i širenje postmaterijalističkih vrednosti je povezano i pojačano rastućim nivoima obrazovanja, a šire posmatrano, rastućim nivoima humanog kapitala i njegovim uticajem na ekonomiju (Warwick, 1998).

Kada je nivo obrazovanja roditelja u pitanju podaci dobijeni na našem uzorku sugerišu da su oni ispitanici kojima roditelji imaju više ili visoko obrazovanje otvoreniji ka svetu, imaju izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoizražavanja, dok ispitanici čiji očevi imaju niži nivo obrazovanja imaju izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja. Dodatno, ispitanici kojima majke imaju više ili visoko obrazovanje imaju pozitivniji stav o ravnopravnosti polova i niži stepen socijalne distance prema marginalizovanim društvenim grupama. Alargić (2012) je u okviru svog istraživanja ustanovila da pripadnici zemljoradničkih i radničkih porodica pridaju veći značaj patriotizmu, dok oni koji potiču iz porodica intelektualaca veći značaj pridaju racionalnosti i humanizmu. Slične rezultate dobili su Marčelić, Tonković i Krolo (2015). Rezultati njihove analize pokazuju da je roditeljski kulturni kapital značajan prediktor kulturnih preferencija učenika srednjih škola u Zadarskoj županiji.

Porodica kao socijalni, psihološki i ekonomski entitet ima važan uticaj na formiranje vrednosnih orijentacija, pri čemu obrazovni status roditelja u velikoj meri utiče na nivo zastupljenosti opštih kulturnih akcija. U porodici se stiče osnova kulturnog kapitala koji zavisi od kulturnog nivoa roditelja (Dragin, 2016). O značajnoj socijalizatorskoj ulozi roditelja na sticanje kulturnog kapitala ukazali su mnogi autori (Nagel, 2010, terBogt, Delsing, van Zalk, Christenson, Meeus, 2011, Cvetičanin, 2012), s čime ćemo se i mi složiti.

Partnerski odnosi i roditeljski status

U našem istraživanju nisu pronađene značajne razlike u pogledu izraženosti vrednosnih orijentacija između ispitanika koji imaju partnera i onih koji nemaju. Pavlović (2009) je međutim u svom istraživanju ustanovio da demokratsku vrednosnu orijentaciju, te vrednosti samoaktuelizacije pre prihvataju oni koji nisu u braku ili su u vanbračnoj zajednici, što tumači pretpostavkom da je njihovo ponašanje neki način suprotno tradicionalnim normama. S obzirom da uočene razlike nisu velike, autor dalje ističe da bi u analizi uticaja bračnog statusa na izraženost vrednosnih orijentacija trebalo imati u vidu i druge dispozicije, jer bračni status je samo jedan element ukupnog životnog ciklusa pojedinca. Ukoliko se tome doda činjenica da naš uzorak karakterišu generalno niski nivoi tradicionalnih vrednosti i izražen pozitivan odnos prema ravnopravnosti polova, onda naš rezultat dobija smisao.

Malo je drugačija situacija kada je u pitanju roditeljski status. Rezultati na našem uzorku su pokazali da oni ispitanici koji nemaju dece su otvoreniji ka svetu, imaju izraženije sekularno racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, i manju socijalnu distancu prema marginalizovanim društvenim grupama, dok su kod onih koji imaju dece izraženije tradicionalne i vrednosti preživljavanja, te veća socijalna distanca i to prema većini ispitivanih društvenih grupa (osobama sa kriminalnom prošlošću, ljudima druge rase, alkoholičarima, imigrantima, osobama koje imaju hiv/aids i homoseksualcima).

Morgan i Vajt (Morgan, Waite, 1987) su sprovele istraživanje nastojeći da otkriju da li roditeljstvo utiče na promenu vrednosnih orijentacija. Autorke ističu da prnova u porodici zahteva značajne izmene dotadašnjih uloga, te često novi roditelji da bi se lakše nosili sa svim novinama i nepoznicama koje prate dolazak dece, prihvataju tradicionalnije vrednosne orijentacije koje pružaju osećaj mira i reda sa svojim definisanim i ustaljenim ulogama i normama. Ako ovome dodamo očekivanu zabrinutost roditelja za svoje potomstvo, orijentisanost ka deci i njihovom razvoju, ovaj pristup može poslužiti za objašnjenje naših rezultata.

Radni status, finansijsko stanje i zadovoljstvo materijalnom situacijom

Rezultati našeg istraživanja sugerišu da su zaposleni ispitanici religiozniji, dok nezaposlene karakteriše izraženija autoritarnost, opšti i društveni aktivizam. Kada je u pitanju razlika na osnovu procene zadovoljstva svojom materijalnom situacijom, rezultati našeg istraživanja pokazali su da oni ispitanici koji su manje zadovoljni svojom materijalnom

situacijom imaju negativniji odnos prema ravnopravnosti polova, a kada je u pitanju procena finansijskog stanja, u okviru našeg uzorka, oni ispitanici koji procenjuju svoje finasijsko stanje kao, uslovno rečeno, lošije, su egalitarniji i imaju izraženiju vrednosnu orijentaciju opšti aktivizam, za razliku od ispitanika koji ga ocenjuju kao dobro.

Pavlović (2009) je u svom istraživanju došao do drugačijih podataka. On je ustanovio, u skladu sa Inglehartovim pristupom, da radni status ispitanika ima značajan uticaj na izraženost postmaterijalističkih vrednosti, te da su vrednosti preživljavanja mnogo izraženije u grupi nezaposlenih. Objašnjenje za ove rezultate našao je u pretpostavci da nezaposlene ispitanike prati osećaj ugroženosti i ekonomske nesigurnosti, zbog čega ovi ispitanici pre biraju materijalne vrednosti. Ovaj autor je takođe u svom istraživanju ustanovio da bolju finansijsku situaciju i veće zadovoljstvo ličnim standardom, prate viši skorovi u izraženosti vrednosti samoaktuelizacije, i obrnuto, sa opadanjem finansijske situacije i zadovoljstva materijalnom situacijom povećava se izraženost vrednosti preživljavanja.

Inglehartova teorija implicira da materijalna situacija utiče na vrednosne orijentacije. Naime, socioekonomski razvoj, glavni pratilac procesa modernizacije, dovodi do promena u kulturnoj i političkoj sferi. Rastući prosperitet postepeno oslobađa ljude od skoncentrisanosti na zadovoljenje osnovnih materijalnih potreba i pomera focus na postmaterijalističke vrednosti (Inglehart, 1997). U tom smislu, subjektivne procene životnog standarada i ekonomske situacije su važniji indikatori u odnosu na objektivne pokazatelje, jer bez obzira na realnu ekonomsku situaciju, pojedinci zadovoljni svojom materijalnom situacijom pre neće osećati ekonomsku (i fizičku) nesigurnost. Međutim, naši nalazi nisu u skladu sa Inglehartovim pristupom. Zbog toga, sa stanovišta ovog rada smatramo da je važno pomenuti rad Inglehartovih kritičara, Dejvisa i Devenporta (Davis, Davenport, 1999) koji su u svojim istraživanjima ustanovili da postoji značajna negativna korelacija između nivoa primanja i prihvatanja postmaterijalističkih vrednosti, odnosno, oni koji su bogatiji u njihovim analizama su imali izraženije materijalističke vrednosti, a ne obrnuto, zbog čega su doveli u sumnju Inglehartovu hipotezu oskudice.

Sličnu kritiku su uputili i drugi autori na čelu sa Klarkom (Clarke, Dutt, 1991, Clarke Dutt, Rapkin, 1997, Clarke, Kornberg, McIntyre, Bauer-Kaase, Kaase, 1999), ističući da je postmaterijalistički indeks valjan samo u određenom (trenutnom) kontekstu, zbog čega nije iznenađujuće da se dobijaju kontradiktorni rezultati. U tom smislu, Vasović (1991) je u svom istraživanju vrednosnih orijentacija u tadašnjoj Jugoslaviji ustanovila da su najizraženije postmaterijalističke orijentacije bile u ekonomski najslabije razvijenom regionu tadašnje

Jugoslavije - na Kosovu i Metohiji, na osnovu čega je zaključila da zadovoljenje materijalnih potreba nije dovoljna determinanta vrednosnih orijentacija i prioriteta.

S druge strane, u Inghartovoj teoriji obrazovanje je jedan od najznačajnijih indikatora ekonomske sigurnosti u formativnom periodu, tako da tvrdnja o suštinskoj važnosti formativnog perioda na formiranje vrednosnih orijentacija ne može biti odbačena nalazima našeg istraživanja, s obzirom na to da se analizirani ekonomski indikatori tiču karakteristika pojedinca u trenutku istraživanja, a ne iz perioda formativnih godina. Zato, pri donošenju zaključaka, ne bi trebalo smetnuti sa uma obrazovnu strukturu uzorka u našem istraživanju. Naime, čitav naš uzorak su činile visokoobrazovane osobe, što zajedno sa svim onim što je rečeno može poslužiti kao objašnjenje za rezultate dobijene u našem istraživanju. Takođe, Inghartov pristup ne uzima u obzir značajne izuzetke od opštih trendova kakvi bi mogli karakterisati migrante i transmigrante.

Obrazovna struktura uzorka takođe može objasniti i naš nalaz o nepostojanju razlike između ispitivanih grupa u pogledu socijalne distance. Naime, sudije o predrasudama i socijalnoj distanci prema različitim društvenim grupama pokazuju da nejednak status rađa predrasude, te da ekonomski ugrožene osobe imaju izraženije predrasude i veću socijalnu distancu (tako na primer, većina nezaposlenih ima predrasude prema manjinama i ljudima druge rase) (Allport, 1954, Gergen, K., Gergen, M., 1986, Haneš, 2012). Međutim, jedan od najkonzistentnijih nalaza u studijama o različitim izrazima netolerancije prema etničkim i drugim društvenim manjinama je da su visoko obrazovane osobe tolerantnije od niže obrazovanih (Biggs, Barnett, 1981, Brockman, D'Arcy, 1987, Bobo, Licari, 1989, Lottes, Kuriloff, 1994, Jenssen, Engesbak, 1994, Hjerm, 2001, Hello, Scheepers, Slegers, 2007, Topić, 2009, Vujević Hećimović, Brajović, Ilin, 2010, Vuletić, Stanojević, Vukelić, Pešić, 2016), pa s toga obrazovna struktura našeg uzorka može poslužiti kao objašnjenje ovakvih rezultata.

Region rođenja i region života

Kada je u pitanju region Srbije gde su rođeni, ispitanici našeg uzorka koji su poreklom iz regiona Šumadije i zapadne Srbije su religiozniji i imaju negativniji odnos prema ravnopravnosti polova u odnosu na ispitanike koji vode poreklo iz Beogradskog i regiona Vojvodine, a karakterišu ih i izraženije tradicionalne vrednosti.

Alargić (2012) takođe govori o postojanju razlike u odnosu na geografsko poreklo ispitanika i preferencije određenih vrednosti. U svom istraživanju vrednosnih orijentacija

pripadnika vojske Srbije, autorka je došla do podataka koji govore da su ispitanici poreklom iz istočne Srbije manje religiozni i imaju manje izražene tradicionalne vrednosti za razliku od ispitanika iz ostalih regiona Srbije (Vojvodina, zapadna, centralna i južna Srbija). Autorka je takođe je ustanovila da se značajno razlikuju ispitanici koji su do 15 godine živeli u Beogradu od onih koji su živeli u manjim mestima, u tom smislu da ispitanici koji su odrasli u Beogradu veći značaj pridaju religioznim i tradicionalnim vrednostima, dok ispitanici koji su odrasli na selu ili u manjem mestu veći značaj pridaju racionalno-humanističkim vrednostima.

Analiza iste autorke takođe pokazuje da se ispitanici s obzirom na mesto življenja međusobno takođe razlikuju u proceni vrednosti. Do takvog rezultata smo došli i mi u našem istraživanju. Naime, analizom varijanse na našem uzorku utvrđena je značajna razlika u skorovima ispitanika koji žive u različitim regionima sveta. U tom smislu, oni ispitanici koji žive u zapadnoj Evropi su otvoreniji prema svetu u odnosu na ispitanike koji žive u Severnoj. Oni koji žive u zapadnoj Evropi su manje religiozni od onih koji žive u južnoj Evropi i onih koji žive u SAD-u i Kanadi, dok su ispitanici koji žive u SAD-u i Kanadi religiozniji i od onih koji žive u zapadnoj, ali i onih koji žive u severnoj Evropi. Pored toga, kod ispitanika koji žive u severnoj i južnoj Evropi je izraženija vrednosna orijentacija ravnopravnost polova u odnosu na one koji žive u SAD-u i Kanadi. U pogledu nivoa socijalne distance prema osobama sa kriminalnom prošlošću, rezultati pokazuju da oni koji žive u istočnoj Evropi imaju veći nivo socijalne distance u odnosu na one koji žive u zapadnoj i severnoj Evropi, dok oni koji žive u istočnoj Evropi imaju veću socijalnu distancu prema narkomanima u odnosu na one koji žive u Zapadnoj Evropi i SAD-u i Kanadi.

Nije teško pretpostaviti da će region života, odnosno mesto stanovanja uticati na vrednosne preferencije ispitanika. Još je Merton (1938) isticao da je mesto prebivališta i života strukturalna komponenta koja utiče na vrednosti i stavove pojedinaca. Kada se tome doda činjenica da se regioni sveta i države međusobno razlikuju u pogledu vrednosnih orijentacija (što je potvrđeno brojnim istraživanjima: Schwartz, Bardi, 1997, Schwatz, 1999, 2006, Inglehart, Welzel, 2005, Moors, Vermunt, 2007, Krause, 2012, Magun, Rudnev, Schmidt, 2015 Aleman, Woods, 2016), onda naši rezultati dobijaju smisao. Tako, na primer, podaci dobijeni u Svetskom istraživanju vrednosti (eng. World Values Survey – WVS) govore da je 94% Amerikanaca izjavilo da je religiozno, a 80% njih da im je religija veoma važna u životu. S druge strane, samo 45% ispitanika iz zapadne i severne Evrope je dalo slične odgovore (Weaver, 1999). Kulturna mapa sveta koja je kreirana na osnovu podataka iz istog upitnika⁸

⁸ Inglehart–Welzel Cultural Map, dostupno na: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>

pokazuje da zemlje istočne Evrope karakterišu sekularno-racionalne i vrednosti preživljavanja, zemlje zapadne i severne Evrope sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, dok SAD i Kanadu karakterišu iste vrednosti samo što za razliku od ispitanika iz severne i zapadne Evrope, više naginju ka tradicionalnim vrednostima. Švarc (Schwartz, 2006) na osnovu rezultata svojih istraživanja (koja su obuhvatala preko 80 zemalja sveta) ističe da zemlje zapadne i severne Evrope karakteriše izražen egalitarizam. Hofstede (1984, prema: McCarty, Hattwick, 1992) je u svom istraživanju vrednosnih orijentacija različitih zemalja došao do nalaza, ako se posmatra dimenzija muževnost-ženstvenost (eng. masculinity-femininity), koja pokazuje karakteristike kojeg pola su dominantne u određenoj kulturi, da je dimenzija ženstvenosti dominantna u zemljama zapadne i severne Evrope, u zemljama istočne i južne Evrope dimenzija muževnosti, a da se SAD nalaze negde između ovih dvaju dimenzija.

Svi ovi nalazi su u skladu sa našim nalazima, na osnovu čega ćemo se složiti sa Alargić (2012) da mesto stanovanja predstavlja teritorijalni okvir u okviru koga se uspostavljaju društvene veze i kontakti čime u značajnoj meri određuje obim, karakter i raznovrsnost socijalnih odnosa koje pojedinci ili društvene grupe uspostavljaju sa svojim okruženjem, te da mesto života, bar što se tiče našeg uzorka, ima uticaja na vrednosne orijentacije.

Posećivanje Srbije i povratak u maticu

Rezultati našeg istraživanja su pokazali da ispitanike koji najređe posećuju Srbiju, odnosno jednom u nekoliko godina ili ređe karakterišu izraženije tradicionalne vrednosti, te veći nivoi konformizma u odnosu na ispitanike koji posećuju Srbiju barem jednom u pola godine ili barem jednom godišnje. S druge strane, oni koji posećuju Srbiju barem jednom godišnje imaju izraženije sekularno-racionalne vrednosti u odnosu na ispitanike koji posećuju Srbiju jednom u 2 do 4 meseca, kao i onih koji posećuju Srbiju jednom u nekoliko godina ili ređe.

Kada govorimo razlikama u nivou izraženosti različitih vrednosnih orijentacija u odnosu na odluku o povratku u maticu, rezultati našeg istraživanja su pokazali da one ispitanike koji se ne planiraju vratiti karakteriše značajno izraženija otvorenost ka svetu, niski nivoi religioznosti i konformizma, neautoritarnost, pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova, manji nivo opšteg aktivizma, izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, te niska socijalna distanca. Ova grupa ispitanika se u najvećoj meri razlikuju u odnosu na druge dve grupe (one koji razmišljaju o povratku i one koji će se definitivno vratiti). U tom smislu, najmanje otvoreni ka svetu su oni ispitanici koji će se sigurno vratiti. Njih karakterišu izraženije

tradicionalne i vrednosti preživljavanja, kao i veća socijalna distanca (prema imigrantima, homoseksualcima, ljudima druge veroispovesti i Jevrejima).

Naša pretpostavka je da su ovi rezultati posledica migrantskog životnog stila i življenja u različitim kulturama, različitim političkim i socijalnim sredinama, te razvoja transnacionalnog životnog stila, koji se odnosi na one koji na godišnjem nivou posećuju Srbiju, a posebno na one koji se ne planiraju vratiti, s obzirom na uočene razlike, pogotovo ako se uzme u obzir obrazovna struktura našeg uzorka, te “slabe”, ali razgranate veze koje su specifične za visokoobrazovane migrante. To ima smisla ako se prisetimo da transnacionalizam naglašava, kako je pomenuto u teorijskom delu ovog rada, da migranti razvijaju različite oblike povezivanja kako sa zemljom prijema, tako i sa maticom, te ostaju povezani i aktivno učestvuju u političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu različitih zemalja.

Mesi i Sančez (Massey, Sanchez, 2004) su u svom etnografskom istraživanju druge generacije imigranata u Filadelfiji, Njujorku i Nju Džerziju ustanovili da dolazi do formiranja transnacionalnog identiteta⁹. Haler i Landlot (Haller, Landlot, 2005) su, takođe, u svojoj longitudinalnoj studiji druge generacije imigranata u Majamiju i San diegu ustanovili da se mogu uočiti transnacionalni obrasci koji su obojeni socijalnom klasom, nacionalnošću i etnicitetom, ali su ujedno i specifični, te da je dalje proučavanje ovih promena značajno za razumevanje procesa formiranja transnacionalnog identiteta.

Još jedno istraživanje, kvalitativnog karaktera, usmereno ka otkrivanju transnacionalnih obrazaca, u ovom slučaju ruskih imigranata u Škotskoj (Mamattah, 2006) pokazalo je da se ovi obrasci razvijaju, i predstavljaju svojevrsan spoj elemenata iz matice i elemenata iz zemlje prijema. Autor zaključuje da je povezivanje starog i novog identiteta nužno sredstvo koje migrantima olakšava da se nose sa svim pozitivnim i negativnim promenama koje prate njihove životne puteve.

Transnacionalistički pristup polazi od pretpostavke da migranti kreiraju životne stilove koji u sebi inkorporiraju obrasce koji proizilaze kako iz zemlje prijema, tako i zemlje porekla (Portes 1997, 1999, Portes, Haller, Guarnizo, 2002, Williams et al., 2013). Transnacionalni migrant je onaj koji ostaje aktivan, koji održava veze i sa zemljom porekla i sa maticom, te verovatno i sa mnogim drugim zajednicama u drugim zemljama. Kao posledica toga, u

⁹ Mnogi autori ističu da migranti u savremenom svetu razvijaju specifične identite, s obzirom da se osećaj pripadanja određenoj zajednici menja (to postaju dve ili više zajednica), odnosno da njihovi identiteti postaju bikulturalni ili hibridni, te da je najbolji način analize i razumevanja ovih novih identiteta kroz ličnu i socijalnu samoidentifikaciju (Levitt, Glick-Schiller, 2004, Vertovec, 2004, Boccagni, 2012). U literaturi se u tom smislu pominje konstrukt “simboličkog etniciteta” (Gans, 1979), te se ističe da ovakva kolektivna identifikacija može opstati bez značajne fizičke društvene ili kulturne participacije (Pries, 2009).

današnjoj eri globalizacije, pretpostavljaju neki autori (Levitt, 2004), transnacionalni životni stil prestaje biti retkost, već postaje pravilo.

Razumevanje ovog fenomena, s obzirom na ograničenosti koje prate naše istraživanje, nije u fokusu našeg istraživanja, ali može biti jedan od prvih koraka ka pokušaju identifikovanja fenomena transnacionalizma u kontekstu srpskih migranata. Naravno, ovakve implikacije, zahtevale bi dalju analizu.

Dužina boravka u inostranstvu kao prediktor vrednosnih orijentacija

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da postoji značajna pozitivna korelacija između dužine boravka u inostranstvu i nivoa religioznosti, opšteg aktivizma i tradicionalnih vrednosti. S druge strane, rezultati pokazuju značajnu negativnu korelaciju sa vrednosnim orijentacijama otvorenost ka svetu i ravnopravnost polova. Takođe, uočena je pozitivna korelacija prema nivou socijalne distance i to prema većini ispitivanih društvenih grupa, što govori da se sa godinama provedenim u inostranstvu i socijalna distanca povećava. Regresiona analiza je pokazala da, na našem uzorku, dužina boravka u dijaspori značajno predviđa veću zatvorenost ka svetu, veću religioznost, manju ravnopravnost polova, veći opšti aktivizam, izraženije tradicionalne vrednosti i veću socijalnu distance.

Poznato je da je psihološka uloga religije i tradicionalnih vrednosti obezbeđivanje grupne identifikacije i socijalne kohezije u periodima društvenih kriza, te i da se u periodima kada se ljudi osećaju ugroženi, povećava netolerancija prema različitim društvenim grupama (Horton 1924, Batson, Stocks, 2004, Blagojević, 2006, Gavrilović, 2008, 2013, Schmeets, te Riele, 2010, Alargić, 2012 Cox, Orsborn, Sisk, 2015). Uzevši to u obzir naši nalazi nisu iznenađujući.

Vilijams i saradnice (Williams et al., 2013) na osnovu svojih longitudinalnih istraživanja, ističu da su uočljive promene u vrednosnim orijentacijama nepalskih migranata, te da oni sa dužinom boravka u inostranstvu, stavljaju veći naglasak na familijarizam i ističu veći značaj religije. Naime, migranti za sobom ostavljaju prisnost sa svojom matičnom zajednicom i rutine koje su odlikovale njihov svakodnevni život. Oni uvek ostavljaju za sobom neke, ili vrlo često sve članove svoje porodice. Takođe, migranti se često, bez obzira na nivo obrazovanja i kvalifikacija, pozicioniraju niže u društvenoj hijerarhiji zemlje prijema. Zbog toga takav migranski životni stil, koji uključuje život u novoj i nepoznatoj sredini, sa smanjenom

porodičnom podrškom, nižim društvenim položajem, socijalnom izolacijom i stigmom, može ih učiniti da se osećaju otuđeni, zbunjeni, nostalgичni i usamljeni. Takva promena može uticati na migrante da propituju svoje ideje o individualizmu, samostalnosti, porodičnim odnosima i značaju drugih izvora podrške kao što je religija.

Slični rezultati su dobijeni u istraživanju koje je sprovedla Sakijeva i saradnici (Sakhiyeva et al., 2015) u vezi sa vrednosnim orijentacijama kazahstanske dijaspore. U svom istraživanju oni su takođe utvrdili da su među pripadnicima njihove dijaspore izraženije religioznost u tradicionalne vrednosti. Kao objašnjenje za ove rezultate autori su istakli doživljaje koji okružuju životnu stazu onih koji žive u inostranstvu kao manjina i kojima religija i tradicija pružaju jako potrebnu podršku. Etnografsko istraživanje kubanskih i migranata iz Haitija je pokazalo da migranti koriste religiju kako bi stvorili osećaj pripadnosti čime se zamenjuje osećaj teritorijalnog pripadanja koji je izgubljen prilikom preseljenja van granica matične države (Levitt, 2003, Tweed 1999, prema: Williams et al., 2013). Istraživanje migranata iz Nepala u Indiji i SAD-u je pokazalo da porodica i društvene mreže sa drugim Nepalcima predstavljaju jedan od najznačajnijih mehanizama prevladavanja teškoća koje prate migrancki način života (Bohra-Mishra, 2011).

Istraživanje o promenama vrednosnih orijentacija indijskih migranata koji žive i rade u SAD-u u poređenju sa Indijcima koji žive u matici (Budhwar, Woldu, Ogbonna, 2008) takođe je pokazalo da migrantska populacija ima izraženije tradicionalne vrednosti i nacionalističku orijentaciju, te smanjenu toleranciju prema drugim društvenim grupama (Laurent, 1983, prema: Budhwar et al., 2008). Autori ovu tendenciju objašnjavaju osećajem otuđenja koji prati migrantski život, a koji se nastoji prevazići jačanjem veza s svojom zemljom porekla i kulture iz koje potiču. Međutim, autori ističu da iako su rezultati istraživanja pokazali da je došlo do promena vrednosnih orijentacija migrantske populacije, ove promene nisu konzistentne, te smatraju da takvi rezultati nisu iznenađujući ako se uzme u obzir transnacionalna sredina koja u stvari obeležava živote migranata. Do sličnih zaključaka su došli i drugi autori (Ferrardo, 2005, Trompenaars, 1994, Francesco, Gold, 2004, navedeno prema: Budhwar et al., 2008).

Rezultat do koga smo došli u našem istraživanju, da dužina boravka u inostranstvu predviđa porast socijalne distance govori takođe u prilog ideje da se nacionalizam adaptirao na novonastajuću transnacionalnu sredinu. Ovaj novu tip nacionalizma, koji se posmatra kao “nacionalizam na daljinu” predstavlja fenomen koji se razvija iz postojećih mreža i izrasta iz kolektivne svesti zajednica dijaspore (Benedict, O'Gorman, 1992, Skrbiš, 2001, Glick Schiller, 2005).

Zaključak

U okviru ovog rada nastojali smo ispitati vrednosne orijentacije kod pripadnika srpske intelektualne dijaspore. Teorijske osnove na kojima smo bazirali ovo istraživanje su stanovište da su vrednosne orijentacije relativno stabilne, ali i predispozicije podložne promenama, Inghartov postmaterijalistički indeks, te novi pristup u proučavanju migracija - transnacionalizam. Postavljeni ciljevi istraživanja odnosili su se na izraženost vrednosnih orijentacija naše intelektualne dijaspore, njihovu povezanost, ispitivanje značaja razlika s obzirom na socio-demografske karakteristike, te utvrđivanje da li dužina boravka u inostranstvu predviđa izraženost određenih vrednosnih orijentacija. Ukoliko u sumiranju zaključaka pratimo redosled postavljenih ciljeva, možemo reći da sprovedeno istraživanje doprinosi širenju korpusa znanja o visokoobrazovanim članovima naše dijaspore.

Na osnovu rezultata istraživanja ustanovili smo da našu intelektualnu dijasporu karakteriše izražena otvorenost ka svetu, izražene sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije. Ovo znači da oni manji akcenat stavljaju na značaj religije, tradicionalnih vrednosti i poštovanje autoriteta, te da ih odlikuje izražena tolerancija prema različitim društvenim grupama i veoma pozitivan odnos prema rodnoj ravnopravnosti. U teorijskoj komparaciji sa ranijim istraživanjima koja se tiču populacije u Srbiji, ustanovili smo da se vrednosne orijentacije našeg uzorka razlikuju u odnosu na domicilno stanovništvo, a kada su mladi iz Srbije u pitanju, razlika je izražena pre svega u pogledu intenziteta. Specifični životni putevi, izloženost različitim kulturnim modelima, velika raznovrsnost socijalnih kontakata, te etnička heterogenost prijateljskog kruga, uticali su da i vrednosni sistemi i vrednosne orijentacije visokoobrazovanih migranata dobiju poseban, specifičan karakter kao posledicu migrantskog životnog stila. Ovi nalazi su u skladu sa novim pristupom u proučavanju migracija – transnacionalizmom. Transnacionalni životni stil izlaže migrante najrazličitijim ljudima i najrazličitijim vidovima uticaja različitih društava, što doprinosi tome da se razvijaju bikulturalni, hibridni, transmigrantski identiteti.

Dalje, naši rezultati su pokazali značajnu povezanost između većine vrednosnih orijentacija, te smo ustanovili da što su izraženije sekularno-racionalne vrednosti, raste otvorenost ka svetu, egalitarnost, ravnopravnost polova, a smanjuje se religioznost, konformizam i autoritarnost. Veću izraženost sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije prate niski nivoi autoritarnosti i socijalne distance. Naravno, ovi odnosi, iz

ugla tradicionalnih i vrednosti preživljavanja, mogu se posmatrati i obrnuto. Ovi naši nalazi su u skladu sa Inglehartovom teorijom i njegovim postmaterijalističkim indeksom, gde se ističe da izražene sekularno-racionalne, a posebno vrednosti samoaktuelizacije odražavaju otpor prema tradicionalnim normama i spolja nametnutom autoritetu, te antidiskriminatorne i humanističke tendencije.

Kada su u pitanju razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija u odnosu na socio-demografske karakteristike, došli smo do saznanja da su kod muškaraca izraženije tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljavanja, dok su žene otvorenije ka svetu i imaju pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova, te ih karakterišu izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije. Otvoreniji ka svetu su ispitanici koji nemaju dece, te ih za razliku od onih koji imaju decu, karakterišu izraženije postmaterijalističke vrednosti i niži nivoi socijalne distance.

Ustanovili smo da uzrast, radni status, finansijsko stanje ili procena materijalne situacije nema uticaja na postmaterijalističke vrednosti, što Inglehartova teorija implicira. Međutim, pri donošenju zaključaka, ne bi trebalo smetnuti sa uma obrazovnu strukturu uzorka u našem istraživanju. Naš su uzorak činile visokoobrazovane osobe. U Inglehartovoj teoriji obrazovanje je jedan od najznačajnijih indikatora ekonomske sigurnosti u formativnom periodu koji utiču na formiranje postmaterijalističkih vrednosti, a s obzirom na to da se analizirani ekonomski indikatori tiču karakteristika pojedinca u trenutku istraživanja, tvrdnju o suštinskoj važnosti formativnog perioda na formiranje vrednosnih orijentacija ne možemo odbaciti na osnovu nalaza našeg istraživanja. Međutim, Inglehart samom nivou obrazovanja nije pridavao značaj kada je u pitanju formiranje sekularno-racionalnih i vrednosti samoaktuelizacije. U našem istraživanju, međutim, ustanovili smo značajne razlike u odnosu na novo obrazovanje. U tom smislu, ispitanike koji su završili postdiplomske studije, karakterišu izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, neautoritarnost, pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova, te niži nivoi socijalne distance prema različitim društvenim grupama. Možemo da zaključimo da postmaterijalizam i širenje postmaterijalističkih vrednosti je pod snažnim uticajem obrazovanja i nivoa humanog kapitala, a što je u skladu sa brojnim nalazima Inglehartovih kritičara.

Rezultati našeg istraživanja su pokazali da se ispitanici razlikuju u izraženosti vrednosnih orijentacija, kako s obzirom na mesto rođenja, tako i s obzirom na mesto življenja. Naime, ispitanike iz Šumadije i zapadne Srbije karakterišu izraženije tradicionalne vrednosti, viši nivoi religioznosti i negativniji odnos prema ravnopravnosti polova. S druge strane, ispitanici koji žive u zapadnoj Evropi su otvoreniji prema svetu, manje religiozni i imaju niže

nivoje socijalne distance. S obzirom na to da se regioni naše zemlje, kao i regioni sveta međusobno razlikuju u pogledu dominantnih vrednosti, ovi nalazi su u skladu sa stanovištima koja ističu da je mesto prebivališta i života strukturalna komponenta koja utiče na vrednosti i stavove pojedinaca.

Ustanovili smo da odluka o povratku utiče na izraženost određenih vrednosnih orijentacija. Ispitanici koji se ne planiraju vratiti se značajno razlikuju u odnosu na one koji se definitivno planiraju vratiti ili razmišljaju o tome. Oni su otvoreniji prema svetu, imaju pozitivniji odnos prema ravnopravnosti polova i niži stepen socijalne distance, a odlikuju ih i izraženije sekularno-racionalne i vrednosti samoaktuelizacije, što implicira da se ovaj tip ljudi u najvećoj meri prilagodio transmigrantskom životnom stilu. S druge strane, dužina boravka u dijaspori značajno predviđa veću zatvorenost ka svetu, veću religioznost, manju ravnopravnost polova, izraženije tradicionalne vrednosti i veću socijalnu distancu, što nije iznenađujuće ako su uzme u obzir osećaj otuđenja koji prati migrantski život, a koji se nastoji prevazići jačanjem veza s svojom zemljom porekla i kulture iz koje potiču.

Objašnjenje za ove rezultate, dakle, našli smo u transnacionalnoj sredini koja obeležava živote migranata. Naša pretpostavka je da su ovi rezultati posledica migrantskog životnog stila i življenja u različitim kulturama, različitim političkim i socijalnim sredinama, te razvoja transnacionalnog životnog stila. S obzirom na to da transnacionalistički pristup polazi od pretpostavke da migranti kreiraju životne stilove koji u sebi inkorporiraju obrasce koji proizilaze kako iz zemlje prijema, tako i zemlje porekla, smatramo da se na osnovu naših nalaza mogu uočiti transnacionalni obrasci, koji su obojeni socio-demografskim karakteristikama, a predstavljaju specifičan spoj vrednosnih orijentacija obeleženih kako vrednosnim sistemima matice, tako i vrednosnim sistemima zemlje boravka.

Razumevanje fenomena transnacionalizma, s obzirom na ograničenosti koje prate naše istraživanje, nije u našem fokusu, ali naši nalazi mogu biti jedan od prvih koraka ka pokušaju njegovog identifikovanja u kontekstu srpskih migranata. Naravno, sve navedene implikacije, s obzirom na eksplorativni karakter i ograničenosti koje su obeležile ovo istraživanje, zahtevale bi dalju analizu. Stoga smatramo nužnim reći nešto o ograničenjima koja prate naše istraživanje.

Glavno ograničenje ovog istraživanja je veličina uzorka, te njegova reprezentativnost. Ipak, s obzirom na to da je ovo jedinstveno istraživanje takve vrste, ono doprinosi polju sociologije pružajući uvid u vrednosne orijentacije koje karakterišu našu visokoobrazovanu dijasporu. Cilj našeg istraživanja je bio da se analizira veći broj različitih varijabli i da se testira

njihova eksplanatorna moć u vezi sa predmetom ovog rada. Dalja istraživanja su neophodna kako bi se potvrdili ovi nalazi.

Dalje, s obzirom na metodološka ograničenja, potreban je oprez u tumačenju kako značajnih, tako i neznačajnih povezanosti. Navedene rezultate i podatke bi trebalo posmatrati samo kao naznake mogućih odnosa koji zahtevaju dodatna istraživanja, odnosno, kompleksniju sociološku analizu, za koju nam, nažalost, podaci kojima trenutno raspolažemo, ne daju dovoljno materijala.

Pored svih teorijsko-metodoloških ograničenja i prigovore koji se mogu dati ovom istraživanju, ipak možemo konstatovati da dobijeni rezultati potvrđuju značaj istraživanja sistema vrednosti naše intelektualne dijaspore u pogledu sagledavanja strukture vrednosnih orijentacija i značaja socio-demografskih karakteristika u izraženost određenih vrednosti.

Iako nisu idealne, naše analize su vredne kao prve koje pružaju empirijske dokaze o preferenciji vrednosnih orijentacija naše intelektualne dijaspore. Rezultati našeg istraživanja omogućavaju proširenje znanja o različitim karakteristikama naše intelektualne dijaspore, ali se, ipak, ne mogu smatrati reprezentativnim, stoga se iznete argumentacije ne mogu koristiti za formulisanje generalizacija o ukupnim karakteristikama visokoobrazovanih emigranata iz Srbije. Uz to, istraživanjem u okviru disertacije je pokriven samo mali deo celokupnog fenomena transnacionalizma, ali se nadamo se da će dobijeni rezultati moći da posluže kao prvi korak ka identifikovanju i definisanju specifičnog, transnacionalnog vrednosnog sistema i identiteta naše intelektualne dijaspore.

Razmatranje ovog fenomena u našoj zemlji je relativno retko. Malo je teorijskih radova u ovoj oblasti, a empiriskih istraživanja ovog tipa gotovo da nema. Rezultati našeg rada otvaraju brojna pitanja, zato smatramo da bi naši nalazi mogli da posluže kao osnova i inspiracija na kojoj bi se mogla bazirati dalja istraživanja, a koja će u budućnosti doneti nova saznanja o njegovoj prirodi i dinamici.

Jedna od preporuka za buduća istraživanja je da se baziraju na većem uzorku (idealno bi bilo, ukoliko bi to bilo moguće, na reprezentativnom), te da obuhvate i pripadnike dijaspore sa nižim nivoom obrazovanja, ali i neemigrante, odnosno domicilno stanovništvo. Ovakav pristup bi omogućio komparativnu studiju na osnovu koje bi se mogle mnogo jasnije i preciznije uočiti razlike koje smo mi prepoznali u našoj analizi. Dodatno, smatramo da bi primena kvalitativnog pristupa doprinela boljem i dubljem razumevanju procesa formiranja transnacionalnog identiteta, te otkrivanja načina povezivanja starog i novog identiteta.

Takođe smatramo da bilo bi dobro proširiti opseg istraživanja i na druge oblasti. Poznavanje i razumevanje vrednosnih orijentacija je korisno jer su one subjektivne, relativne i

evaluativne. U tom smislu, značajan efekat sasvim sigurno imaju i psihološki faktori. Takođe, vrednosne orijentacije pojedinca imaju značajan uticaj na ekonomsko ponašanje. Formiranje očekivanja i preferencija, odluke o ekonomskim pitanjima snažno zavise od kulturne pozadine pojedinca. Složena povezanost migracijskog procesa, kulturnog identiteta i vrednosnih orijentacija, zajedno s psihološkim, ekonomskim i drugim društvenim faktorima, ukazuje na potrebu za interdisciplinarnim pristupom u daljim istraživanjima. Interdisciplinarni pristup bi mogao doprineti kompletnijem sagledavanju ovog fenomena.

U tom smislu, komparativna studija, koja bi obuhvatila kako emigrante, tako i neemigrante, uz upotrebu kvantitativne i kvalitativne metodologije, te interdisciplinarni pristup mogli bi da doprinesu dobijanju jasnije i koherentnije slike o transnacionalnim obrascima koji se formiraju, te bi se mogla koristiti kao osnova za formiranje savetodavnog rada, kako sa migrantima, tako i sa osobama koje žele da emigriraju.

Takođe smatramo da bi transnacionalistička perspektiva u budućim istraživanjima omogućila bolje razumevanje delatnosti koje se odvijaju u okviru u globalne interakcije, kako na globalnom, tako i na lokalnom nivou. Rezultati koje smo dobili u našem istraživanju, a koji se pre svega odnose na one koji se ne planiraju vratiti, te utvrđen uticaj dužine boravka u inostranstvu, ukazuju da mnogi pripadnici naše intelektualne dijaspore žele da zadrže veze sa maticom i da oforme transnacionalni prostor u kome će zadržati oba identiteta. Korišćenje transnacionalnog pristupa za razumevanje procesa migracija omogućilo bi ne samo identifikovanje transnacionalnih obrazaca i lociranje migranata unutar transnacionalnih socijalnih polja, već i načina na koji transnacionalne prakse utiču i na neemigrante, budući da su ljudi koji ostanu u matici, svakako povezani s društvenim mrežama migranata. Oni su izloženi stalnom toku ne samo ekonomskih uticaja (u vidu doznaka), već i socijalnih i kulturnih, u vidu ideja, praksi i identiteta koje migranti uvoze. U tom smislu, čak i pojedinci koji su jedva napustili svoja rodna mesta, usvajaju vrednosti i uverenja iz daljine i na taj način pripadaju organizacijama koje deluju transnacionalno.

Na kraju želimo istaći da ova studija nastoji doprineti kulturalno orijentisanim istraživačkom pristupu u proučavanju migracija. Vrednosti i vrednosne orijentacije su važan deo kulturnog kapitala. Rezultati našeg istraživanja impliciraju da kulturni kapital naše intelektualne dijaspore ne predstavlja samo odraz kulturnih i društvenih normi jedne zemlje, već se razvija i oblikuje iz odnosa i sa zemljom porekla i zemljom prijema. Naime, našim istraživanjem smo ustanovili da vrednosne orijentacije mogu varirati i s obzirom na socio-demografske karakteristike pojedinaca, ali i da se mogu usvajati i menjati i pod uticajem aktuelnih društveno-istorijskih okolnosti. Nihovo poznavanje nam pomaže da otkrijemo i

razumemo političke i društvene stavove naših emigranata, njihova očekivanja i težnje, te složenost njihovih transnacionalnih identiteta i osećaja pripadnosti koji razvijaju. U savremenom svetu, obeleženom procesima globalizacije, životne priče koje nisu vezane za granice određene nacionalne države odavno su postale normalna pojava. Sve više ljudi istovremeno pripada dvema ili većem broju kultura i društava, a ove pripadnosti se međusobno ne isključuju.

Literatura

- Abramson, P. R., Inglehart, R. (1992). Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies. *British Journal of Political Science*, 22(2), 183-228. DOI: 10.1017/S0007123400006335
- Adamović, M., Mežnarić, S. (2003). Potencijalni i stvarni “odljev” znanstvenog podmlatka iz Hrvatske: empirijsko istraživanje. *Revija za sociologiju*, 34(3–4), 143-160.
- Ajduković, M. (1989). *Vrijednosne orijentacije i očekivanja maloljetnih delikvenata*. Zagreb: Narodne novine.
- Alargić, D. Đ. (2012) *Karakteristike pojedinca kao činioci sistema vrednosti pripadnika vojske Srbije*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski Fakultet.
- Aleman, J., Woods, D. (2016). Value Orientations from the World Values Survey: How Comparable Are They Cross-Nationally? *Comparative Political Studies* 49(8), 1039-1067. DOI:10.1177/0010414015600458
- Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice, Unabridged*. 25th anniversary edition. Boston: Addison-Wesely Publishing Company. Dostupno na: http://faculty.washington.edu/caporaso/courses/203/readings/allport_Nature_of_prejudice.pdf
- Antonijević, D. (2011). Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje kulturnog identiteta gastarbajtera. U: Žikić, B. (ur.), *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonijević, D. (2012). Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije. *Etnološko-antropološke sveske n.s.*20(9), Etnološko-antropološko društvo Srbije.
- Avveduto, S., Brandi, M.C. (2004). *Defining Brain Drain, Evolution of Theories of Brain Drain and Migration of Skilled Personnel and Human*. Maastricht: Brain and Knowledge Mobility
- Baćević, J. (2006). Kraljev savetnik ili kraljeva luda? Pjer Burdije i antropologija obrazovanja u Srbiji danas. U: Nemanjić, M., Spasić, I. (ur.) *Pjer Burdije – sociolog u službi čovečanstva*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Benedict, R., O'Gorman, A. (1992). *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam: Centre for Asian Studies.
- Benet-Martinez, V., Haritatos, J. (2005). *Bicultural identity integration: Components and psycho-social antecedents*. Boston: Blackwell publishing.
- Benet-Martinez, V., Leu, J., Lee, F. and Morris, M. (2002). Negotiating biculturalism: Cultural frame-switching in biculturals with oppositional vs. compatible cultural identities. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 33(5), 492-516.

- Bennett, M. J. (2004) Becoming interculturally competent (Final Draft 01/08/2004). In: Wurzel, J.S. (Ed.) *Toward multiculturalism: A reader in multicultural education*. Newton, MA: Intercultural Resource Corporation. Dostupno na: https://naaee.org/sites/default/files/file_documento.pdf
- Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup, Komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*. Projekat: Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu. Beograd: Fakultet političkih nauka
- Biggs, D.A., Barnett, R. (1981). Moral judgement development of college students. *Research in Higher Education* 14, 91–102. DOI: 10.1007/BF00976287
- Black, B., Oles, T.P., & Moore, L. (1996). Homophobia among students in social work programs. *Journal of Baccalaureate Social Work* 2, 23-41.
- Blagdan, E., Maksimović, I. (2012). *Priznavanje stranih visokoškolskih isprava u Srbiji i Hrvatskoj — Naučene lekcije i predlog za unapređenje postojeće prakse u Srbiji*. Beograd: Grupa 484.
- Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija-veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M. (2009). Dijaspورا kao ekonomski i socijalni kapital Srbije. *Sociološki pregled*, 43(3), 361-378.
- Bobić, M., Babović, M. (2013) Međunarodne migracije u Srbiji – Stanje i politke. *Sociologija*, 55(2), 209-228.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M., Kokotović Kanazir, V. (2015) *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije (IOM).
- Bobo, L., Licari, F. C. (1989). Education and political tolerance: testing the effects of cognitive sophistication and target group affect. *Public Opinion Quarterly* 53, 285–308. DOI: 10.1086/269154
- Boccagni, P. (2012). Rethinking transnational studies: Transnational ties and the transnationalism of everyday life. *European Journal of Social Theory* 15(1), 117-132. DOI: 10.1177/1368431011423600
- Bodvarsson, Ö. B., Van den Berg H., (2009). *The Determinants of International Migration: Theory. The Economics of Immigration*, 27-57. DOI: 10.1007/978-3-540-77796-0_2.
- Bogardus, E.S. (1925). Social Distance and Its Origins. *Journal of Applied Sociology* 9, 216-226. Dostupno na: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1925b.html
- Bogardus, E.S. (1933). A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research* 17, 265-271. Dostupno na: https://brocku.ca/MeadProject/Bogardus/Bogardus_1933.html

- Bohra-Mishra, P. (2011). Nepalese migrants in the United States of America: Perspectives on their exodus, assimilation pattern and commitment to Nepal. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37, 1527–1537.
- Bolčić, S. (1994). *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Bolčić, S. (2002). Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-tih. U: Bolčić, S., i Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma - razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Bolčić, S. (2006). Preduzetnici i socijalne osnove preduzetništva u Srbiji 1990-ih. U: Tomanović, S. (ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Bonifazi, C. (2011). Međunarodne migracije na Balkanu od kraja Hladnog rata: Opšti pregled. U: Penev, G. (ur.) *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Beograd: Društvo demografa Srbije, DémoBalk.
- Brandi, C., (2004). La storia del Brain drain. *Studi emigrazione*, 41(156), 775-796.
- Brandi, M.C., Avveduto S., Todisco E. (2004). *Le migrazioni qualificate tra mobilità e brain drain*. *Studi Emigrazione*, 41(156), 771-1016
- Brockman, J., D'Arcy, C. (1987). Correlates of attitudinal social distance toward the mentally ill: A review and re-survey. *Social psychiatry* 13(2), 69–77. DOI: 10.1007/BF00583863
- Budhwar, P. S., Woldu, H., Ogbonna, E. (2008). A comparative analysis of cultural value orientations of Indians and migrant Indians in the USA. *International Journal of Cross Cultural Management* 8(1), 79-105. DOI: 10.1177/1470595807088324
- Burdije, P. (2004). Habitus i prostor stilova života. *Kultura* 109/112, I knjiga, 131–170.
- Canoy, M., Horvath, A., Hubert, A., Lerais, F., Smith, P., and Sochacki, M. (2006). *Migration and public perception*. Bureau of European Policy Advisers (BEPA), European Commission. Dostupno na: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/documents/policies/legal-migration/pdf/general/bepa_migration_2006_en.pdf
- Castells, M. (2000) *Uspon umreženog društva, Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura, sažetak I*. Zagreb: Golden marketing.
- Čekrlija, Đ., Turjačanin, V., Puhalo, S. (2004). *Društvene orijentacije mladih*. Projekat u okviru Društva psihologa RS. Banja Luka: Nacionalni institut za borbu protiv narkomanije.
- Chau, M. (2008). *Biculturalism and the Process of Change in Core personal Values Among Female Asian Adult Immigrants*. Doctoral Dissertation. British Columbia, Canada: Trinity Western University.

- Cheng, C. (2000). *Acculturation and cultural value orientations of immigrant Chinese Americans; Effects on body image, aesthetics for appearance, and involvement in Dress*. Doctoral Dissertation. Iowa, USA: Iowa State University.
- Chukwujekwu, C.D., Chukwujekwu C.J., Olose E.O. (2016). Relationship Between Socio-demographic Variables and Social Distance Towards the Mentally Ill. *American Journal of Psychiatry and Neuroscience* 4(3), 52-56. DOI: 10.11648/j.ajpn.20160403.14
- Clarke, H. D., Dutt, N. (1991). Measuring Value Change in Western Industrialized Societies: The Impact of Unemployment. *American Political Science Review* 85(3), 905-920.
- Clarke, H. D., Dutt, N., Rapkin, J. (1997). Conversation in Context: The (Mis)measurement of Value Change in Advanced Industrial Societies. *Political Behaviour* 19(1), 19-39.
- Clarke, H., Kornberg, A., McIntyre, C., Bauer-Kaase, P., Kaase, M. (1999). The Effect of Economic Priorities on the Measurement of Value Change: New Experimental Evidenc. *American Political Science Review* 93(3), 637-647.
- Cvetičanin, P. (Ur.) (2012). *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Cvetković, M., Kasagić, Lj. (1999) *Generacijske razlike u preferenciji životnih stilova*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Davis, D., Davenport, C. (1999). Assessing the Validity of the Postmaterialism Index. *American Political Science Review*, 93(3), 649-664
- Davis, J. A. (1996). Review Essay of Value Change in Global Perspective. *Public Opinion Quarterly* 60, 322-331
- De Graaf, N. D. Evans, G. (1996). Why are the Young more Postmaterialist? A Cross-National Analysis of Individual and Contextual Influences on Postmaterial Values. *Comparative Political Studies* 28(4), 608-635.
- De Haas, H. (2008). *Migration and Development: A Theoretical Perspective*. Working paper. Oxford: International Migration Institute. Dostupno na: <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-09-08>
- De Haas, H. (2010). *Migration transitions: A theoretical and empirical inquiry into the developmental drivers of international migration*. Working paper. Oxford: International Migration Institute. Dostupno na: <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-24-10>
- Deklaracija Vlade Republike Srbije o proglašenju odnosa između otadžbine i rasejanja odnosom od najvećeg državnog i nacionalnog interesa (2006). *Službeni glasnik RS*, br. 86/06
- DeWind, J., Holdaway, J. (2005). *Internal and international migration in economic development*. Proceedings of the Fourth coordination meeting on international migration. 26-27 October

2005. New York: Population Division, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat. Dostupno na:
http://www.un.org/esa/population/meetings/fourthcoord2005/P11_SSRC.pdf
- Dinić, J. (2014). Fenomen „odliv mozgova“ – istraživanje stavova studenata Univerziteta u Nišu. *Konteksti 1, zbornik radova*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Dinić, J. (2016). Neki pokušaji sistematizacije teorijskih socio-ekonomskih uzroka migracija u savremenom društvu. *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Odliv mozgova – uzroci i posledice po nacionalni razvoj i identitet, zbornik radova*. Niš: Centar za naučna istraživanja, SANU, Univerzitet u Nišu.
- Dragin, D. (2016). Interesovanja – preduslov razvoja umetničke publike. *Zbornik radova Akademije umetnosti 4*, 193-205.
- Duch, R. M., Taylor, M. A. (1993). Postmaterialism and the Economic Condition. *American Journal of Political Science 37*(3), 747-779.
- Duch, R. M., Taylor, M. A. (1994). A Reply to Abramson and Inglehart's 'Education, Security and Postmaterialism. *American Journal of Political Science 38*(3), 815-824.
- Đurić, J. (2007). Kulturni identitet i demokratski standardi: procesi integracije u Srbiji. *Filozofija i društvo, 18*(3), 149-165.
- Ethington, P. J. (1997). The Intellectual Construction of "Social Distance": Toward a Recovery of Georg Simmel's Social Geometry. *Cybergeo : European Journal of Geography [Online]*. DOI : 10.4000/cybergeo.227.
- Eysenck, H. J. (1975). The Structure of Social Attitudes. *British Journal of Social and Clinical Psychology, 14*(4), 323–331. DOI:10.1111/j.2044-8260.1975.tb00188.x.
- Faist, T. (2000) Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies 23*(2), 189–222.
- Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? In: Bauböck, R., Faist, T. (ed.) (2010) *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam: IMISCOE Research, Amsterdam University Press.
- Faist, T. (2015). Transnational social spaces. *Ethnic and Racial Studies 38* (13), 2271-2274.
 DOI:10.1080/01419870.2015.1058502
- Fajgelj, S. (2005). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Ferguson, L.W. (1944). A Revision of the Primary Social Attitude Scales. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied, 17*, 229-241. DOI: 10.1080/00223980.1944.9917194.
- Ferić. I. (2009). Vrijednosti i vrijednosni sustavi psihologijski pristup. *Diacovensia: teološki prikazi, 18*(2), 425-427

- Ferraro, G. P. (1994). *The cultural dimension of International business*. NJ, USA: Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Filipović, J., Devjak, S., Putnik, G. (2012). Knowledge Based Economy: The Role of Expert Diaspora. *Panoeconomicus* 3, 369-386. DOI: 10.2298/pan1203369f
- Finlay, B., Walther, C.S. (2003) The Relation of Religious Affiliation, Service Attendance, and Other Factors to Homophobic Attitudes Among University Students. *Review of Religious Research* 44(4), 370-393.
- From, E. (1989 [1941]). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Fukuyama, F. (1997). Social capital, the tanner lectures on human values. Oxford: Brasenose College. Dostupno na: http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/f/Fukuyama98.pdf
- Gans, H. (1979). Symbolic ethnicity. *Ethnic and Racial Studies* 2, 1–20. DOI: 10.1080/01419870.1979.9993248
- Gavrić, A. (2012). Pitanje suvremenog nomadizma i hibridni identitet. *Polja - Časopis za književnost i teoriju*, 474, 81-97.
- Gavrilović, D. (2008). *Moral i religija u savremenom društvu*. Niš: Filozofski fakultet.
- Gavrilović, D. (2013). *Doba upotrebe: Religija i moral u savremenoj Srbiji*. Niš: Filozofski fakultet.
- Gergen, K. J., Gergen, M. M. (1986). Narrative form and the construction of psychological science. In: Sarbin, T. R. (Ed.) *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. Westport, CT: Praeger/Greenwood.
- Glick Schiller, N. (2005). Long-Distance Nationalism. In: Ember, M., Ember, C. R., Skoggard, I.(Eds.) *Encyclopedia of Diasporas*. USA: Springer.
- Glick Schiller, N. (2010) A global perspective on transnational migration: Theorising migration without methodological nationalism. In: Bauböck, R., Faist, T. (ed.) (2010) *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* / Amsterdam: IMISCOE Research, Amsterdam University Press.
- Glick Schiller, N., Basch, L., Szanton Blanc, C. (1995) From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological quarterly* 68(1), 48-63.
- Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology* 9, 135-159.
- Golubović, P., Kicošev, S. (2004). *Geodemografija*. Niš: Prirodno–matematički fakultet.
- Golubović, Z. (2006). Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka. U: Nemanjić, M., Spasić, I. (ur.) *Pjer Burdije – sociolog u službi čovečanstva*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović M. (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Filip Višnjić i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

- Gomez, A.S., Rothe, E. M. (2004). Value orientations and opinions of recently arrived Cubans in Miami. *Institute for Cuban & Cuban-American Studies Occasional Papers 12*. Dostupno na: <http://scholarlyrepository.miami.edu/iccaspapers/12>
- Grečić V. (Ur.). (1990). *Seoba Srba nekad i sad*. Beograd: Prometej.
- Grečić, V. (2002). *The Role of Migrant Professionals in the Process of Transition in Yugoslavia. International problems 54(3)*. Dostupno na: http://www.diplomacy.bg.ac.rs/mpro_sa02_3.htm
- Grečić, V. (2003). *The Economic Impact of Migration Flows: Sustainable Development of the Republic of Serbia and Emigration*. Beograd: Institut za međunarodnu privredu.
- Grečić, V. (2009). Bolje korišćenje talenta kao faktor povećanja konkurentnosti. U: *Ekonomski-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom: Nužnost nove strategije*. Beograd: Naučno društvo ekonomista, Akademija ekonomskih nauka, Ekonomski fakultet.
- Grečić, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora 'tamo i ovde'*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu
- Grečić, V. (Ur.). (1998). *Jugoslovenske spoljne migracije: Analitičke osnove za utvrđivanje politike SR Jugoslavije u oblasti spoljnih migracija*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku.
- Gustafson, P. (2005) International Migration and National Belonging in the Swedish Debate on Dual Citizenship. *Acta Sociologica 48(1)*, 5-19.
- Hall, S. (2001) Kome treba „identitet“? *Reč, časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja 64/10*, 215-233
- Haller, W., Landolt, P. (2005). The transnational dimensions of identity formation: adult children of immigrants in Miami. *Ethnic and Racial Studies 28(6)*, 1182–214.
- Hammar, T., (2003). *Migration: the emergency exit*. openDemocracy [Online]. Dostupno na: <https://www.opendemocracy.net/tomas-hammar/migration-emergency-exit>
- Haneš, O. (2012). Sociodemografske karakteristike, socijalne distance i stereotipi kod studenata u Banjaluci. *Primenjena psihologija, 2012/1*, 59-79.
- Hansen, O., Tol, R. (2003). A refined Inglehart index of materialism and postmaterialism. *American Political Science Review 73*, 155-169.
- Harris, J. R., Todaro, M.P. (1970). Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis. *The American Economic Review 60(1)*, 126-142.
- Havelka, N. (1992). *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Havelka, N., Kuzmanović, B., Popadić, D. (1996/1997). *Metode i tehnike socijalno psiholoških istraživanja*. Beograd: DPS, Centar za primenjenu psihologiju.

- Hawkins, R.L., Maurer, K. (2010). Bonding, Bridging and Linking: How Social Capital Operated in New Orleans following Hurricane Katrina. *British Journal of Social Work* 40, 1777–1793. DOI:10.1093/bjsw/bcp087
- Hayes, B. C. (1997). The Influence of Gender on Public Attitudes Toward Homosexual Rights in Britain. *International Journal of Public Opinion Research* 9(4), 361-385.
- Hello, E., Scheepers, P., Slegers, P. (2007). Why the more educated are less inclined to keep ethnic distance: An empirical test of four explanations. *Ethnic and Racial Studies* 29(5), 959-985. DOI: 10.1080/01419870600814015
- Herek, G. M. (2000). Sexual Prejudice and Gender: Do Heterosexuals' Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Differ? *Journal of Social Issues* 56(2), 251-166.
- Hills, M. D. (2002). Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture* 4(4). DOI: 10.9707/2307-0919.1040
- Hinrichs, D. W., Rosenberg, P.J. (2002). Attitudes Toward Gay, Lesbian and Bisexual Persons Among Heterosexual Liberal Arts College Students. *Journal of Homosexuality* 43(1), 61-84.
- Hjerm, M. (2001). Education, xenophobia and nationalism: a comparative analysis. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27(2), 37–60. DOI: 10.1080/13691830124482
- Hodžić, A. (2010). Prostorna mobilnost i procesi deteritorijalizacije i fleksibilizacije društvenog života. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 48(2), 301-347.
- Hovey, B. (2011). Koliko ih je napustilo zemlju? Raseljavanje građana bivše Jugoslavije. U: Penev, G. (ur.) *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Beograd: Društvo demografa Srbije, DémoBalk.
- Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-industrial Societies. *American Political Science Review* 65(4), 991–1017. DOI:10.2307/1953494
- Inglehart, R., Abramson P. R.(1999). Measuring Postmaterialism. *The American Political Science Review* 93(3), 665-677.
- Inglehart, R., Baker, W. E. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review* 65(1), 19-51.
- Inglehart, R., Flanagan, S. C. (1987). Value change in Industrial Societies. *The American Political Science Review* 81(4), 1289-1319.
- Inglehart–Welzel Cultural Map, dostupno na: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp>
- Jacobsen, D. (2001). Higher Education as an Arena for Political Socialization: Myth or Reality? *Scandinavian Political Studies* 24(4), 351-368.

- Jarić, Lj. (2001). Savremene migracije visokostručne i kvalifikovane radne snage u Australiji. *Stanovništvo* 39(1-4), 157-182.
- Jenssen, A. T., Engesbak, H. (1994). The many faces of education: why are people with lower education more hostile towards immigrants than people with higher education? *Scandinavian Journal of Educational Research* 38(1): 33–50. DOI: 10.1080/0031383940380103
- Joksimović, S. i Maksić, S. (2006). Vrednosne orijentacije adolescenata – Usmerenost prema sopstvenoj dobrobiti i dobrobiti drugih. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 2. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Kidwell, I. J., Booth, A. (1977). Social Distance and Intergenerational Relations. *The Gerontologist* 17(5) Part 1, 412-420. DOI: 10.1093/geront/17.5_Part_1.412
- King, R. (2012). *Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer*. Malmö, Sweden: Malmö University, Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare (MIM).
- Koković, D. (2005). *Pukotine kulture*. Novi sad: Prometej.
- Koković, D. (2006). Kulturni kapital i nadoknađujuće obrazovanje. U: Nemanjić, M., Spasić, I. (ur.) *Pjer Burdije – sociolog u službi čovečanstva*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Kostić, M. (2011). Kulturni identitet Srpske dijaspora u Kanadi. *Teme* 35(4), 1257-1270.
- Kovačević, I., Krstić, M. (2011). Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku. *Etnoantropološki problemi* 6(4), 969-982.
- Krause, U. (2012). The atlas of European values project: Mapping the values of Europeans for educational purposes. *European Journal of Geography* 3(2), 54-71.
- Krstić, M. (2011). Dijaspore i radnici na privremenom radu u inostranstvu: osnovni pojmovi. *Etnoantropološki problemi n.s.* 6(2), 295-318.
- Kuzmanović, B. (1990). Vrednosne orijentacije učenika na završetku osnovnog obrazovanja. *Nastava i vaspitanje* 39(4-5), 277-297.
- Kuzmanović, B. (1995a). Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji. *Psihološka istraživanja* 7, 9-15.
- Kuzmanović, B. (1995b). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja* 7, 17–47.
- Kuzmanović, B. (1998). *Empirijska istraživanja u psihologiji*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Kuzmanović, B., Petrović N. (2007). *Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih*. Beograd: Filozofski fakultet.
- LaMar, L., Kite, M. (1998). Sex Differences in Attitudes Toward Gay Men and Lesbians: A Multidimensional Perspective. *Journal of Sex Research* 35(2), 189-196.

- Lazić, M. (2000). Rekapitulacija. U: Lazić, M. (ur.) *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić
- Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography* 3(1), 47-57. DOI: 10.2307/2060063
- Levitt, P (2003). You know, Abraham was really the first immigrant: religion and transnational migration. *International Migration Review* 37(3), 847–873.
- Levitt, P. (2004) Transnational Migrants: When “Home” Means More Than One Country. *Migration Policy Institute Online Journal*. Dostupno na: <https://www.migrationpolicy.org/article/transnational-migrants-when-home-means-more-one-country>
- Levitt, P., DeWind, J., Vertovec, S. (2003) International perspectives on transnational migration: an introduction. *International Migration Review* 37(3), 565–575.
- Levitt, P., Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society. *International Migration Review* 37(3), 1002–39.
- Likert, R. (1932). A Technique for the Measurement of Attitudes. *Archives of Psychology* 22(140), 1–55.
- Lipset, S. M. (1994). The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address. *American Sociological Review* 59(1), 1-22.
- Liu, M. (2013). *Migrant Networks and International migration: Testing Weak Ties*. *Demography* 50(4),1243-77. DOI: 10.1007/s13524-013-0213-5
- Lottes, I.L. & Kuriloff, P.J. (1994). The impact of college experience on political and social attitudes. *Sex Roles* 31(1-2), 31-54. DOI: 10.1007/BF01560276
- Lukić, V. (2013). O vezi između migracije i dnevne migracije. *Stanovništvo 1*, 69-90. DOI: 10.2298/STNV1301069L
- Mabogunje, A., L. (1970). Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. *Geographical Analysis* 2(1), 1-18. DOI: 10.1111/j.1538-4632.1970.tb00140.x.
- Magun, V., Rudnev, M., Schmidt, P. (2015). Within- and Between-Country Value Diversity in Europe: A Typological Approach. *European Sociological Review* 32(2), 189–202. DOI:10.1093/esr/jcv080
- Mamattah, S. (2006). Migration and Transnationalism: the Complete Picture? A Case Study of Russians Living in Scotland. *eSharp* 6(2), 1-22.
- Mannheim, K. (1952 [1927/28]). The Problem of Generations. In: Kecskemeti, P. (ed.) *Essays on the Sociology of Knowledge: Collected Works, Vol. 5*. New York: Routledge. Dostupno na: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/27MannheimGenerations.pdf>

- Marcelić, S., Tonković, Ž., Krolo, K. (2015). *Glazbeni ukus i vrijednosne orijentacije mladih na primjeru srednjoškolaca u zadarskoj županiji*. U: Zbornik radova: V Međunarodni naučni skup "Vrednosti i identitet". Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
- Marinović Golubić, M. (2015) *Useljavanje u tradicionalno iseljenička područja – istraživanje slučaja otoka Korčule*. Doktorska disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review* 50, 370-396.
Dostupno na: <http://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>
- Mason, G., Barr, M. (2006). *Attitudes Towards Homosexuality: A Literature Review*. Sydney: Australian Hate Crime Network, Institute of Criminology, Sydney Law School, University of Sydney. Dostupno na:
https://sydney.edu.au/law/criminology/ahcn/docs_pdfs/Mason_Barr_2006.pdf
- Massey, D. S. (1990). The Social and Economic Origins of Immigration. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 510, 60-72.
- Massey, D. S., Aysa, M. (2005). Social Capital and International Migration from Latin America. *International Journal of Population Research* 2011, 18 pp. DOI:10.1155/2011/834145.
- Massey, D. S., Sanchez, M. (2004). Transnational Identity and Behaviour: An Ethnographic Comparison of First and Second Generation Latino Immigrants. Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association. 2009-05-26, San Francisco. Dostupno na:
http://www.allacademic.com/meta/p110907_index.html
- McCarty, J.A., Hattwick, P.M. (1992). Cultural Value Orientations: a Comparison of Magazine Advertisements From the United States and Mexico. *Advances in Consumer Research* 19, 34-38.
- Merton, R. K. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review* 3(5), 672-682.
Dostupno na: <http://www.d.umn.edu/cla/faculty/jhamlin/4111/Readings/MertonAnomie.pdf>
- Mesarić Žabčić, R., Perić Kaselj, M., Vrbanc, M. (2010) Transnacionalno iskustvo: Priča iz New Yorka. *Etnološka istraživanja* 15, 247-265.
- Meyer, J. (2012). Skills Circulation and the Advent of a New World Order. *Diversities* 14(1), 63-75.
- Mihić, V., Mihić, I. (2003). Poznajem, prihvatam, poštujem istraživanje etničke distanca kod dece i njihovih roditelja. *Psihologija* 36 (2), 167-182.
- Mikanović, B. (2013). Vrednosne orijentacije učenika osnovne škole u slobodnom vremenu. *Sinteze*, 4, 53 -69.
- Mitrović, Lj. (2003). *Opšta sociologija*. Beograd: Institut za političke studije.

- Moors, G., Vermunt, J. (2007). Heterogeneity in Post-materialist Value Priorities. Evidence from a Latent Class Discrete Choice Approach. *European Sociological Review* 23(5), 631–648. DOI:10.1093/esr/jcm027
- Morgan, S.P., Waite, L.J. (1987). Parenthood and the Attitudes of Young Adults. *American Sociological Review* 52(4), 541-547.
- Nagel, I. (2010). Cultural Participation Between the Ages of 14 and 24: Intergenerational Transmission or Cultural Mobility? *European Sociological Review* 26(5), 541–556. DOI:10.1093/esr/jcp037
- Nikitović, V. (2011). Može li izbeglička populacija u Srbiji značajno uticati na njenu demografsku budućnost? U: Penev, G.(ur.) *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Beograd: Društvo demografa Srbije, DémoBalk.
- Norris, P., Inglehart, R. (2009). *Rising Tide - Gender Equality and Cultural Change around the World*. Cambridge University Press. Dostupno na: https://www.hse.ru/data/2013/02/20/1306830406/Inglehart&Norris_Rising%20Tide.pdf
- Oles, P. K., Hermans, H. J. M. (2010). Allport-Vernon Study of Values. *Corsini Encyclopedia of Psychology* 1–2, 67-68. DOI: 10.1002/9780470479216.corpsy0038
- Pajvančić-Cizelj, A. (2015). *Koncept globalnog grada kao pristup razumevanju savremenih obrazaca globalizacije i urbanizacije*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2003) Budućnost tranzicije u Srbiji zavisno od promena vrednosti. U: *Promena vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost - okrugli sto*. Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Park, R. E. (1924) The concept of social distance As Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations. *Journal of Applied Sociology* 8, 339-344. Dostupno na: https://brocku.ca/MeadProject/Park/Park_1924.html
- Pavlov, T., (2009). *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484.
- Pavlov, T., Jelačić, M., Jovanović, J., Milutinović, S., Predojević Despić, J. (2013). *Preporuke za javne politike: transnacionalno preduzetništvo i uloga države*. Beograd: Centar za migracije Grupe 484 i Institut društvenih nauka.

- Pavlov, T., Predojević Despić, J., Milutinović, S. (2013). Transnational entrepreneurship: Experiences of migrant-returnees to Serbia. *Sociologija* 55(2),261-282. DOI: 10.2298/SOC1302261P
- Pavlović, Z. (2009). Is there a sociodemographic model of acceptance of postmaterialist values? The case of Serbia. *Sociologija* 51(2), 177-188.
- Pedagoški leksikon (1996). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Peković, D. (2009). *Prikaz ekonomskih podsticaja migracionih tokova radne snage i njihova empirijska analiza. Škola biznisa-Naučnostručni časopis* 4, 62-69.
- Pellegrino, A. (2002). Skilled Labour Migration from Developing Countries: Study on Argentina and Uruguay. *International Migration Papers* 58. DOI: 10.1.1.492.1411&rep
- Petak, Z. (2005). Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije. U: Hans-Georg, F., Graovac, I. (ur.) *Dijalog povjesničara-istoričara*. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung.
- Petranović, B. (1988). *Istorija Jugoslavije 1918—1988*, knjiga I. Kraljevina Jugoslavija 1914- 1941, Nolit, Beograd
- Petrović, J., Zotović, M. (2012). Adolescenti u Srbiji: u traganju za novim vrednostima. *Teme* 36(1), 47-66.
- Petrović, M. (2004). Globalizacija i gradovi. *Sociologija* 46(1), 3-21.
- Poleti, D., (2013). Savremene radne migracije u evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekti. *Sociologija* 55(2), 333-348.
- Portes A. (1997). Immigration theory for a new century: some problems and opportunities. *International Migration Review* 31(4), 799–825.
- Portes A., Haller W.J., Guarnizo L.E. (2002). Transnational entrepreneurs: an alternative form of immigrant economic adaptation. *American Sociological Review* 67(2), 287–298.
- Portes, A. (1999). Conclusion: Towards a New World - the Origins and Effects of Transnational Activities. *Ethnic and Racial Studies* 22(2), 463-477.
- Portes, A. (2001) Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global networks, a journal of transnational affairs*, 1(3), 181-194. DOI: 10.1111/1471-0374.00012
- Portes, A. (2003) Conclusion: Theoretical Convergences and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism. *International Migration Review (IMR)*, 3, 847-892. DOI: 10.1111/j.1747-7379.2003.tb00161.x
- Predojević-Despić, J. (2010). Ka razumevanju determinanti međunarodnih migracija danas - teorijska perspektiva. *Stanovništvo* 48(1), 25-48.
- Predojević-Despić, J., (2009). Migrantske mreže - nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija. *Sociološki pregled* 43(2), 209-229.

- Pries, L. (2009). Transnationalisation and the challenge of differentiated concepts of space. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 100(5), 587–97.
- Putnam, R. D. (1993). What makes democracy work? *National Civic Review* 82(2), 101–107.
DOI:10.1002/ncr.4100820204
- Radoman, M. (2011). *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Raghuram, P. (2009). Which migration, what development? Unsettling the edifice of migration and development. *Population, Space and Place* 15(2), 103–117. DOI:10.1002/psp.536
- Ristivojević, M. (2011). Grad kao izvoriste kulturnih identiteta. U: Žikić, B. (ur.) *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N., Havelka N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i IDN.
- Rumbaut, R.G. (1997) Assimilation and its discontents: between rhetoric and reality. *International Migration Review* 31(4), 923–960.
- Sakhiyeva, A.F., Berdibayeva, S.K., Atakhanova, G.M., Belzhanova, A.Z., Berdibayev, S. K. (2015). Features of the Value Orientations of Kazakhs Living Abroad. *Review of European Studies* 7(6), 317-324.
- Salt, J. (2006). *Current trends in international migration in Europe*. Comité Européen Sur Les Migrations. 51e réunion. 19 – 21 avril 2006. Strasbourg. Dostupno na:
http://www.coe.int/t/dg3/migration/archives/Documentation/Migration%20management/2005_Salt_report_en.pdf
- Sassen, S. (2000). New frontiers facing urban sociology at the Millennium. *British Journal of Sociology* 51(1),143–159.
- Schwab, K. (Ed.) (2009). *The Global Competitiveness Raport 2009–2010*. Geneva: World Economic Forum, Global Competitiveness Network.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. *Advances in experimental social psychology* 25, 1-16.
- Schwartz, S. H. (1999). Cultural value differences: Some implications for work”. *Applied Psychology: An International Review* 48(1), 23-47.
- Schwartz, S. H. (2006). A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology* 5(2-3), 137-182.

- Schwartz, S. H. (2008). *Cultural Value Orientations: Nature & Implications of National Differences*. Israel: The Hebrew University of Jerusalem.
- Schwartz, S. H., & Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology* 18, 385-410.
- Schwartz, S., Bilsky W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and Cross-Cultural Replications. *Journal of Personality and Social Psychology* 58(5), 878-891. DOI:10.1037/0022-3514.58.5.878.
- Shumba, A., Mawere, D. (2012). The Causes and Impact of the Brain Drain in Institutions of Higher Learning in Zimbabwe. *International Migration* 50(4), 107–123. DOI:10.1111/j.1468-2435.2012.00749.x
- Skrbiš, Z. (2001). Nationalism in a transnational context: Croatian diaspora, intimacy and nationalist imagination. *Revija za Sociologiju* 32, 133–145.
- Šram, Z. (2003). Vrijednosne orijentacije i struktura ličnosti - relacije na srednjoškolskom uzorku završnog razreda. *Pedagogija* 41(3-4), 91-114.
- Stjepanović-Zaharijevski, D., Gavrilović, D. (2009). Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu. *Sociologija* 52(1), 23-40.
- Stojković, B. (2008). *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stojković, M. (2003). Strategije delovanja sindikata u zemljama centralne i istočne Evrope i Srbiji u procesu tranzicije. U: Stojković, M. (ur.) *Sindikati Srbije u tranziciji: zbornik radova*. Niš: Filozofski fakultet
- Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijasporne matične države i Srba u regionu (2011). *Službeni glasnik RS*, br. 4/11 i 14/11.
- Swank, D. (1996). Culture, Institutions, and Economic Growth: Theory, Recent Evidence, and the Role of Communitarian Polities. *American Journal of Political Science* 40, 660-79.
- terBogt, T. F. M, Delsing, M. J. M. H, van Zalk, M., Christenson, P. G. i Meeus, W. H. J. (2011). Intergenerational Continuity of Taste: Parental and Adolescent Music Preferences. *Social forces* 90 (1), 297–319. DOI: 10.1093/sf/90.1.297.
- Thurstone, L. L. (1928) Attitudes Can Be Measured. *American Journal of Sociology* 33(4), 529-554. DOI: 10.1086/214483
- Tomanović, S. (2006). Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala. U: Nemanjić, M., Spasić, I. (ur.) *Pjer Burdije – sociolog u službi čovečanstva*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Tomović, V. A. (2002). *Canadian Serbs: A history of their social and cultural traditions (1856-2002)*. Ontario: Batlik.

- Topić, M. (2009). Nacionalističke predrasude i socijalna distance – od vanjske prema unutarnjoj prijetnji. *Godišnjak za sociologiju* 5(5), 63-83.
- Trebješanin, Ž. (2004). *Rečnik psihologije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Turjačanin, V. (2004). *Etnički stereotipi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u BiH*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Turjačanin, V. (2005). *Nacionalni stavovi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u BiH*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- UN (2010). *Mobility and Migration, A Guidance Note for Human Development Report Teams*. United Nations Development Programme. Available at: http://hdr.undp.org/sites/default/files/nhdr_migration_gn.pdf
- UNDP (n.d.). *Standard Country or Area Codes for Statistical Use*. Dostupno na: <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>
- Ustav Republike Srbije (1994/1998). *Službeni glasnik RS*, br. 48/94 i 11/98.
- Vandeburie, J. (2011). Geografija kretanja izbeglica na Balkanu posle 1989: Od zemalja porekla do odredišta. U: Penev, G. (ur.) *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Beograd: Društvo demografa Srbije, DémoBalk.
- Vasović, M. (1991): Vrednosna opredeljenja Jugoslovena. U: Baćević, Lj. (Ur.). *Jugoslavija na kriznoj prekretnici (197-232)*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vertovec, S. (2001). Transnationalism and Identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27(4), 573-582.
- Vertovec, S. (2004). Migrant transnationalism and modes of transformation. *International Migration Review* 38(2), 970–1001.
- Veselinović, J. (2014). *Zastupljenost dijaspore i pripadnika srpskog i hrvatskog naroda koji žive van granica matičnih država u parlamentu i u političkom životu Srbije i Hrvatske*. CHDR- Center for History, Democracy and Reconciliation. Dostupno na: <http://chdrs.com/pdf/documents/golubic-2014-janko-veselinovic.pdf>.
- Volerstin, I. (2005). *Uvod u analizu avjetskog aistema*. Cetinje: OFK.
- Vujaklija, M. (2004). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.
- Vujević Hećimović, G., Brajović, S., Ilin, K. (2010). Socijalna distanca građana Hrvatske prema narodima s područja bivše Jugoslavije s obzirom na vrijeme i neka socio-demografska obilježja. *Suvremena psihologija* 13(1), 137-154.
- Vuksanović, G. (2004). Bogardusova skala socijalnog odstojanja – prednosti i ograničenja. *Sociološki pregled* 38(1-2), 309–320.
- Vuletić, V., Stanojević, D., Vukelić, J., Pešić, J. (2016). *Studija o izbeglicama - Srbija 2016*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

- Waldinger, R. (2008) Between “Here” and “There”: Immigrant Cross-Border Activities and Loyalties. *International Migration Review - IMR* 42(1), 3–29.
- Waldinger, R. (2013) Immigrant transnationalism. *Current Sociology* 61(5-6), 756-777
DOI:10.1177/0011392113498692.
- Warwick, P. V. (1998). Disputed Cause, Disputed Effect – The Postmaterialist Thesis Re-Examined. *Public Opinion Quarterly* 62, 583-609.
- Weaver, G. R., (1999). American Cultural Values. *Kokusai Bunka Kenshu (Intercultural Training), Special Edition*, 9-15.
- Williams, N. E., Thornton, A., Young-DeMarco, L. C. (2013). Migrant Values and Beliefs: How Are They Different and How Do They Change? *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40(5), 796-813. DOI: 10.1080/1369183X.2013.830501.
- Zakon o dijaspori i Srbima u regionu (2009). *Službeni glasnik RS*, br. 88/09.
- Zakon o ministarstvima (2014). *Službeni glasnik RS*, br. 44/14.
- Zakon o regionalnom razvoju (2010). *Službeni glasnik RS*, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015.
- Zhou, M. (1997). Segmented assimilation: issues, controversies, and recent research on the new second generation. *International Migration Review* 31(4), 975–1008.
- Žikić, B. (2011). *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.

Prilozi

Prilog 1.

Kuzmanovićev test vrednosnih orijentacija (1995)

ZNAČENJE BROJEVA: 1 – Uopšte se ne slažem; 2 – Uglavnom se slažem; 3 – Neodlučan/na sam; 4 – Uglavnom se slažem; 5 – Potpuno se slažem

Otvorenost/zatvorenost prema svetu						
1.	Najvažnija stvar koju deca treba da nauče u školama jeste da vole svoju naciju.	1	2	3	4	5
2.	Prema drugim nacijama treba uvek biti oprezan (suzdržan), čak i da su nam prijatelji.	1	2	3	4	5
3.	Za svaku naciju neophodno je da bude otvorena prema svetu i uticaju drugih kultura.	1	2	3	4	5
4.	Otvorenost prema svetu donosi svakoj naciji više štete nego koristi.	1	2	3	4	5
5.	Bolje biti građanin sveta nego pripadati određenoj naciji.	1	2	3	4	5
6.	Čovečanstvo treba da postavi sebi za cilj ukidanje podela na nacije.	1	2	3	4	5
Religioznost/nereligioznost						
1.	Crkva treba da ima veći uticaj u društvu.	1	2	3	4	5
2.	Bog postoji samo u ljudskoj mašti.	1	2	3	4	5
3.	Kad ljudi ne bi verovali, svetom bi zavladao nemoral.	1	2	3	4	5
4.	Čovek prvenstveno Bogu može da zahvali za svoj život i zdravlje.	1	2	3	4	5
5.	Raj i pakao su izmišljene stvari koje služe crkvi da lakše vlada vernicima.	1	2	3	4	5
6.	Treba onemogućiti crkvu da vrši uticaj na mlade.	1	2	3	4	5
Egalitarizam/neegalitarizam						
1.	Ne sme se dozvoliti da neke porodice imaju dva ili više automobila, a druge nijedan.	1	2	3	4	5
2.	Materijalne razlike među ljudima treba da postoje jer se ljudi razlikuju po vrednoći i sposobnostima.	1	2	3	4	5
3.	Za naše društvo je opasnije smanjivanje razlika u platama od postojanja materijalnih razlika.	1	2	3	4	5
4.	Treba sprečiti bogaćenja pojedinaca čak i kada je ono rezultat rada.	1	2	3	4	5
5.	Razlike u platama treba da budu veće da bi to podstaklo ljude na obrazovanje i veći rad.	1	2	3	4	5
6.	U našoj zemlji ne bi trebalo da postoje materijalne razlike među ljudima.	1	2	3	4	5
Konformizam/nekonformizam						
1.	Nastojim da se što manje razlikujem od drugih ljudi.	1	2	3	4	5
2.	Ne dopadaju mi se ljudi koji štrče iz grupe i ponašaju se drugačije od ostalih.	1	2	3	4	5
3.	Čovek će najmanje pogrešiti ako u svakoj prilici radi ono čisto radi većina.	1	2	3	4	5
4.	Ne treba se suprotstavljati okolini čak i kada smatramo da smo u pravu.	1	2	3	4	5

5.	Kada se radi o nekim važnim društvenim problemima, za čoveka je najbolje da čuti i sačeka da vidi šta misle ostali.	1	2	3	4	5
6.	Uvek se treba ponašati onako kako to okolina očekuje od nas.	1	2	3	4	5
Autoritarnost/neautoritarnost						
1.	Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije vrline koje deca treba da nauče.	1	2	3	4	5
2.	U svakom društvu treba da postoji vođa kome će ljudi potpuno verovati i čije će odluke sprovoditi bez pogovora.	1	2	3	4	5
3.	Kad god neko povredi našu čast treba da bude strogo kažnjen.	1	2	3	4	5
4.	Ono što je omladini najpotrebnije jeste stroga disciplina i spremnost da ispunjava zadatke koje postavljaju porodica i društveni autoriteti.	1	2	3	4	5
5.	Kad odrastu, mladi ljudi treba da se okanu buntovničkih ideja i da se smire.	1	2	3	4	5
6.	Za uspeh neke grupe najvažnije je naći energičnog, strogog i pravednog vođu koga će svi poštovati i slušati.	1	2	3	4	5
Ravnopravnost /neravnopravnost polova						
1.	Sasvim je prirodna podela na muške i ženske poslove u društvenoj podeli rada.	1	2	3	4	5
2.	Ako suprug ima dobru platu, supruga treba da bude domaćica, da bi kako treba gajila decu.	1	2	3	4	5
3.	Žena treba da dođe na rukovodeći položaj tek ako nema pogodnog muškarca.	1	2	3	4	5
4.	Pri kupovini važnih stvari (npr. automobila) muškarac treba da donese konačnu odluku.	1	2	3	4	5
5.	Neverstvo žene je teži 'greh' od neverstva muškaraca.	1	2	3	4	5
6.	Žene ne mogu da budu uspešni naučnici kao muškarci.	1	2	3	4	5
Opšti aktivizam/ pasivizam						
1.	Ne trudim se da postignem mnogo u životu, jer život može biti lep i bez većih ambicija.	1	2	3	4	5
2.	Mislim da su srećniji ljudi koji prepuštaju da se stvari razvijaju same od sebe nego oni koji stalno nastoje da nešto izmene i usmere.	1	2	3	4	5
3.	Ja sam čovek koji ne može da miruje, a da nešto ne preduzima i ne čini.	1	2	3	4	5
4.	Volim miran i povučen život, koji ne traži od mene da se mnogo uznemiravam i naprežem.	1	2	3	4	5
5.	Volim borbenost i privlače me situacije u kojima moram biti preduzimljiv i borben.	1	2	3	4	5
6.	Nastojim da sebi postavim i veće zahteve i ciljeve od onoga što drugi od mene očekuju.	1	2	3	4	5
Društveni aktivizam/ pasivizam						
1.	Više volim da prepustim drugima da rešavaju društvene probleme, a ja da se bavim nečim drugim.	1	2	3	4	5
2.	Bilo bi mi veoma teško kad ne bih imao mogućnosti da raspravljam o raznim društvenim problemima.	1	2	3	4	5
3.	Rado bih prihvatio zaduženja koja me obavezuju da se bavim širim društvenim pitanjima.	1	2	3	4	5
4.	Ne bih voleo da rešavam zamršene društvene probleme, da ispravljam 'krive Drine' u društvu.	1	2	3	4	5

5.	Cenim ljude koje više interesuje njihova porodica u druge stvari nego bavljenje društvenim pitanjima.	1	2	3	4	5
6.	Voleo bih da se angažujem u rešavanju problema ove sredine koji od čoveka zahtevaju javno istupanje i učešće u diskusiji.	1	2	3	4	5

Prilog 2.

Inglehartova skala vrednosnih orijentacija (2000)

ZNAČENJE BROJEVA: 1 – Uopšte se ne slažem; 2 – Uglavnom se slažem; 3 – Neodlučan/na sam; 4 – Uglavnom se slažem; 5 – Potpuno se slažem

Tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti					
1. Religija je veoma važna u mom životu	1	2	3	4	5
2. Verujem u raj	1	2	3	4	5
3. Verujem u pakao	1	2	3	4	5
4. Redovno posećujem crkvu	1	2	3	4	5
5. Imam visok nivo poverenja u svoju crkvu	1	2	3	4	5
6. Snagu dobijam kroz religiju	1	2	3	4	5
7. Religiozna sam osoba	1	2	3	4	5
8. Ne odobravam eutanaziju	1	2	3	4	5
9. Rad je veoma važan u mom životu	1	2	3	4	5
10. Potrebni su strožiji propisi pri prodaji strane robe	1	2	3	4	5
11. Retko ili nikada ne diskutujem o politici	1	2	3	4	5
12. Društvo treba da ostane takvo kakvo jeste, kao i nejednakosti u njemu.	1	2	3	4	5
13. Postoji jasna podela između dobra i zla	1	2	3	4	5
14. Važnije je jasno izraziti svoje potrebe, nego uvažavati tuđe	1	2	3	4	5
15. Problemi prirodne sredine mogu se rešiti bez međunarodnih sporazuma	1	2	3	4	5
16. Ne odobravam samoubistvo	1	2	3	4	5
17. Imam jaku želju da učinim roditelje ponosnim	1	2	3	4	5
18. Roditelji su dužni da brinu o svojoj deci čak i kada to narušava njihovo blagostanje	1	2	3	4	5
19. Ne odobravam razvod	1	2	3	4	5
20. Kada žena zarađuje više od muškarca to obično izaziva probleme	1	2	3	4	5
21. Moramo voleti i poštovati roditelje bez obzira na njihovo ponašanje	1	2	3	4	5
22. Porodica je veoma važna	1	2	3	4	5
23. Vojna vladavina je najbolja	1	2	3	4	5
24. Poželjno je imati više dece	1	2	3	4	5

Vrednosti preživljavanja/samoaktuelizacije					
1. Muškarci su bolje političke vođe od žena	1	2	3	4	5
2. Nezadovoljan sam prihodima u domaćinstvu	1	2	3	4	5
3. Žena mora da ima decu da bi bila ispunjena	1	2	3	4	5
4. Ne bih voleo da stranci, homoseksualci i AIDS oboleli mi budu susedi	1	2	3	4	5
5. Razvoj tehnologije ima veliki značaj	1	2	3	4	5
6. Ne recikliram, niti se bavim zaštitom životne sredine	1	2	3	4	5
7. Ne potpisujem se na peticijama za zaštitu životne sredine	1	2	3	4	5
8. Kada tražim posao, prioritet mi je visina plate, a ne lično zadovoljstvo i rad sa ljudima koji su prihvatljivi	1	2	3	4	5
9. Važnije je državno vlasništvo od industrije	1	2	3	4	5
10. Deci je potreban dom sa ocem i majkom da bi odrasli srećno	1	2	3	4	5
11. Veoma sam zadovoljan svojim zdravljem	1	2	3	4	5
12. Roditelji se moraju uvek voleti i poštovati bez obzira na njihovo ponašanje	1	2	3	4	5
13. Kada nema mnogo ponuda za posao, muškarac ima više prava da radi nego žena	1	2	3	4	5
14. Ne odobravam prostituciju	1	2	3	4	5
15. Država je odgovorna za dobrobit građana	1	2	3	4	5
16. Osećam da nemam veliku slobodu izbora i kontrolu nad sopstvenim životom	1	2	3	4	5
17. Univerzitetsko obrazovanje je važnije za dečake nego za devojčice	1	2	3	4	5
18. Materijalna dobra imaju veliki značaj	1	2	3	4	5
19. Ne bih voleo osobu sa kriminalnim dosijeom za suseda	1	2	3	4	5
20. Ne bih voleo alkoholičara za suseda	1	2	3	4	5
21. Decu treba naučiti predanom radu	1	2	3	4	5
22. Decu treba učiti da budu maštovita	1	2	3	4	5
23. Decu treba učiti da budu tolerantna i poštuju druge	1	2	3	4	5
24. Naučna dostignuća će pre doprineti, nego nauditi čovečanstvu	1	2	3	4	5
25. Slobodno vreme je veoma važno	1	2	3	4	5
26. Prijatelji su veoma važni u životu	1	2	3	4	5
27. Imati jakog vođu koji ne mora da se muči oko parlamenta i izbora je dobra forma vladavine	1	2	3	4	5
28. Nisam učestvovao, niti bih učestvovao u bojkotu	1	2	3	4	5
29. Treba povećati vlasništvo države nad industrijom	1	2	3	4	5

Spisak tabela

<i>Tabela 1. Tabela prikaz karakteristika skale 1.</i>	65
<i>Tabela 2. Tabela prikaz karakteristika skale 2.</i>	66
<i>Tabela 3. Tabela prikaz karakteristika skale socijalne distance prema ajtemima</i>	67
<i>Tabela 4. Tabela prikaz karakteristika skale socijalne distance</i>	68
<i>Tabela 5. Starost ispitanika</i>	71
<i>Tabela 6. Obrazovana struktura roditelja</i>	72
<i>Tabela 7. Bračni status</i>	72
<i>Tabela 8. Procena finansijskog stanja</i>	74
<i>Tabela 9. Region Srbije u kome su rođeni</i>	75
<i>Tabela 10. Region sveta u kome žive</i>	76
<i>Tabela 11. Posećivanje Srbije</i>	76
<i>Tabela 12. Dužina boravka u inostranstvu</i>	77
<i>Tabela 13. Izraženost vrednosnih orijentacija</i>	80
<i>Tabela 14. Izraženost socijalne distance prema različitim društvenim grupama</i>	81
<i>Tabela 15. Korelaciona matrica vrednosnih orijentacija</i>	84
<i>Tabela 16. Korelaciona matrica vrednosnih orijentacija i nivoa socijalne distance prema različitim društvenim grupama</i>	86
<i>Tabela 17. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema polu</i>	87
<i>Tabela 18. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema polu</i>	88
<i>Tabela 19. Korelacija između vrednosnih orijentacija i starosti ispitanika</i>	89
<i>Tabela 20. Korelacija nivoa socijalne distance i starosti</i>	89
<i>Tabela 21. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja</i>	90
<i>Tabela 22. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema nivou obrazovanja</i>	91
<i>Tabela 23. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja oca</i>	92
<i>Tabela 24. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema obrazovanju oca</i>	93
<i>Tabela 25. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema nivou obrazovanja majke</i>	93
<i>Tabela 26. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema nivou obrazovanja majke</i>	94
<i>Tabela 27. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema partnerskim odnosima</i>	95
<i>Tabela 28. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema partnerskim odnosima</i>	95
<i>Tabela 29. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema roditeljskom statusu</i>	96
<i>Tabela 30. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema roditeljskom statusu</i>	97
<i>Tabela 31. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema radnom statusu</i>	97
<i>Tabela 32. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema radnom statusu</i>	98
<i>Tabela 33. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema zadovoljstvu materijalnom situacijom</i>	99
<i>Tabela 34. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema zadovoljstvu materijalnom situacijom</i>	100
<i>Tabela 35. Razlike u izraženosti vrednosnih orijentacija prema proceni finansijskog stanja</i>	100
<i>Tabela 36. Razlike u izraženosti nivoa socijalne distance prema proceni finansijskog stanja</i>	101
<i>Tabela 37. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i regiona rođenja</i>	102
<i>Tabela 38. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -religioznost</i>	103

<i>Tabela 39. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -ravnopravnost polova</i>	103
<i>Tabela 40. Post-hoc test (LSD) za -tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti</i>	104
<i>Tabela 41. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i regiona rođenja</i>	104
<i>Tabela 42. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i regiona boravka</i>	105
<i>Tabela 43. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju - otvorenost ka svetu.....</i>	106
<i>Tabela 44. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju - religioznost.....</i>	107
<i>Tabela 45. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju - ravnopravnost polova</i>	107
<i>Tabela 46. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i regiona boravka</i>	108
<i>Tabela 47. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance - osobe sa kriminalnom prošlašću</i>	109
<i>Tabela 48. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance - narkomani</i>	110
<i>Tabela 49. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i posećivanja matice.....</i>	110
<i>Tabela 50. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -konformizam.....</i>	111
<i>Tabela 51. Post-hoc test (LSD) za -tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti</i>	112
<i>Tabela 52. Post-hoc test (LSD) za -vrednosti preživljavanja/samoaktuelizacije</i>	112
<i>Tabela 53. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i posećivanja matice.....</i>	113
<i>Tabela 54. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti vrednosnih orijentacija i povratka u maticu</i>	114
<i>Tabela 55. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -otvorenost prema svetu</i>	114
<i>Tabela 56. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -religioznost.....</i>	115
<i>Tabela 57. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -konformizam.....</i>	115
<i>Tabela 58. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -autoritarnost.....</i>	116
<i>Tabela 59. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -ravnopravnost polova</i>	116
<i>Tabela 60. Post-hoc test (LSD) za vrednosnu orijentaciju -opšti aktivizam.....</i>	116
<i>Tabela 61. Post-hoc test (LSD) za -tradicionalne/sekularno-racionalne vrednosti</i>	117
<i>Tabela 62. Post-hoc test (LSD) za -vrednosti preživljavanja/samoaktuelizacije.....</i>	117
<i>Tabela 63. Analiza varijanse (ANOVA) između nivoa izraženosti socijalne distance i povratka u maticu.....</i>	118
<i>Tabela 64. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance -imigranti</i>	119
<i>Tabela 65. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance -homoseksualci.....</i>	119
<i>Tabela 66. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance -ljudi druge veroispovesti.....</i>	119
<i>Tabela 67. Post-hoc test (LSD) za nivo socijalne distance - Jevreji</i>	120
<i>Tabela 68. Korelacije vrednosne orijentacije i dužina boravka u inostranstvu</i>	121
<i>Tabela 69. Korelacije socijalne distance prema ajtemima i dužine boravka u inostranstvu</i>	121
<i>Tabela 70. Dužina boravka u inostranstvu kao prediktor vrednosnih orijentacija.....</i>	122

Spisak grafikona

<i>Grafikon 1. Polna struktura</i>	70
<i>Grafikon 2. Obrazovna struktura</i>	71
<i>Grafikon 3. Roditeljski status</i>	73
<i>Grafikon 4. Radni status</i>	73
<i>Grafikon 5. Zadovoljstvo materijalnom situacijom</i>	74
<i>Grafikon 6. Povratak u Srbiju</i>	77
<i>Grafikon 7. Izraženost vrednosnih orijentacija</i>	82
<i>Grafikon 8. Izraženost socijalne distance prema određenim društvenim grupama</i>	83

Biografija autora

Jelena Dinić je rođena 1984. godine u Nišu, gde je završila osnovnu i srednju medicinsku školu. Diplomirala je 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu na departmanu za sociologiju sa radom „Stavovi studenata Univerziteta u Nišu prema procesu odliva mozgov“. U toku studija bila je stipendista Grada Niša, a po završetku proglašena za najboljeg diplomiranog studenta osnovnih akademskih studija na studijskom programu. Objavila je radove iz oblasti migracija i izlagala na domaćim i međunarodnim skupovima. Učestvovala je u projektima „Dopuna prikaza međunarodnih sporazuma“ u organizaciji Kancelarije za saradnju sa dijasporom i Uprave za poslove gradonačelnika Grada Niša i „RRPP“ (Regional Research Promotion Programme Western Balkans). Član je Srpskog sociološkog društva i Evropske sociološke asocijacije.

Izjava 1.

IZJAVA O AUTORSTVU

Izjavljujem da je doktorska disertacija, pod naslovom
VREDNOSNE ORIJENTACIJE SRPSKE INTELEKTUALNE DIJASPORE

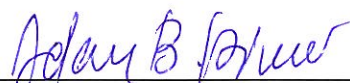
koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu:

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada;
- da ovu disertaciju, ni u celini, niti u delovima, nisam prijavljivao/la na drugim fakultetima, niti univerzitetima;
- da nisam povredio/la autorska prava, niti zloupotrebio/la intelektualnu svojinu drugih lica.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci, koji su u vezi sa autorstvom i dobijanjem akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada, i to u katalogu Biblioteke, Digitalnom repozitorijumu Univerziteta u Nišu, kao i u publikacijama Univerziteta u Nišu.

U Nišu, _____ 12.06.2018. _____

Potpis autora disertacije:

(Ime, srednje slovo, prezime)

Izjava 2.

**IZJAVA O ISTOVETNOSTI ELEKTRONSKOG I ŠTAMPANOG OBLIKA
DOKTORSKE DISERTACIJE**

Naslov disertacije: _____

_____ VREDNOSNE ORIJENTACIJE SRPSKE INTELEKTUALNE DIJASPORE

Izjavljujem da je elektronski oblik moje doktorske disertacije, koju sam predao/la za unošenje u **Digitalni repozitorijum Univerziteta u Nišu**, istovetan štampanom obliku.

U Nišu, ___12.06.2018._____

Potpis autora disertacije:

(Ime, srednje slovo, prezime)

Izjava 3.

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Nikola Tesla“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Nišu unese moju doktorsku disertaciju, pod naslovom:

_____ VREDNOSNE ORIJENTACIJE SRPSKE INTELEKTUALNE
DIJASPORE _____

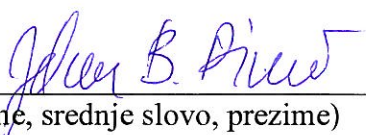
Disertaciju sa svim priložima predao/la sam u elektronskom obliku, pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju, unetu u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Nišu, mogu koristiti svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons), za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo (CC BY)
2. Autorstvo – nekomercijalno (CC BY-NC)
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade (CC BY-NC-ND)
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima (CC BY-NC-SA)
5. Autorstvo – bez prerade (CC BY-ND)
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima (CC BY-SA)

U Nišu, ___12.06.2018._____

Potpis autora disertacije:

(Ime, srednje slovo, prezime)